వేమూరీ దుర్గానాగేశ్వర రావుగారు స్మృతి గ్రన్థావలీ
శాస్త్ర శృఙ్ఖలా

శ్రీపద్మపాదాచార్యకృతౌ పఞ్చపాదికా

అథ ప్రథమం వర్ణకమ్

అనాద్యానన్దకూటస్థజ్ఞానానన్తసదాత్మనే ॥
అభూతద్వైతజాలాయ సాక్షిణే బ్రహ్మణే నమః ॥ ౧ ॥

నమః శ్రుతిశిరఃపద్మషణ్డమార్తణ్డమూర్తయే ।
బాదరాయణసంజ్ఞాయ మునయే శమవేశ్మనే ॥ ౨ ॥

నమామ్యభోగిపరివారసమ్పదం నిరస్తభూతిమనుమార్ధవిగ్రహమ్ ।
అనుగ్రమున్మృదితకాలలాఞ్ఛనం వినా వినాయకమపూర్వశఙ్కరమ్ ॥ ३ ॥

యద్వక్త్ర - మానససరఃప్రతిలబ్ధజన్మ - భాష్యారవిన్దమకరన్దరసం పిబన్తి ।
ప్రత్యాశమున్ముఖవినీతవినేయభృఙ్గాః తాన్ భాష్యవిత్తకగురూన్ ప్రణమామి మూర్ధ్నా ॥ ౪ ॥

పదాదివృన్తభారేణ గరిమాణం బిభర్తి యత్ ।
భాష్యం ప్రసన్నగమ్భీరం తద్వ్యాఖ్యాం శ్రద్ధయాఽఽరభే ॥ ౫ ॥

'యుష్మదస్మత్ప్రత్యయగోచరయోః' ఇత్యాది 'అహమిదం మమేదమితి నైసర్గికోఽయం లోకవ్యవహారః' ఇత్యన్తం భాష్యమ్ 'అస్యానర్థహేతోః ప్రహాణాయాత్మైకత్వవిద్యాప్రతిపత్తయే సర్వే వేదాన్తా ఆరభ్యన్తే' ఇత్యనేన భాష్యేణ పర్యవస్యత్ శాస్త్రస్య విషయః ప్రయోజనం చార్థాత్ ప్రథమసూత్రేణ సూత్రితే ఇతి ప్రతిపాదయతి । ఏతచ్చ 'తస్మాత్ బ్రహ్మ జిజ్ఞాసితవ్యమ్' ఇత్యాదిభాష్యే స్పష్టతరం ప్రదర్శయిష్యామః ॥ అత్రాహ యద్యేవమ్ , ఏతావదేవాస్తు భాష్యమ్ 'అస్యానర్థహేతోః ప్రహాణాయాత్మైకత్వవిద్యాప్రతిపత్తయే సర్వే వేదాన్తా ఆరభ్యన్తే' ఇతి ; తత్ర 'అనర్థహేతోః ప్రహాణాయ' ఇతి ప్రయోజననిర్దేశః, 'ఆత్మైకత్వవిద్యాప్రతిపత్తయే' ఇతి విషయప్రదర్శనం, కిమనేన 'యుష్మదస్మద్' ఇత్యాదినా 'అహం మనుష్యః' ఇతి దేహేన్ద్రియాదిషు అహం మమేదమిత్యభిమానాత్మకస్య లోకవ్యవహారస్య అవిద్యానిర్మితత్వప్రదర్శనపరేణ భాష్యేణ ? ఉచ్యతే — బ్రహ్మజ్ఞానం హి సూత్రితం అనర్థహేతునిబర్హణమ్ । అనర్థశ్చ ప్రమాతృతాప్రముఖం కర్తృత్వభోక్తృత్వమ్ । తత్ యది వస్తుకృతం, న జ్ఞానేన నిబర్హణీయమ్ ; యతః జ్ఞానం అజ్ఞానస్యైవ నివర్తకమ్ । తత్ యది కర్తృత్వభోక్తృత్వమ్ అజ్ఞానహేతుకం స్యాత్ , తతో బ్రహ్మజ్ఞానం అనర్థహేతునిబర్హణముచ్యమానముపపద్యేత । తేన సూత్రకారేణైవ బ్రహ్మజ్ఞానమనర్థహేతునిబర్హణం సూచయతా అవిద్యాహేతుకం కర్తృత్వభోక్తృత్వం ప్రదర్శితం భవతి । అతః తత్ప్రదర్శనద్వారేణ సూత్రార్థోపపత్త్యుపయోగితయా సకలతన్త్రోపోద్ఘాతః ప్రయోజనమస్య భాష్యస్య । తథా చాస్య శాస్త్రస్య ఐదమ్పర్యం సుఖైకతానసదాత్మకకూటస్థచైతన్యైకరసతా సంసారిత్వాభిమతస్యాత్మనః పారమార్థికం స్వరూపమితి వేదాన్తాః పర్యవస్యన్తీతి ప్రతిపాదితమ్ । తచ్చ అహం కర్తా సుఖీ దుఃఖీ ఇతి ప్రత్యక్షాభిమతేన అబాధితకల్పేన అవభాసేన విరుధ్యతే । అతః తద్విరోధపరిహారార్థం బ్రహ్మస్వరూపవిపరీతరూపం అవిద్యానిర్మితం ఆత్మన ఇతి యావత్ న ప్రతిపాద్యతే, తావత్ జరద్గవాదివాక్యవదనర్థకం ప్రతిభాతి ; అతః తన్నివృత్త్యర్థమ్ అవిద్యావిలసితమ్ అబ్రహ్మస్వరూపత్వమ్ ఆత్మన ఇతి ప్రతిపాదయితవ్యమ్ । వక్ష్యతి చ ఏతత్ అవిరోధలక్షణే జీవప్రక్రియాయాం సూత్రకారః 'తద్గుణసారత్వాత్' (బ్ర. సూ. ౨-3-౨౯) ఇత్యాదినా ॥ యద్యేవమేతదేవ ప్రథమమస్తు, మైవమ్ ; అర్థవిశేషోపపత్తేః । అర్థవిశేషే హి సమన్వయే ప్రదర్శితే తద్విరోధాశఙ్కాయాం తన్నిరాకరణముపపద్యతే । అప్రదర్శితే పునః సమన్వయవిశేషే, తద్విరోధాశఙ్కా తన్నిరాకరణం చ నిర్విషయం స్యాత్ । భాష్యకారస్తు తత్సిద్ధమేవ ఆదిసూత్రేణ సామర్థ్యబలేన సూచితం సుఖప్రతిపత్త్యర్థం వర్ణయతీతి న దోషః ॥ నను చ గ్రన్థకరణాదికార్యారమ్భే కార్యానురూపం ఇష్టదేవతాపూజానమస్కారేణ బుద్ధిసన్నిధాపితాథవృద్ధ్యాదిశబ్దైః దధ్యాదిదర్శనేన వా కృతమఙ్గలాః శిష్టాః ప్రవర్తన్తే ।

శిష్టాచారశ్చ నః ప్రమాణమ్ । ప్రసిద్ధం చ మఙ్గలాచరణస్య విఘ్నోపశమనం ప్రయోజనమ్ । మహతి చ నిఃశ్రేయసప్రయోజనే గ్రన్థమారభమాణస్య విఘ్నబాహుల్యం సమ్భావ్యతే । ప్రసిద్ధం చ `శ్రేయాంసి బహువిఘ్నాని' ఇతి । విజ్ఞాయతే చ-'తస్మాదేషాం తన్న ప్రియం యదేతన్మనుష్యా విద్యుః' ఇతి, యేషాం చ యన్న ప్రియం తే తద్విఘ్నన్తీతి ప్రసిద్ధం లోకే । తత్ కథముల్లఙ్ఘ్య శిష్టాచారం అకృతమఙ్గల ఏవ విస్రబ్ధం భాష్యకారః ప్రవవృతే? అత్రోచ్యతే — 'యుష్మదస్మద్' ఇత్యాది `తద్ధర్మాణామపి సుతరామితరేతరభావానుపపత్తిః' ఇత్యన్తమేవ భాష్యమ్ । అస్య చ అయమర్థః—సర్వోపప్లవరహితో విజ్ఞానఘనః ప్రత్యగర్థః ఇతి । తత్ కథఞ్చన పరమార్థతః ఏవమ్భూతే వస్తుని రూపాన్తరవదవభాసో మిథ్యేతి కథయితుమ్ తదన్యపరాదేవ భాష్యవాక్యాత్ నిరస్తసమస్తోపప్లవం చైతన్యైకతానమాత్మానం ప్రతిపద్యమానస్య కుతో విఘ్నోపప్లవసమ్భవః? తస్మాత్ అగ్రణీః శిష్టాచారపరిపాలనే భగవాన్ భాష్యకారః । విషయవిషయిణోః తమఃప్రకాశవత్ విరుద్ధస్వభావయోరితరేతరభావానుపపత్తౌ సిద్ధాయామ్ ఇతి । కోఽయం విరోధః? కీదృశో వా ఇతరేతరభావః అభిప్రేతః? యస్య అనుపపత్తేః—'తమఃప్రకాశవత్' ఇతి నిదర్శనమ్ । యది తావత్ సహానవస్థానలక్షణో విరోధః, తతః ప్రకాశభావే తమసో భావానుపపత్తిః, తదసత్ ; దృశ్యతే హి మన్దప్రదీపే వేశ్మని అస్పష్టం రూపదర్శనం, ఇతరత్ర చ స్పష్టమ్ । తేన జ్ఞాయతే మన్దప్రదీపే వేశ్మని తమసోఽపి ఈషదనువృత్తిరితి ; తథా ఛాయాయామపి ఔష్ణ్యం తారతమ్యేన ఉపలభ్యమానం ఆతపస్యాపి తత్ర అవస్థానం సూచయతి । ఏతేన శీతోష్ణయోరపి యుగపదుపలబ్ధేః సహావస్థానముక్తం వేదితవ్యమ్ । ఉచ్యతే పరస్పరానాత్మతాలక్షణో విరోధః, న జాతివ్యక్త్యోరివ పరమార్థతః పరస్పరసమ్భేదః సమ్భవతీత్యర్థః ; తేన ఇతరేతరభావస్య-ఇతరేతరసమ్భేదాత్మకత్వస్య అనుపపత్తిః । కథమ్? స్వతస్తావత్ విషయిణః చిదేకరసత్వాత్ న యుష్మదంశసమ్భవః । అపరిణామిత్వాత్ నిరఞ్జనత్వాచ్చ న పరతః । విషయస్యాపి న స్వతః చిత్సమ్భవః, సమత్వాత్ విషయత్వహానేః ; న పరతః ; చితేః అప్రతిసఙ్క్రమత్వాత్ । తద్ధర్మాణామపి సుతరామ్ ఇతి । ఏవం స్థితే స్వాశ్రయమతిరిచ్య ధర్మాణామ్ అన్యత్ర భావానుపపత్తిః సుప్రసిద్ధా ఇతి దర్శయతి । ఇతి శబ్దో హేత్వర్థః । యస్మాత్ ఏవమ్ ఉక్తేన న్యాయేన ఇతరేతరభావాసమ్భవః, అతః అస్మత్ప్రత్యయగోచరే విషయిణి చిదాత్మకే ఇతి ॥ అస్మత్ప్రత్యయే యః అనిదమంశః చిదేకరసః తస్మిన్ తద్బలనిర్భాసితతయా లక్షణతో యుష్మదర్థస్య మనుష్యాభిమానస్య సమ్భేద ఇవ అవభాసః స ఏవ అధ్యాసః । తద్ధర్మాణాం చ ఇతి ॥ యద్యపి విషయాధ్యాసే తద్ధర్మాణామప్యర్థసిద్ధః అధ్యాసః ; తథాపి వినాపి విషయాధ్యాసేన తద్ధర్మాధ్యాసో బాధిర్యాదిషు శ్రోత్రాదిధర్మేషు విద్యతే ఇతి పృథక్

ధర్మగ్రహణమ్ । తద్విపర్యయేణ విషయిణస్తద్ధర్మాణాం చ ఇతి ॥ చైతన్యస్య తద్ధర్మాణాం చ ఇత్యర్థః । నను విషయిణః చిదేకరసస్య కుతో ధర్మాః ? యే విషయే అధ్యస్యేరన్ , ఉచ్యతే ; ఆనన్దో విషయానుభవో నిత్యత్వమితి సన్తి ధర్మాః, అపృథక్త్వేఽపి చైతన్యాత్ పృథగివ అవభాసన్తే ఇతి న దోషః । అధ్యాసో నామ అతద్రూపే తద్రూపావభాసః । సః మిథ్యేతి భవితుం యుక్తమ్ ఇతి । మిథ్యాశబ్దో ద్వ్యర్థః అపహ్నవవచనోఽనిర్వచనీయతావచనశ్చ । అత్ర అయమపహ్నవవచనః । మిథ్యేతి భవితుం యుక్తమ్ అభావ ఏవాధ్యాసస్య యుక్తః ఇత్యర్థః । యద్యప్యేవం ; తథాపి నైసర్గికః ప్రత్యక్చైతన్యసత్తామాత్రానుబన్ధీ । అయం యుష్మదస్మదోః ఇతరేతరాధ్యాసాత్మకః । అహమిదం మమేదమితిలోకవ్యవహారః । తేన యథా అస్మదర్థస్య సద్భావో న ఉపాలమ్భమర్హతి, ఏవమధ్యాసస్యాపి ఇత్యభిప్రాయః । లోక ఇతి మనుష్యోఽహమిత్యభిమన్యమానః ప్రాణినికాయః ఉచ్యతే । వ్యవహరణం వ్యవహారః ; లోక ఇతి వ్యవహారో లోకవ్యవహారః ; మనుష్యోఽహమిత్యభిమానః ఇత్యర్థః । సత్యానృతే మిథునీకృత్య ఇతి । సత్యమ్ అనిదం, చైతన్యమ్ । అనృతం యుష్మదర్థః ; స్వరూపతోఽపి అధ్యస్తస్వరూపత్వాత్ । 'అధ్యస్య' 'మిథునీకృత్య' ఇతి చ క్త్వాప్రత్యయః, న పూర్వకాలత్వమన్యత్వం చ లోకవ్యవహారాదఙ్గీకృత్య ప్రయుక్తః ; భుక్త్వా వ్రజతీతివత్ క్రియాన్తరానుపాదానాత్ । 'అధ్యస్య నైసర్గికోఽయం లోకవ్యవహారః' ఇతి స్వరూపమాత్రపర్యవసానాత్ । ఉపసంహారే చ 'ఏవమయమనాదిరనన్తో నైసర్గికోఽధ్యాసః' ఇతి తావన్మాత్రోపసంహారాత్ ॥ అతః చైతన్యం పురుషస్య స్వరూపమ్ ఇతివత్ వ్యపదేశమాత్రం ద్రష్టవ్యమ్ । మిథ్యాజ్ఞాననిమిత్తః ఇతి । మిథ్యా చ తదజ్ఞానం చ మిథ్యాజ్ఞానమ్ । మిథ్యేతి అనిర్వచనీయతా ఉచ్యతే । అజ్ఞానమితి చ జడాత్మికా అవిద్యాశక్తిః జ్ఞానపర్యుదాసేన ఉచ్యతే । తన్నిమిత్తః తదుపాదానః ఇత్యర్థః ॥ కథం పునః నైమిత్తకవ్యవహారస్య నైసర్గికత్వమ్ ? అత్రోచ్యతే ; అవశ్యం ఏషా అవిద్యాశక్తిః బాహ్యాధ్యాత్మికేషు వస్తుషు తత్స్వరూపసత్తామాత్రానుబన్ధినీ అభ్యుపగన్తవ్యా ; అన్యథా మిథ్యార్థావభాసానుపపత్తేః । సా చ న జడేషు వస్తుషు తత్స్వరూపావభాసం ప్రతిబధ్నాతి ; ప్రమాణవైకల్యాదేవ తదగ్రహణసిద్ధేః, రజతప్రతిభాసాత్ ప్రాక్ ఊర్ధ్వం చ సత్యామపి తస్యాం స్వరూపగ్రహణదర్శనాత్ , అతః తత్ర రూపాన్తరావభాసహేతురేవ కేవలమ్ । ప్రత్యగాత్మని తు చితిస్వభావత్వాత్ స్వయమ్ప్రకాశమానే బ్రహ్మస్వరూపానవభాసస్య అనన్యనిమిత్తత్వాత్ తద్గతనిసర్గసిద్ధావిద్యాశక్తిప్రతిబన్ధాదేవ తస్య అనవభాసః । అతః సా ప్రత్యక్చితి బ్రహ్మస్వరూపావభాసం ప్రతిబధ్నాతి, అహఙ్కారాద్యతద్రూపప్రతిభాసనిమిత్తం చ భవతి, సుషుప్త్యాదౌ చ అహఙ్కారాదివిక్షేప సంస్కారమాత్రశేషం స్థిత్వా పునరుద్భవతి, ఇత్యతః

నైసర్గికోఽపి అహఙ్కారమమకారాత్మకో మనుష్యాద్యభిమానో లోకవ్యవహారః మిథ్యాజ్ఞాననిమిత్తః ఉచ్యతే, న పునః ఆగన్తుకత్వేన ; తేన నైసర్గికత్వం నైమిత్తికత్వేన న విరుధ్యతే ॥ 'అన్యోన్యధర్మాంశ్చ' ఇతి పృథక్ ధర్మగ్రహణం ధర్మమాత్రస్యాపి కస్యచిదధ్యాస ఇతి దర్శయితుమ్ । ఇతరేతరావివేకేన ఇతి ॥ ఏకతాపత్త్యైవ ఇత్యర్థః । కస్య ధర్మిణః కథం కుత్ర చ అధ్యాసః ? ధర్మమాత్రస్య వా క్వ అధ్యాసః ? ఇతి భాష్యకారః స్వయమేవ వక్ష్యతి । 'అహమిదం మమేదమ్ ఇతి' అధ్యాసస్య స్వరూపం దర్శయతి । అహమితి తావత్ ప్రథమోఽధ్యాసః । నను అహమితి నిరంశం చైతన్యమాత్రం ప్రతిభాసతే, న అంశాన్తరమ్ అధ్యస్తం వా । యథా అధ్యస్తాంశాన్తర్భావః, తథా దర్శయిష్యామః । నను ఇదమితి అహఙ్కర్తుః భోగసాధనం కార్యకరణసఙ్ఘాతః అవభాసతే, మమేదమితి చ అహఙ్కర్త్రా స్వత్వేన తస్య సమ్బన్ధః । తత్ర న కిఞ్చిత్ అధ్యస్తమివ దృశ్యతే । ఉచ్యతే ; యదైవ అహఙ్కర్తా అధ్యాసాత్మకః, తదైవ తదుపకరణస్యాపి తదాత్మకత్వసిద్ధిః । న హి స్వప్నావాప్తరాజ్యాభిషేకస్య మాహేన్ద్రజాలనిర్మితస్య వా రాజ్ఞః రాజ్యోపకరణం పరమార్థసత్ భవతి, ఏవమ్ అహఙ్కర్తృత్వప్రముఖః క్రియాకారకఫలాత్మకో లోకవ్యవహారః అధ్యస్తః నిత్యశుద్ధబుద్ధముక్తస్వభావే ఆత్మని । అతః తాదృగ్బ్రహ్మాత్మానుభవపర్యన్తాత్ జ్ఞానాత్ అనర్థహేతోః అధ్యాసస్య నివృత్తిరుపపద్యతే, ఇతి తదర్థవిషయవేదాన్తమీమాంసారమ్భః ఉపపద్యతే ॥

'ఆహ — కోఽయమధ్యాసో నామ' ఇత్యాద్యారభ్య అధ్యాససిద్ధిపరం భాష్యమ్ । తత్రాపి 'కథం పునరవిద్యావద్విషయాణి' ఇత్యతః ప్రాక్ అధ్యాసస్వరూపతత్సమ్భావనాయ, తదాది తత్సద్భావనిర్ణయార్థమ్ ఇతి విభాగః । యద్యేవం తత్స్వరూపతత్సమ్భావనోపన్యాసః పృథక్ న కర్తవ్యః ; న హి అనిర్జ్ఞాతరూపమ్ అసమ్భావ్యమానం చ నిర్ణీయతే చ ఇతి, దుఃసమ్పాదం విశేషతః అధ్యక్షానుభవనిర్ణయే, ఉచ్యతే — న దేహేన్ద్రియాదిషు అహంమమాభిమానవత ఏవ ప్రమాతృత్వప్రదర్శనమాత్రేణ తస్య అధ్యాసాత్మకతా సిధ్యతి ; తత్ కస్య హేతోః ? లోకే శుక్తిరజతద్విచన్ద్రాదివత్ అధ్యాసానుభవాభావాత్ । బాధే హి సతి స భవతి, నేహ స విద్యతే । తస్మాత్ అధ్యాసస్య లక్షణమభిధాయ తల్లక్షణవ్యాప్తస్య సద్భావః కథనీయః ॥ నను ఏవమపి తల్లక్షణస్య వస్తునః సద్భావమాత్రమ్ ఇహ కథనీయమ్ ; న హి యత్ర యస్య సద్భావః ప్రమాణతః ప్రతిపన్నః, తత్రైవ తస్య అసమ్భావనాశఙ్కా, యేన తద్వినివృత్తయే తత్సమ్భావనా అపరా కథ్యేత ; సత్యమేవం, విషయవిశేషస్తు ప్రయత్నేన అన్విచ్ఛద్భిరపి అనుపలభ్యమానకారణదోషే విజ్ఞానే అవభాసమానోఽపి పూర్వప్రవృత్తేన సకలలోకవ్యాపినా నిశ్చితేన ప్రమాణేన అసమ్భావ్యమానతయా అపోద్యమానో దృశ్యతే । తద్యథా — ఔత్పాతికః

సవితరి సుషిః, యథా వా మాహేన్ద్రజాలకుశలేన ప్రాసాదాదేః నిగరణమ్ । ఏవమ్ అవిషయే అసఙ్గే కేనచిదపి గుణాదినా అధ్యాసహేతునా రహితే నిష్కలఙ్కచైతన్యతయా అన్యగతస్యాపి అధ్యాసస్య అపనోదనసమర్థే అధ్యాసావగమః అవిభావ్యమానకారణదోషః విభ్రమః ఇతి ఆశఙ్క్యేత, తత్ మా శఙ్కి ఇతి, సద్భావాతిరేకేణ సమ్భవోఽపి పృథక్ కథనీయః ; తదుచ్యతే ; "ఆహ కోఽయమధ్యాసో నామ" ఇతి కింవృత్తస్య ప్రశ్నే ఆక్షేపే చ ప్రయోగదర్శనాత్ ఉభయస్య చ ఇహ సమ్భవాత్ తన్త్రేణ వాక్యముచ్చరితమ్ । తత్రాపి ప్రథమం ప్రశ్నస్య ప్రతివచనం స్వరూపమ్ ఆఖ్యాయ పునః తస్యైవ సమ్భవమ్ ఆక్షిప్య ప్రతివిధత్తే । తత్ర ఏవంభూతే విషయే శ్రోతౄణాం సుఖప్రబోధార్థం వ్యాచక్షాణాః ప్రతివాదినం తత్రస్థమివ సముత్థాప్య తేన ఆక్షిప్తమ్ అనేన పృష్టమితి మత్వా ప్రత్యుక్తం, పునరసౌ స్వాభిప్రాయం వివృణోతి ఇతి ఆక్షేపమవతార్య ప్రతివిధానం ప్రతిపద్యన్తే । సర్వత్ర ఏవంవిధే గ్రన్థసన్నివేశే ఏష ఏవ వ్యాఖ్యాప్రకారః । 'స్మృతిరూపః పరత్ర పూర్వదృష్టావభాసః' ఇతి ప్రశ్నవాక్యస్థితమ్ అధ్యాసమ్ ఉద్దిశ్య లక్షణమ్ అభిధీయతే । తత్ర పరత్ర ఇత్యుక్తే అర్థాత్ పరస్య అవభాసమానతా సిద్ధా । తస్య విశేషణం స్మృతిరూపత్వమ్ । స్మర్యతే ఇతి స్మృతిః ; అసంజ్ఞాయామపి అకర్తరి కారకే ఘఞాదీనాం ప్రయోగదర్శనాత్ । స్మర్యమాణరూపమివ రూపమ్ అస్య, న పునః స్మర్యతే ఏవ ; స్పష్టం పురోఽవస్థితత్వావభాసనాత్ । పూర్వదృష్టావభాసః ఇతి ఉపపత్తిః స్మృతిరూపత్వే । న హి పూర్వమ్ అదృష్టరజతస్య శుక్తిసమ్ప్రయోగే రజతమ్ అవభాసతే । యతోఽర్థాత్ తద్విషయస్య అవభాసస్యాపి ఇదమేవ లక్షణమ్ ఉక్తం భవతి । కథమ్ ? తదుచ్యతే — స్మృతేః రూపమివ రూపమస్య, న పునః స్మృతిరేవ ; పూర్వప్రమాణవిషయవిశేషస్య తథా అనవభాసకత్వాత్ । కథం పునః స్మృతిరూపత్వమ్ ? పూర్వప్రమాణద్వారసముత్థత్వాత్ । న హి అసమ్ప్రయుక్తావభాసినః పూర్వప్రవృత్తతద్విషయప్రమాణద్వారసముత్థత్వమన్తరేణ సముద్భవః సమ్భవతి ॥ అపర ఆహ — నను అన్యసమ్ప్రయుక్తే చక్షుషి అన్యవిషయజ్ఞానం స్మృతిరేవ, ప్రమోషస్తు స్మరణాభిమానస్య । ఇన్ద్రియాదీనాం జ్ఞానకారణానాం కేనచిదేవ దోషవిశేషేణ కస్యచిదేవ అర్థవిశేషస్య స్మృతిసముద్బోధః క్రియతే । సమ్ప్రయుక్తస్య చ దోషేణ విశేషప్రతిభాసహేతుత్వం కరణస్య విహన్యతే । తేన దర్శనస్మరణయోః నిరన్తరోత్పన్నయోః కరణదోషాదేవ వివేకానవధారణాద్ దూరస్థయోరివ వనస్పత్యోః అనుత్పన్నే ఏవ ఏకత్వావభాసే ఉత్పన్నభ్రమః । నను అనాస్వాదితతిక్తరసస్యాపి బాలకస్య పిత్తదోషాత్ మధురే తిక్తావభాసః కథం స్మరణం స్యాత్ ? ఉచ్యతే — జన్మాన్తరానుభూతత్వాత్ , అన్యథా అననుభూతత్వావిశేషే అత్యన్తమ్ అసన్నేవ కశ్చిత్ సప్తమో రసః కిమితి నావభాసేత । తస్మాత్ పిత్తమేవ మధురాగ్రహణే తిక్తస్మృతౌ తత్ప్రమోషే చ హేతుః ; కార్యగమ్యత్వాత్ హేతుభావస్య । ఏతేన అన్యసమ్ప్రయోగే అన్యవిషయస్య జ్ఞానస్య స్మృతిత్వతత్ప్రమోషౌ

సర్వత్ర వ్యాఖ్యాతౌ ద్రష్టవ్యౌ ॥ ఉచ్యతే — కోఽయం స్మరణాభిమానో నామ ? న తావత్ జ్ఞానానువిద్ధతయా గ్రహణమ్ । న హి అతివృత్తస్య జ్ఞానస్య గ్రాహ్యవిశేషణతయా విషయభావః । తస్మాత్ శుద్ధమేవ అర్థం స్మృతిరవభాసయతి, న జ్ఞానానువిద్ధమ్ । తథా చ పదాత్ పదార్థస్మృతౌ న దృష్టో జ్ఞానసమ్భేదః ; జ్ఞానస్యాపి శబ్దార్థత్వప్రసఙ్గాత్ । తథా ఇష్టభూభాగవిషయాస్మృతిః 'స సేవ్యః' ఇతి గ్రాహ్యమాత్రస్థా, న జ్ఞానపరామర్శినీ । అపి చ భూయస్యః జ్ఞానపరామర్శశూన్యా ఏవ స్మృతయః । నాపి స్వగతో జ్ఞానస్య స్మరణాభిమానో నామ రూపభేదః అవభాసతే । న హి నిత్యానుమేయం జ్ఞానమ్ అన్యద్వా వస్తు స్వత ఏవ రూపసమ్భిన్నం గృహ్యతే । అత ఏవోక్తమ్ 'అనాకారామేవ బుద్ధిం అనుమిమీమహే' ఇతి । అనాకారామ్ అనిరూపితాకారవిశేషామ్ ; అనిర్దిష్టస్వలక్షణామ్ ఇత్యర్థః । అతో న స్వతః స్మరణాభిమానాత్మకతా । నాపి గ్రాహ్యవిశేషనిమిత్తః స్మరణాభిమానః ; ప్రమాణగ్రాహ్యస్యైవ అవికలానధికస్య గృహ్యమాణత్వాత్ , నాపి ఫలవిశేషనిమిత్తః ; ప్రమాణఫలవిషయమాత్రావచ్ఛిన్నఫలత్వాత్ । యః పునః క్వచిత్ కదాచిత్ అనుభూతచరే 'స్మరామి' ఇత్యనువేధః, సః వాచకశబ్దసంయోజనానిమిత్తః, యథా సాస్నాదిమదాకృతౌ గౌః ఇత్యభిమానః । తస్మాత్ పూర్వప్రమాణసంస్కారసముత్థతయా తద్విషయావభాసిత్వమాత్రం స్మృతేః, న పునః ప్రతీతితః అర్థతో వా అధికోంశః అస్తి, యస్య దోషనిమిత్తః ప్రమోషః పరికల్ప్యేత । న చేహ పూర్వప్రమాణవిషయావభాసిత్వమస్తి ; పురోఽవస్థితార్థప్రతిభాసనాత్ , ఇత్యుక్తమ్ । అతః న అన్యసమ్ప్రయోగే అన్యవిషయజ్ఞానం స్మృతిః, కిన్తు అధ్యాసః ॥ నను ఏవం సతి వైపరీత్యమాపద్యతే, రజతమవభాసతే శుక్తిరాలమ్బనమ్ ఇతి, నైతత్ సంవిదనుసారిణామ్ అనురూపమ్ । నను శుక్తేః స్వరూపేణాపి అవభాసనే సంవిత్ప్రయుక్తవ్యవహారయోగ్యత్వమేవ ఆలమ్బనార్థః, సైవ ఇదానీం రజతవ్యవహారయోగ్యా ప్రతిభాసతే, తత్ర కిమితి ఆలమ్బనం న స్యాత్ ? అథ తథారూపావభాసనం శుక్తేః పారమార్థికం ? ఉతాహో న ? యది పారమార్థికం, నేదం రజతమితి బాధో న స్యాత్ నేయం శుక్తిః ఇతి యథా । భవతి చ బాధః । తస్మాత్ న ఏష పక్షః ప్రమాణవాన్ । అథ శుక్తేరేవ దోషనిమిత్తో రజతరూపః పరిణామ ఉచ్యతే, ఏతదప్యసారమ్ ; న హి క్షీరపరిణామే దధని 'నేదం దధి' ఇతి బాధో దృష్టః ; నాపి క్షీరమిదమ్ ఇతి ప్రతీతిః, ఇహ తు తదుభయం దృశ్యతే । కిఞ్చ రజతరూపేణ చేత్ పరిణతా శుక్తిః, క్షీరమివ దధిరూపేణ, తదా దోషాపగమేఽపి తథైవ అవతిష్ఠేత । నను కమలముకులవికాసపరిణామహేతోః సావిత్రస్య తేజసః స్థితిహేతుత్వమపి దృష్టం, తదపగమే పునః ముకులీభావదర్శనాత్ , తథా ఇహాపి స్యాత్ , న ; తథా సతి తద్వదేవ పూర్వావస్థాపరిణామబుద్ధిః స్యాత్ , న బాధప్రతీతిః

స్యాత్ । అథ పునః దుష్టకారణజన్యాయాః ప్రతీతేరేవ రజతోత్పాదః ఇతి మన్యేత, ఏతదపి న సమ్యగివ ; కథమ్ ? యస్యాః ప్రతీతేః తదుత్పాదః తస్యాస్తావత్ న తత్ ఆలమ్బనమ్ ; పూర్వోత్తరభావేన భిన్నకాలత్వాత్ , న ప్రతీత్యన్తరస్య ; పురుషాన్తరప్రతీతేరపి తత్ప్రసఙ్గాత్ । నను కిమితి పురుషాన్తరప్రతీతేరపి తత్ప్రసఙ్గః ? దుష్టసామగ్రీజన్మనో హి ప్రతీతేః తత్ ఆలమ్బనమ్ , మైవమ్ ; ప్రతీత్యన్తరస్యాపి తద్విధస్య రజతాన్తరోత్పాదనేనైవ ఉపయుక్తత్వాత్ ప్రథమప్రత్యయవత్ । అతః అనుత్పన్నసమమేవ స్యాత్ । తదేవం పారిశేష్యాత్ స్మృతిప్రమోష ఏవ అవతిష్ఠేత ॥ నను స్మృతేః ప్రమోషో న సమ్భవతి ఇత్యుక్తం, తథా చ తన్త్రాన్తరీయా ఆహుః — 'అనుభూతవిషయాసమ్ప్రమోషా స్మృతిః' ఇతి । కా తర్హి గతిః శుక్తిసమ్ప్రయోగే రజతావభాసస్య ? ఉచ్యతే — న ఇన్ద్రియజజ్ఞానాత్ సంస్కారజం స్మరణం పృథగేవ స్మరణాభిమానశూన్యం సముత్పన్నం, కిన్తు ఏకమేవ సంస్కారసహితాత్ ఇన్ద్రియాత్ । కథమేతత్ ? ఉచ్యతే — కారణదోషః కార్యవిశేషే తస్య శక్తిం నిరున్ధన్నేవ సంస్కారవిశేషమపి ఉద్బోధయతి ; కార్యగమ్యత్వాత్ కారణదోషశక్తేః । అతః సంస్కారదుష్టకారణసంవలితా ఏకా సామగ్రీ । సా చ ఏకమేవ జ్ఞానమ్ ఏకఫలం జనయతి । తస్య చ దోషోత్థాపితసంస్కారవిశేషసహితసామగ్రీసముత్పన్నజ్ఞానస్య ఉచితమేవ శుక్తిగతమిథ్యారజతమాలమ్బనమవభాసతే । తేన మిథ్యాలమ్బనం జ్ఞానం మిథ్యాజ్ఞానమ్ , న స్వతో జ్ఞానస్య మిథ్యాత్వమస్తి, బాధాభావాత్ । భిన్నజాతీయజ్ఞానహేతుసామగ్ర్యోః కథమేకజ్ఞానోత్పాదనమితి చేత్ , నైష దోషః ; దృశ్యతే హి లిఙ్గజ్ఞానసంస్కారయోః సమ్భూయ లిఙ్గిజ్ఞానోత్పాదనం, ప్రత్యభిజ్ఞానోత్పాదనఞ్చ అక్షసంస్కారయోః । ఉభయత్రాపి స్మృతిగర్భమేకమేవ ప్రమాణజ్ఞానమ్ ; సంస్కారానుద్బోధే తదభావాత్ । తస్మాత్ లిఙ్గదర్శనమేవ సమ్బన్ధజ్ఞానసంస్కారముద్బోధ్య తత్సహితం లిఙ్గిజ్ఞానం జనయతీతి వక్తవ్యమ్ । అయమేవ చ న్యాయః ప్రత్యభిజ్ఞానేఽపి । న పునః జ్ఞానద్వయే ప్రమాణమస్తి । తథా భిన్నజాతీయజ్ఞానహేతుభ్యో నీలాదిభ్య ఏకం చిత్రజ్ఞానం నిదర్శనీయమ్ । తత్ర లైఙ్గికజ్ఞానప్రత్యభిజ్ఞాచిత్రజ్ఞానానామదుష్టకారణారబ్ధత్వాద్ యథార్థమేవావభాసః, ఇహ తు కారణదోషాదతథాభూతార్థావభాసః ఇతి విశేషః । ఏవంచ సతి నానుభవవిరోధః ; ప్రతిభాసమానస్య రజతస్యైవావలమ్బనత్వాత్ , అతో మాయామయం రజతమ్ । అథ పునః పారమార్థికం స్యాత్ , సర్వైరేవ గృహ్యేత ; యతో న హి పారమార్థికం రజతం కారణదోషం స్వజ్ఞానోత్పత్తావపేక్షతే । యద్యపేక్షేత, తదా తదభావే న తత్ర జ్ఞానోత్పత్తిః ; ఆలోకాభావే ఇవ రూపే । మాయామాత్రత్వే తు మన్త్రాద్యుపహతచక్షుష ఇవ దోషోపహతజ్ఞానకరణా ఏవ పశ్యన్తీతి యుక్తమ్ । కిఞ్చ నేదం రజతమ్ ఇతి బాధోఽపి మాయామయత్వమేవ సూచయతి ।

కథమ్ ? తేన హి తస్య నిరుపాఖ్యతాపాదనపూర్వకం మిథ్యాత్వం జ్ఞాప్యతే । 'నేదం రజతం మిథ్యైవాభాసిష్ట' ఇతి । న చ తత్ కేనచిద్రూపేణ రూపవత్త్వేఽవకల్పతే ; సమ్ప్రయుక్తశుక్తివత్ నిరస్యమానవిషయజ్ఞానవచ్చ ॥ నను న వ్యాపకమిదం లక్షణమ్ ; స్వప్నశోకాదావసమ్భవాత్ , న హి స్వప్నశోకాదౌ కేనచిత్ సమ్ప్రయోగోఽస్తి, యేన పరత్ర పరావభాసః స్యాత్ । అత ఏవ వాసనాతిరిక్తకారణాభావాత్ స్మృతిరేవ, న స్మృతిరూపతా, అత్రోచ్యతే న తావత్ స్మృతిత్వమస్తి ; అపరోక్షార్థావభాసనాత్ । నను స్మృతిరూపత్వమపి నాస్తి ; పూర్వప్రమాణసంస్కారమాత్రజన్యత్వాత్ , అత్రోచ్యతే ; ఉక్తమేతత్ పూర్వప్రమాణవిషయావభాసిత్వమాత్రం స్మృతేః స్వరూపమితి । తదిహ నిద్రాదిదోషోపప్లుతం మనః అదృష్టాదిసముద్బోధితసంస్కారవిశేషసహకార్యానురూపం మిథ్యార్థవిషయం జ్ఞానముత్పాదయతి । తస్య చ తదవచ్ఛిన్నాపరోక్షచైతన్యస్థావిద్యాశక్తిరాలమ్బనతయా వివర్తతే । నను ఏవం సతి అన్తరేవ స్వప్నార్థప్రతిభాసః స్యాత్ ? కో వా బ్రూతే నాన్తరితి ? నను విచ్ఛిన్నదేశోఽనుభూయతే స్వప్నేఽపి జాగరణ ఇవ, న తదన్తరనుభవాశ్రయత్వే స్వప్నార్థస్యోపపద్యతే, నను దేశోఽపి తాదృశ ఏవ, కుతస్తత్సమ్బన్ధాత్ విచ్ఛేదోఽవభాసతే ? అయమపి తర్హ్యపరో దోషః, నైష దోషః ; జాగరణేఽపి ప్రమాణజ్ఞానాదన్తరపరోక్షానుభవాత్ న విషయస్థా అపరోక్షతా భిద్యతే ; ఏకరూపప్రకాశనాత్ । అతోఽన్తరపరోక్షానుభవావగుణ్ఠిత ఏవ జాగరణేఽప్యర్థోఽనుభూయతే ; అన్యథా జడస్య ప్రకాశానుపపత్తేః । యథా తమసాఽవగుణ్ఠితో ఘటః ప్రదీపప్రభావగుణ్ఠనమన్తరేణ న ప్రకాశీభవతి, ఏవమ్ । యః పునర్విచ్ఛేదావభాసః, స జాగరేఽపి మాయావిజృమ్భితః ; సర్వస్య ప్రపఞ్చజాతస్య చైతన్యైకాశ్రయత్వాత్ , తస్య చ నిరంశస్య ప్రదేశభేదాభావాత్ । ప్రపఞ్చభేదేనైవ హి తత్ కల్పితావచ్ఛేదం సదవచ్ఛిన్నమివ బహిరివ అన్తరివ ప్రకాశతే । అథవా దిగాకాశౌ మనోమాత్రగోచరౌ సర్వత్రాధ్యాసాధారౌ విద్యేతే ఇతి న పరత్రేతి విరుధ్యతే ॥ కథం తర్హి నామాదిషు బ్రహ్మాధ్యాసః ? కిమత్ర కథమ్ ? న తత్ర కారణదోషః, నాపి మిథ్యార్థావభాసః, సత్యమ్ ; అత ఏవ చోదనావశాత్ ఇచ్ఛాతోఽనుష్ఠేయత్వాత్ మానసీ క్రియైషా, న జ్ఞానం ; జ్ఞానస్య హి దుష్టకారణజన్యస్య విషయో మిథ్యార్థః । న హి జ్ఞానమిచ్ఛాతో జనయితుం నివర్తయితుం వా శక్యం ; కారణైకాయత్తత్వాదిచ్ఛానుప్రవేశానుపపత్తేః । నను స్మృతిజ్ఞానమాభోగేన జన్యమానం మనోనిరోధేన చ నిరుధ్యమానం దృశ్యతే । సత్యం ; న స్మృత్యుత్పత్తినిరోధయోస్తయోర్వ్యాపారః, కిన్తు కారణవ్యాపారే తత్ప్రతిబన్ధే చ చక్షుష ఇవోన్మీలననిమీలనే, న పునర్జ్ఞానోత్పత్తౌ వ్యాపార ఇచ్ఛాయాః । తస్మాత్ బ్రహ్మదృష్టిః కేవలా అధ్యస్యతే చోదనావశాత్ ఫలాయైవ, మాతృబుద్ధిరివ రాగనివృత్తయే పరయోషితి । తదేవమ్

అనవద్యమధ్యాసస్య లక్షణం — స్మృతిరూపః పరత్ర పూర్వదృష్టావభాసః ఇతి ॥ 'తం కేచిత్' ఇత్యాదినా అధ్యాసస్వరూపే మతాన్తరముపన్యస్యతి స్వమతపరిశుద్ధయే । కథమ్ ? అన్యత్ర శుక్తికాదౌ, అన్యధర్మస్య అర్థాన్తరస్య, రజతాదేః జ్ఞానాకారస్య బహిష్ఠస్యైవ వా ; అధ్యాసః ఇతి వదన్తి । కేచిత్తు యత్ర యదధ్యాసః తద్వివేకాగ్రహణనిబన్ధనో భ్రమః ఇతి ॥ యత్ర యస్యాధ్యాసః, తయోర్వివేకస్యాగ్రహణాత్ తన్నిబన్ధనోఽయమేకత్వభ్రమః ఇతి వదన్తీత్యనుషఙ్గః । అన్యే తు యత్ర యదధ్యాసః తస్యైవ విపరీతధర్మత్వకల్పనామాచక్షతే ఇతి । యత్ర శుక్తికాదౌ, యస్య రజతాదేరధ్యాసః, తస్యైవ శుక్తిశకలాదేః, విపరీతధర్మత్వస్య రజతాదిరూపత్వస్య, కల్పనామ్ అవిద్యమానస్యైవావభాసమానతామ్ , ఆచక్షతే । సర్వథాపి తు ఇతి । స్వమతానుసారిత్వం సర్వేషాం కల్పనాప్రకారాణాం దర్శయతి । అన్యస్యాన్యధర్మావభాసత్వం నామ లక్షణం, పరత్రేత్యుక్తే అర్థాత్ పరావభాసః సిద్ధః ఇతి యదవాదిష్యమ్ , తత్ న వ్యభిచరతి । కథమ్ ? పూర్వస్మిన్ కల్పే జ్ఞానాకారస్య బహిష్ఠస్య వా శుక్తిధర్మత్వావభాసనాత్ న వ్యభిచారః, ద్వితీయేఽపి శుక్తిరజతయోః పృథక్ సతోరపృథగవభాసః అభిమానాత్ , తృతీయేఽపి శుక్తిశకలస్య రజతరూపప్రతిభాసనాత్ ॥ పూర్వదృష్టత్వస్మృతిరూపత్వయోః సర్వత్రావ్యభిచారాత్ న వివాదః ఇత్యభిప్రాయః । తత్ర 'స్మృతిరూపః పూర్వదృష్టావభాసః' ఇత్యేతావతి లక్షణే నిరధిష్ఠానాధ్యాసవాదిపక్షేఽపి నిరుపపత్తికే లక్షణవ్యాప్తిః స్యాదితి తన్నివృత్తయే 'పరత్ర' ఇత్యుచ్యతే ॥ కథం ? నిరుపపత్తికోఽయం పక్షః । న హి నిరధిష్ఠానోఽధ్యాసో దృష్టపూర్వః, సమ్భవీ వా । నను కేశాణ్డ్రకాద్యవభాసో నిరధిష్ఠానో దృష్టః, న ; తస్యాపి తేజోఽవయవాధిష్ఠానత్వాత్ ॥ నను రజతే సంవిత్ , సంవిది రజతమితి పరస్పరాధిష్ఠానో భవిష్యతి, బీజాఙ్కురాదివత్ , నైతత్ సారం ; న తత్ర యతో బీజాత్ యోఽఙ్కురః తత ఏవ తద్బీజమ్ , అపి తు అఙ్కురాన్తరాత్ , ఇహ పునః యస్యాం సంవిది యత్ రజతమవభాసతే, తయోరేవేతరేతరాధ్యాసః, తతో దుర్ఘటమేతత్ । బీజాఙ్కురాదిష్వపి న బీజాఙ్కురాన్తరపరమ్పరామాత్రేణ అభిమతవస్తుసిద్ధిః ; ప్రతీతితో వస్తుతశ్చానివృత్తాకాఙ్క్షత్వాత్ , తథా చ 'కుత ఇదమేవం' ఇతి పర్యనుయోగే 'దృష్టత్వాదేవం' ఇతి తత్ర ఏవ దూరం వా పరిధావ్య స్థాతవ్యమ్ ; అన్యథా హేతుపరమ్పరామేవావలమ్బ్య క్వచిదప్యనవతిష్ఠమానో నానవస్థాదోషమతివర్తేత । అపి చ న క్వచిన్నిరవధికో 'న' ఇత్యేవ బాధావగమో దృష్టః, యత్రాప్యనుమానాదాప్తవచనాద్వా న సర్పః ఇత్యేవావగమః, తత్రాపి 'కిం పునరిదమ్ ? ' ఇత్యపేక్షాదర్శనాత్ పురోఽవస్థితం వస్తుమాత్రమవధిర్విద్యతే । ప్రధానాదిష్వపి జగత్కారణే త్రిగుణత్వాదిబాధః అధిగతావధిరేవ । అథవా సర్వలోకసాక్షికమేతత్ కేశోణ్డ్రకాదావపి తద్బాధే తదనుషఙ్గ ఏవ బోధే బాధ్యతే, న బోధః । అతః తదవధిః సర్వస్య బాధః ; తేన తన్మాత్రస్య బాధాభావాత్ , స్వతశ్చ విశేషానుపలబ్ధేః

కూటస్థాపరోక్షైకరసచైతన్యావధిః సర్వస్య బాధః । నాప్యధ్యస్తమప్యసదేవ ; తథాత్వే ప్రతిభాసాయోగాత్ ॥ నను సర్వమేవేదమసదితి భవతో మతమ్ । క ఏవమాహ ? అనిర్వచనీయానాద్యవిద్యాత్మకమిత్యుద్ఘోషితమస్మాభిః । అథ పునర్విద్యోదయే అవిద్యాయా నిరుపాఖ్యతామఙ్గీకృత్యాసత్త్వముచ్యేత, కామమభిధీయతామ్ । తథా చ బాధకజ్ఞానం 'నేదం రజతమ్' ఇతి విశిష్టదేశకాలసమ్బద్ధం రజతం విలోపయదేవోదేతి, న దేశాన్తరసమ్బన్ధమాపాదయతి ; తథాఽనవగమాత్ । తథా చ దూరవర్తినీం రజ్జుం సర్పం మన్యమానస్య నికటవర్తినాఽఽప్తేన 'నాయం సర్పః' ఇత్యుక్తే సర్పాభావమాత్రం ప్రతిపద్యతే, న తస్య దేశాన్తరవర్తిత్వం ; తత్ప్రతిపత్తావసామర్థ్యాత్ వాక్యస్య । నార్థాపత్త్యా ; ఇహ భగ్నఘటాభావవత్ తావన్మాత్రేణాపి తత్సిద్ధేః । యత్రాపి సర్పబాధపూర్వకో రజ్జువిధిరక్షజన్యః తాదృశవాక్యజన్యో వా, తత్రాపి స ఏవ న్యాయః ; తథాఽనవగమాత్ , తదేవం న క్వచిన్నిరధిష్ఠానోఽధ్యాసః ? తస్మాత్ సాధూక్తం పరత్ర ఇతి ॥ యద్యేవం 'పరత్ర పూర్వదృష్టావభాసః' ఇత్యేతావదస్తు లక్షణమ్, తథావిధస్య స్మృతిరూపత్వావ్యభిచారాత్ , సత్యమ్ ; అర్థలభ్యస్య స్మృతిత్వమేవ స్యాత్ , న స్మృతిరూపత్వమ్ । న చ స్మృతివిషయస్యాధ్యాసత్వమిత్యుక్తమ్ । యద్యేవమేతావదస్తు లక్షణం పరత్ర స్మృతి రూపావభాసః ఇతి, తత్ర పరత్రేత్యుక్తే అర్థలభ్యస్య పరావభాసస్య స్మృతిరూపత్వం విశేషణం, న హి పరస్యాసమ్ప్రయుక్తస్య పూర్వదృష్టత్వాభావే స్మృతిరూపత్వసమ్భవః, సత్యమ్ ; విస్పష్టార్థం పూర్వదృష్టగ్రహణమితి యథాన్యాసమేవ లక్షణమస్తు । తథా చ లోకే అనుభవః ఇత్యుదాహరణద్వయేన లౌకికసిద్ధమేవేదమధ్యాసస్య స్వరూపం లక్షితం, కిమత్ర యుక్త్యా ? ఇతి కథయతి — శుక్తికా హి రజతవదవభాసతే ఇతి ॥ నను న శుక్తికా ప్రతిభాసతే, రజతమేవ ప్రతిభాసతే, తేన శుక్తికేతి, రజతవదితి చోభయం నోపపద్యతే, ఉచ్యతే — శుక్తికాగ్రహణముపరితనసమ్యగ్జ్ఞానసిద్ధం పరమార్థతః శుక్తికాత్వమపేక్ష్య, వతిగ్రహణం తు సమ్ప్రయుక్తస్యారజతస్వరూపస్య మిథ్యారజతసమ్భేద ఇవావభాసనమఙ్గీకృత్య । మిథ్యాత్వమపి రజతస్య ఆగన్తుకదోషనిమిత్తత్వాదనన్తరబాధదర్శనాచ్చ కథ్యతే, న పునః పరమార్థాభిమతాత్ రజతాదన్యత్వమాశ్రిత్య । తత్ర అసమ్ప్రయుక్తత్వాద్రజతస్య నేదన్తావభాసస్తద్గతః, కిన్తు సమ్ప్రయుక్తగత ఏవ । అపరోక్షావభాసస్తు సంస్కారజన్మనోఽపి రజతోల్లేఖస్య దోషబలాదిన్ద్రియజజ్ఞానాన్తర్భావాచ్చేతిద్రష్టవ్యమ్ । తత్ర శుక్తికోదాహరణేన సమ్ప్రయుక్తస్యానాత్మా రజతమితి దర్శితమ్ । నిరఞ్జనస్య చైతన్యస్య అస్మదర్థే అనిదమంశస్య అనాత్మా తదవభాస్యత్వేన యుష్మదర్థలక్షణాపన్నః అహఙ్కారః అధ్యస్తః ఇతి ప్రదర్శనార్థం ద్విచన్ద్రోదాహరణేన జీవేశ్వరయోః జీవానాం చానాత్మరూపో భేదావభాసః ఇతి దర్శితమ్ । నను బహిరర్థే కారణదోషోఽర్థగతః సాదృశ్యాదిః ఇన్ద్రియగతశ్చ

తిమిరాదిరుపలభ్యతే, తన్నిమిత్తశ్చార్థస్య సాంశత్వాదంశాన్తరావగ్రహేఽపి అంశాన్తరప్రతిబన్ధో యుజ్యేత, న త్విహ కారణాన్తరాయత్తా సిద్ధిః, యేన తద్దోషాదనవభాసోఽపి స్యాత్ , నిరంశస్య చైతన్యస్య స్వయఞ్జ్యోతిషస్తదయోగాత్ I నను బ్రహ్మస్వరూపమనవభాసమానమస్త్యేవ, న తదనవభాసనాజ్జీవేఽనవభాసవిపర్యాసౌ భవతః I న హి శుక్తేరగ్రహణాత్ స్థాణావగ్రహణం విపర్యాసో వా I నను న బ్రహ్మణోఽన్యో జీవః, 'అనేన జీవేనాత్మనా' (ఛా. ఉ. ౬-3-౨) ఇతి శ్రుతేః, అతః తదగ్రహణమాత్మన ఏవ తత్ , ఏవం తర్హి సుతరామవిద్యాయాస్తత్రాసమ్భవః ; తస్య విద్యాత్మకత్వాత్ , 'తస్య భాసా సర్వమిదం విభాతి' (క. ఉ. ౨-౨-౧౫) ఇతి తచ్చైతన్యేనైవ సర్వస్య భాసమానత్వాత్ , ఉచ్యతే — విద్యత ఏవ అత్రాప్యగ్రహణావిద్యాత్మకో దోషః ప్రకాశస్యాచ్ఛాదకః I కథం గమ్యతే ? శ్రుతేః తదర్థాపత్తేశ్చ I శ్రుతిస్తావత్ — 'అనృతేన హి ప్రత్యూఢాః' 'అనీశయా శోచతి ముహ్యమానః' ఇత్యేవమాద్యా I తదర్థాపత్తిరపి విద్యైవ సర్వత్ర శ్రుతిషు బ్రహ్మవిషయా మోక్షాయ నివేద్యతే, తేనార్థాదిదమవగమ్యతే జీవస్య బ్రహ్మస్వరూపతానవగమోఽవిద్యాత్మకో బన్ధో నిసర్గత ఏవాస్తీతి II నను న జీవో బ్రహ్మణోఽన్యః ఇత్యుక్తమ్ II బాఢమ్ ; అత ఏవాఽర్థాజ్జీవే బ్రహ్మస్వరూపప్రకాశాచ్ఛాదికా అవిద్యా కల్ప్యతే ; అన్యథా పరమార్థతస్తత్స్వరూపత్వే తదవబోధోఽపి యది నిత్యసిద్ధః స్యాత్ , తదా తాదాత్మ్యోపదేశో వ్యర్థః స్యాత్ I అతః అనాదిసిద్ధావిద్యావచ్ఛిన్నానన్తజీవనిర్భాసాస్పదమేకరసం బ్రహ్మేతి శ్రుతిస్మృతిన్యాయకోవిదైరభ్యుపగన్తవ్యమ్ I తథా చ స్మృతిః — 'ప్రకృతిం పురుషం చైవ విద్ధ్యనాదీ ఉభావపి' (భ . గీ ౧౩ - ౧౯) ఇతి క్షేత్రక్షేత్రజ్ఞత్వనిమిత్తామనాదిసిద్ధామవిద్యాం ప్రకృతిశబ్దేనాహ ; 'మాయాం తు ప్రకృతిం విద్యాత్' (శ్వే. ఉ. ౪-౧౦) ఇతి శ్రుతేః I అతో మాయావచ్ఛిన్నరూపత్వాదనన్యదపి బ్రహ్మరూపమాత్మనో న వేత్తి I తథా చోక్తమ్ — 'అనాదిమాయయా సుప్తో యదా జీవః ప్రబుధ్యతే I అజమనిద్రమస్వప్నమద్వైతం బుధ్యతే తదా' (గౌ.కా.౧/౧౬) ఇతి II నను ప్రమాణాన్తరవిరోధే సతి శ్రుతిః తదర్థాపత్తిర్వా నావిద్యాం నివేదయితుమలమ్ ? కిం తత్ ప్రమాణం ? యేన సహ విరోధః, నిరంశస్య స్వయఞ్జ్యోతిషః స్వరూపానవభాసానుపపత్తిః I నను భోక్తుః కార్యకారణసఙ్ఘాతాత్ వ్యావృత్తతా స్వయఞ్జ్యోతిషోఽపి న ప్రకాశతే, నను న భోక్తా స్వయఞ్జ్యోతిః, కిం త్వహంప్రత్యయేనావభాస్యతే I యథా స్వయమ్ప్రకాశమానతా, అహఙ్కారో న ప్రత్యయస్తథా వక్ష్యతే II కథం పునః భోక్తా స్వయఞ్జ్యోతిః కార్యకరణసఙ్ఘాతాత్ వ్యావృత్తో న ప్రకాశతే ? 'మనుష్యోఽహమి'తి మిథ్యైవ ఏకతాభిమానాత్ I నను గౌణోఽయం, న మిథ్యా ? యథా న గౌణః, తథా భాష్యకార ఏవ వక్ష్యతి II నను 'అహమి'తి యది దేహసమానాధికరణః ప్రత్యయః, న తర్హి తద్వ్యతిరిక్త ఆత్మా సిధ్యతి ; అన్యస్య తథాగ్రాహిణః ప్రత్యయస్యాభావాత్ ,

ఆగమానుమానయోరపి తద్విరోధే ప్రమాణత్వాయోగాత్ । మిథ్యాత్వాత్ తస్య న విరోధః ఇతి చేత్ , కుతస్తర్హి మిథ్యాత్వమ్ ? ఆగమాదనుమానాద్వా అన్యథాఽవగమాదితి చేత్ , నైతత్ ; అన్యోఽన్యాశ్రయతా తథా స్యాత్ ఆగమానుమానయోః ప్రవృత్తౌ తన్మిథ్యాత్వం తన్మిథ్యాత్వే తయోః ప్రవృత్తిరితి । తస్మాత్ దేహాదివ్యతిరిక్తవిషయ ఏవాయమహఙ్కారః ఇత్యాత్మవాదిభిరభ్యుపేయమ్ ; అన్యథా ఆత్మసిద్ధిరప్రామాణికీ స్యాత్ , అతో గౌణో మనుష్యత్వాభిమానః । ఉచ్యతే — యద్యపి దేహాదివ్యతిరిక్తభోక్తృవిషయ ఏవాయమహఙ్కారః ; తథాపి తథా అనధ్యవసాయాత్ తద్ధర్మానాత్మన్యధ్యస్యతి । దృశ్యతే హి స్వరూపేణావభాసమానేఽపి వస్త్వన్తరభేదానధ్యవసాయాత్ తత్సమ్భేదేనావభాసః, యథా ఏకస్మిన్నప్యకారే హ్రస్వాదిసమ్భేదః ॥ అథ పునరేకాన్తతో భిన్న ఏవ దేహాదేరహఙ్కర్తా అవభాసేత, రసాదివ గన్ధః, తతః తత్సద్భావే న విప్రతిపత్తిరితి, తత్సిద్ధయే జిజ్ఞాసా నావకల్పేత । జిజ్ఞాసోత్తరకాలం తర్హి గౌణ ఏవ యుక్తః, కథమ్ ? జిజ్ఞాసా నామ యుక్త్యనుసన్ధానమ్ । న హి యుక్తిః పృథక్ జ్ఞానాన్తరజననీ, కిన్తు సిద్ధస్యైవాహంప్రత్యయస్య విషయవివేచినీ । తస్మాత్ వివిక్తవిషయత్వాత్ వ్యతిరిక్తాత్మానుభవపర్యన్త ఏవాహఙ్కారో జిజ్ఞాసోత్తరకాలం యుక్తః, న యుక్తః ; అకార ఇవ హ్రస్వత్వాభిమానః । నను తత్రాపి కథమ్ ? అనుభవ ఏవ । ఏవమహఙ్కారేఽపి సమానశ్చర్చః । నను అనుభవః తర్కబలాద్యథావభాసిన్యప్యకారే సమ్భవతి ; హ్రస్వాదేః పృథక్సతస్తథానవగమాత్ , తన్న ; ఏకస్య పృథక్త్వేఽపి అర్థాదితరస్యాపి పృథక్త్వాత్ ॥ నను మహదేతదిన్ద్రజాలం యత్ తర్కానుగృహీతాత్ ప్రమాణాత్ యథాయథమసాధారణరూపయోరేవావభాసమానయోరేకత్వావగమో న గౌణ ఇతి, బాఢమ్ ; ఇన్ద్రజాలమేవైతత్ , అవిద్యాకృతత్వాత్ । తథాహి — అహంప్రత్యయస్య స్వవిషయప్రతిష్ఠితస్యైవ సతః తదేకప్రతిష్ఠితతా ప్రతిబన్ధకృదనాద్యవిద్యాకృతం దేహాదిప్రతిష్ఠితత్వమపి దృష్టమ్ ; అతో దేహాదివిషయత్వావిరోధిస్వవిషయప్రతిష్ఠత్వమహంప్రత్యయస్య । అతో యుక్త్యా విషయవివేచనేఽపి స్వవిషయోపదర్శనేన తత్రప్రతిష్ఠత్వమాత్రం కృతం నాధికమాదర్శితమ్ । స్వవిషయప్రతిష్ఠత్వం చ దేహాదిషు అహంమమాభిమానేన న విరుధ్యతే ఇత్యుక్తమ్ । అతః న్యాయతో విషయవివేచనాదూర్ధ్వమపి న ప్రాగవస్థాతో విశిష్యతే అహంప్రత్యయః । తేన న కదాచిదపి 'మనుష్యోఽహమి'తి ప్రత్యయో గౌణః । తదేవం స్వయఞ్జ్యోతిష ఏవ సతో జీవస్య కార్యకరణసఙ్ఘాతవ్యతిరిక్తతాయాః తథా అనవభాసదర్శనాత్ 'మనుష్యోఽహమి'తి చాధ్యాసోపలబ్ధేః బ్రహ్మాత్మైకత్వస్యాపి తత్స్వరూపస్యానవభాసనం పూర్వకాలకోటిరహితప్రకాశాచ్ఛాదితతమోనిమిత్తం శ్రుతి తదర్థాపత్తిసమర్పితం,

తన్నిమిత్తాహఙ్కారాధ్యాసశ్చ సమ్భావ్యతే । అనాదిత్వాచ్చ పూర్వదృష్టత్వం స్మృతిరూపత్వం చ । పృథగ్భోక్తృవిషయానుభవఫలాభావాత్ భోక్తృచైతన్యసంవలితైకానుభవఫలత్వాచ్చ పరత్ర పరావభాసస్యాన్యోన్యసమ్భేదస్య విద్యమానత్వాదధ్యాసలక్షణవ్యాప్తిరిహాప్యుపపద్యతే ॥

'కోఽయమధ్యాసో నామే'తి కింవృత్తస్య ప్రశ్న ఆక్షేపే చ సమానవర్తినో విశేషానుపలబ్ధేః 'పృష్టమనేనే'తి మత్వా అధ్యాసస్వరూపే అభిహితే పునః 'ఆక్షిప్తం మయే'త్యభిప్రాయం వివృణోతి — కథం పునః ప్రత్యగాత్మన్యవిషయే అధ్యాసో విషయతద్ధర్మాణామితి ॥ బాఢమేవంలక్షణోఽధ్యాసః, స చేహ న సమ్భవతి । కథమ్ ? యతః సర్వో హి పురోఽవస్థితే విషయే విషయాన్తరమధ్యస్యతి ; యుష్మత్ప్రత్యయాపేతస్య చ ప్రత్యగాత్మనోఽవిషయత్వం బ్రవీషి ॥ న హ్యవిషయే అధ్యాసో దృష్టపూర్వః సమ్భవీ వా, ఉచ్యతే — న తావదయమేకాన్తేనావిషయః ; అస్మత్ప్రత్యయవిషయత్వాత్ ॥ నను విషయిణశ్చిదాత్మనః కథం విషయభావః ? పరాగ్భావేన ఇదన్తాసముల్లేఖ్యో హి విషయో నామ, భవతి తద్విపరీత్యేన ప్రత్యగ్రూపేణానిదమ్ప్రకాశో విషయీ ; తత్ కథమేకస్య నిరంశస్య విరుద్ధాంశద్వయసన్నివేశః ? అత్రోచ్యతే — అస్మత్ప్రత్యయత్వాభిమతోఽహఙ్కారః । స చేదమనిదంరూపవస్తుగర్భః సర్వలోకసాక్షికః । తమవహితచేతస్తయా నిపుణతరమభివీక్ష్య రూపకపరీక్షకవత్ స్వానుభవమప్రచ్ఛాదయన్తో వదన్తు భవన్తః పరీక్షకాః — కిముక్తలక్షణః ? న వా ? ఇతి ॥ నను కిమత్ర వదితవ్యమ్ , అసమ్భిన్నేదంరూప ఏవ అహమిత్యనుభవః, కథమ్ ? ప్రమాతృ - ప్రమేయ - ప్రమితయస్తావదపరోక్షాః, ప్రమేయం కర్మత్వేనాపరోక్షమ్ , ప్రమాతృప్రమితీ పునరపరోక్షే ఏవ కేవలమ్ , న కర్మతయా ; ప్రమితిరనుభవః స్వయమ్ప్రకాశః ప్రమాణఫలమ్ , తద్బలేన ఇతరత్ ప్రకాశతే, ప్రమాణం తు ప్రమాతృవ్యాపారః ఫలలిఙ్గో నిత్యానుమేయః । తత్ర 'అహమిదం జానామీ'తి ప్రమాతుర్జ్ఞానవ్యాపారః కర్మవిషయః, నాత్మవిషయః, ఆత్మా తు విషయానుభవాదేవ నిమిత్తాదహమితి ఫలే విషయే చానుసన్ధీయతే ॥ నను నాయం విషయానుభవనిమిత్తోఽహముల్లేఖః, కిం తు అన్య ఏవ ఆత్మమాత్రవిషయః 'అహమి'తి ప్రత్యయః । తస్మింశ్చ ద్రవ్యరూపత్వేనాత్మనః ప్రమేయత్వం, జ్ఞాతృత్వేన ప్రమాతృత్వమితి, ప్రమాతృప్రమేయనిర్భాసరూపత్వాదహంప్రత్యయస్య గ్రాహ్యగ్రాహకరూప ఆత్మా । తస్మాదిదమనిదంరూపః ; ప్రమేయాంశస్యేదంరూపత్వాత్ , అనిదంరూపత్వాత్ ప్రమాత్రంశస్య న చైతద్యుక్తమ్ ; అనంశత్వాత్ , అపరిణామిత్వాచ్చాత్మనః, ప్రమేయస్య చేదంరూపతయా పరాగ్రూపత్వాదనాత్మత్వాత్ । తస్మాన్నీలాదిజ్ఞానఫలమనుభవః స్వయమ్ప్రకాశమానో గ్రాహ్యమిదన్తయా, గ్రాహకం చానిదన్తయాఽవభాసయతి, గ్రహణం

చానుమాపయతీతి యుక్తమ్ , అతో నేదమంశోఽహఙ్కారో యుజ్యతే, ఉచ్యతే — తత్రేదం భవాన్ ప్రష్టవ్యః, కిమాత్మా చైతన్యప్రకాశోఽనుభవో జడప్రకాశః ? ఉత సోఽపి చైతన్యప్రకాశః ? అథవా స ఏవ చైతన్యప్రకాశః, ఆత్మా జడస్వరూపః ? ఇతి । తత్ర న తావత్ప్రథమః కల్పః ; జడస్వరూపే ప్రమాణఫలే విశ్వస్యానవభాసప్రసఙ్గాత్ , మైవమ్ ; ప్రమాతా చేతనస్తద్బలేన ప్రదీపేనేవ విషయమిదన్తయా, ఆత్మానం చానిదన్తయా చేతయతే, ఇతి న విశ్వస్యానవభాసప్రసఙ్గః, తన్న ; స్వయఞ్చైతన్యస్వభావోఽపి సన్ విషయప్రమాణేనాచేతనేనానుగృహీతః ప్రకాశత ఇతి, నైతత్ సాధు లక్ష్యతే । కిం చ ప్రమాణఫలేన చేత్ ప్రదీపేనేవ విషయమాత్మానం చ చేతయతే, తదా చేతయతి క్రియానవస్థాప్రసఙ్గః ॥ ద్వితీయే కల్పే ఆత్మాపి స్వయమేవ ప్రకాశేత, కిమితి విషయానుభవమపేక్షేత ? అథ చైతన్యస్వభావత్వేఽపి నాత్మా స్వయమ్ప్రకాశః, విశేషే హేతుర్వాచ్యః । న హి చైతన్యస్వభావః సన్ స్వయం పరోక్షోఽన్యతోఽపరోక్ష ఇతి యుజ్యతే । కిం చ సమత్వాన్నేతరేతరాపేక్షత్వం ప్రకాశనే ప్రదీపయోరివ । తృతీయేఽపి కల్పే అనిచ్ఛతోఽప్యాత్మైవ చితి ప్రకాశ ఆపద్యతే, న తదతిరిక్తతథావిధఫలసద్భావే ప్రమాణమస్తి । కథమ్ ? ప్రమాణజన్యశ్చేదనుభవః, తథా సతి స్వగతేన విశేషేణ ప్రతివిషయం పృథక్ పృథగవభాసేత, సర్వానుభవానుగతం చ గోత్వవదనుభవత్వమపరమీక్ష్యేత । న చ 'నీలానుభవః పీతానుభవః', ఇతి విషయవిశేషపరామర్శశూన్యః స్వగతో విశేషో లక్ష్యతే ॥ నను వినష్టావినష్టత్వేన విశేషః సిధ్యతి । సిధ్యేత్ , యది వినష్టావినష్టతా సిధ్యేత్ ; సా చ జన్యత్వే సతి, తస్యాం చ సిద్ధాయాం జన్యత్వమ్ ఇతి పరస్పరాయత్తస్థితిత్వేన ఏకమపి న సిధ్యేత్ । ఏతేన అతిసాదృశ్యాదనుభవభేదో న విభావ్యత ఇతి ప్రత్యుక్తం భేదాసిద్ధేః । న హి చిత్ప్రకాశస్య స్వగతో భేదో న ప్రకాశతే ఇతి యుక్తిమత్ ; యేన తదప్రకాశనాత్ సాదృశ్యనిబన్ధనో విభ్రమః స్యాత్ । న చ యథా జీవస్య స్వయఞ్జ్యోతిషోఽపి స్వరూపమేవ సత్ బ్రహ్మరూపత్వం న ప్రకాశతే తద్వత్ స్యాదితి యుక్తమ్ ; అభిహితం తత్రాప్రకాశనే ప్రమాణమ్ , ఇహ తన్నాస్తి । న హి సామాన్యతోదృష్టమనుభవవిరోధే యుక్తివిరోధే చ సముత్తిష్ఠతి ; దర్శితే చానుభవయుక్తీ । తస్మాత్ చిత్స్వభావ ఏవాత్మా తేన తేన ప్రమేయభేదేనోపధీయమానోఽనుభవాభిధానీయకం లభతే, అవివక్షితోపాధిరాత్మాదిశబ్దైరభిధీయతే ; అవధీరితవనాభిధాననిమిత్తైకదేశావస్థానా ఇవ వృక్షా వృక్షాదిశబ్దైః ఇత్యభ్యుపగన్తవ్యమ్ , బాఢమ్ ; అత ఏవ విషయానుభవనిమిత్తోఽనిదమాత్మకోఽహఙ్కారో వర్ణ్యతే, సత్యమేవం ; కిన్తు తథా సతి సుషుప్తేపి 'అహమి'త్యుల్లేఖః స్యాత్ । కథమ్ ? నీలానుషఙ్గో యశ్చైతన్యస్య, స నీలభోగః, నాసావహముల్లేఖార్హః । 'అహమి'తి ఆత్మా అవభాసతే । తత్ర యది నామ సుషుప్తే విషయానుషఙ్గాభావాదిదం జానామీ'తి విషయతదనుభవపరామర్శో నాస్తి, మా భూత్ ;

అహమిత్యాత్మమాత్రపరామర్శః కిమితి న భవేత్ ? నను అహమితి భోక్తృత్వం ప్రతిభాసతే, తదభావే కథం తథా ప్రతిభాసః ? నైతత్ సారమ్ ; సముత్కాలితోపాధివిశేషం చైతన్యమాత్రమస్మదర్థః, తతః సర్వదా అహమితి స్యాత్ , నైతచ్ఛక్యమ్ ; ఉపాధిపరామర్శేన చైతన్యమహమిత్యుల్లిఖ్యత ఇతి వక్తుమ్ ; తత్పరామర్శో హి తత్సిద్ధినిమిత్తః, న స్వరూపసిద్ధిహేతుః స్వమాహాత్మ్యేనైవ తు స్వరూపసిద్ధిః । తతశ్చ విషయోపరాగానుభవాత్మత్వశూన్యః స్వరూపతః అహమితి సుషుప్తేఽప్యవభాసేత ; దృశిరూపత్వావిశేషాత్ । భవత్యేవేతి చేత్ , న ; తథా సతి స్మర్యేత హ్యస్తన ఇవాహఙ్కారః । అవినాశినః సంస్కారాభావాత్ న స్మర్యతే ఇతి చేత్ , హ్యస్తనోఽపి న స్మర్యేత ॥ నను అస్త్యేవ సుషుప్తే అహమనుభవః 'సుఖమహమస్వాప్సమి'తి ; సుషుప్తోత్థితస్య స్వాపసుఖానుభవపరామర్శదర్శనాత్ , నాత్మనోఽన్యస్య తత్రానుభవః సమ్భవతి, సత్యమస్తి ; న తత్ స్వాపే సుఖానుభవసంస్కారజం స్మరణమ్ , కిం తర్హి ? సుఖావమర్శో దుఃఖాభావనిమిత్తః, కథమ్ ? స్వప్నే తావదస్త్యేవ దుఃఖానుభవః, సుషుప్తే తు తదభావాత్ సుఖవ్యపదేశః । తదభావశ్చ కరణవ్యాపారోపరమాత్ । యది పునః'సుప్తః సుఖమ్' ఇతి చ తద్విషయం స్మరణం స్యాత్ , తదా విశేషతః స్మర్యేత, న చ తదస్తి । వ్యపదేశోఽపి 'సుఖం సుప్తే న కిఞ్చిన్మయా చేతితమ్' ఇతి హి దృశ్యతే । యత్ పునః సుప్తోత్థితస్య అఙ్గలాఘవేన్ద్రియప్రసాదాదినా సుఖానుభవోన్నయనమితి, తదసత్ ; అనుభూతం చేత్ సుఖం స్మర్యేత, న తత్ర లిఙ్గేన ప్రయోజనమ్ । యద్యేవం, సుప్తోత్థితస్య కథం కస్యచిదఙ్గలాఘవం కస్య చిన్న ? ఇతి ; ఉచ్యతే— జాగరణే కార్యకరణాని శ్రామ్యన్తి ; తదపనుత్తయే వ్యాపారోపరమః స్వాపః । తత్ర యది సమ్యక్ వ్యాపారోపరమః, తదా అఙ్గాని లఘూని, ఇతరథా గురూణీతి । తదేవం నాయం నీలాదిప్రత్యయాదన్య ఏవాత్మవిషయోఽహంప్రత్యయః, నాపి విషయానుభవాదేవాహముల్లేఖః । తస్మాత్ బ్రహ్మవిదామేకపుణ్డరీకస్య లోకానుగ్రహైకరసతయా సమ్యగ్జ్ఞానప్రవర్తనప్రయోజనకృతశరీరపరిగ్రహస్య భగవతో భాష్యకారస్య మతమాగమయితవ్యమ్ ॥ తదుచ్యతే — యేయం శ్రుతిస్మృతీతిహాసపురాణేషు నామరూపమ్ , అవ్యాకృతమ్ , అవిద్యా, మాయా, ప్రకృతిః, అగ్రహణమ్ , అవ్యక్తం, తమః, కారణం, లయః, శక్తిః, మహాసుప్తిః, నిద్రా, అక్షరమ్ , ఆకాశమ్ ఇతి చ తత్ర తత్ర బహుధా గీయతే, చైతన్యస్య స్వత ఏవావస్థితలక్షణబ్రహ్మస్వరూపతావభాసం ప్రతిబధ్య జీవత్వాపాదికా అవిద్యాకర్మపూర్వప్రజ్ఞాసంస్కారచిత్రభిత్తిః సుషుప్తే ప్రకాశాచ్ఛాదనవిక్షేపసంస్కారమాత్రరూపస్థితిరనాదిరవిద్యా, తస్యాః పరమేశ్వరాధిష్ఠితత్వలబ్ధపరిణామవిశేషో విజ్ఞానక్రియాశక్తిద్వయాశ్రయః కర్తృత్వభోక్తృత్వైకాధారః కూటస్థచైతన్యసంవలనసఞ్జాతజ్యోతిః

స్వయమ్ప్రకాశమానో ఽపరోక్షో ఽహఙ్కారః, యత్సమ్భేదాత్ కూటస్థచైతన్యో ఽనిదమంశ ఆత్మధాతురపి మిథ్యైవ 'భోక్తే'తి ప్రసిద్ధిముపగతః। స చ సుషుప్తే సముత్ఖాతనిఖిలపరిణామాయామవిద్యాయాం కుతస్త్యః ? న చైవం మన్తవ్యమ్ , ఆశ్రితపరిణతిభేదతయైవాహఙ్కారనిర్భాసే ఽనన్తర్భూతైవ తన్నిమిత్తమితి ; తథా సతి అపాకృతాహఙ్కృతిసంసర్గో భోక్తృత్వాదిస్తద్విశేషః కేవలమిదన్తయైవావభాసేత, న చ తథా సమస్తి ॥ స చ పరిణామవిశేషః, అనిదఞ్చిదాత్మనో బుద్ధ్యా నిష్కృష్య వేదాన్తవాదిభిః అన్తఃకరణం, మనః, బుద్ధిరహంప్రత్యయీ ఇతి చ విజ్ఞానశక్తివిశేషమాశ్రిత్య వ్యపదిశ్యతే, పరిస్పన్దశక్త్యా చ ప్రాణః ఇతి। తేన అన్తఃకరణోపరాగనిమిత్తం మిథ్యైవాహఙ్కర్తృత్వమాత్మనః, స్ఫటికమణేరివోపధాననిమిత్తో లోహితిమా ॥ కథం పునః స్ఫటికే లోహితిమ్నో మిథ్యాత్వమ్ ? ఉచ్యతే — యది స్ఫటికప్రతిస్ఫాలితా నయనరశ్మయో జపాకుసుమముపసర్పేయుః, తదా విశిష్టసంనివేశం తదేవ లోహితం గ్రాహయేయుః। న హి రూపమాత్రనిష్ఠశ్చాక్షుషః ప్రత్యయో దృష్టపూర్వః ; నాపి స్వాశ్రయమనాకర్షద్రూపమాత్రం ప్రతిబిమ్బితం క్వచిదుపలబ్ధపూర్వమ్ । నను అభిజాతస్యేవ పద్మరాగాదిమణేః జపాకుసుమాదేరపి ప్రభా విద్యతే, తయా వ్యాప్తత్వాత్ స్ఫటికో ఽపి లోహిత ఇవావభాసతే ; తథాపి స్వయమలోహితో మిథ్యైవ లోహిత ఇత్యాపద్యేత । అథ ప్రభైవ లోహితో ఽవభాసతే, న స్ఫటిక ఇతి ; శౌక్ల్యమపి తర్హి స్ఫటికే ప్రకాశేత । అథ ప్రభయా అపసారితం తదితి చేత్ , స తర్హి నీరూపః కథం చాక్షుషః స్యాత్ ? న చ రూపిద్రవ్యసంయోగాత్ ; వాయోరపి తథాత్వప్రసఙ్గాత్ । న ప్రభానిమిత్తం లౌహిత్యం తత్రోత్పన్నమ్ ; ఉత్తరకాలమపి తథా రూపప్రసఙ్గాత్ । అభ్యుపగమ్య ప్రభామిదముక్తమ్ । యథా పద్మరాగాదిప్రభా నిరాశ్రయాపి ఉన్ముఖోపలభ్యతే, న తథా జపాకుసుమాదేః ॥ తదేవం స్ఫటికమణావుపధానోపరాగ ఇవ చిదాత్మన్యప్యహఙ్కారోపరాగః । తతః సమ్భిన్నోభయరూపత్వాత్ గ్రన్థిరివ భవతీతి అహఙ్కారో గ్రన్థిరితి గీయతే । తత్ర జడరూపత్వాదుపరక్తస్య న తద్బలాదుపరాగస్య సాక్షాద్భావః, చిద్రూపస్య పునరుపరాగః తద్విషయవ్యాపారవిరహిణో ఽపి తద్బలాత్ ప్రకాశతే ॥ తేన లక్షణత ఇదమంశః కథ్యతే, న వ్యవహారతః । వ్యవహారతః పునః యదుపరాగాదనిదమాత్మనో ఽహఙ్కర్తృత్వం మిథ్యా, తదాత్మనః తద్వ్యాపారేణ వ్యాప్రియమాణస్యైవ వ్యాపారపూర్వకో యస్య పరిచ్ఛేదః, స ఏవేదమాత్మకో విషయః । అత ఏవ 'అహమి'త్యసమ్భిన్నేదమాత్మకో ఽవభాసః ఇతి విభ్రమః కేషాఞ్చిత్ । దృష్టశ్చ లక్షణతః తద్వ్యవహారార్హో ఽపి తమననుపతన్ । తద్యథా అఙ్కురాదిఫలపర్యన్తో వృక్షవికారో మృత్పరిణామపరమ్పరాపరినిష్పన్నో ఽపి ఘటవల్మీకవత్ న మృణ్మయవ్యవహారమనుపతతి, వ్యుత్పన్నమతయస్తు తద్వ్యవహారమపి నాతీవోల్బణం మన్యన్తే । అత ఏవ నిపుణతరమభివీక్ష్య రూపకపరీక్షకవదహఙ్కారం

నిరూపయతాం సమ్భిన్నేదంరూపః సః ఇత్యభిహితమ్ । యత్ పునః దర్పణజలాదిషు ముఖచన్ద్రాదిప్రతిబిమ్బోదాహరణమ్ , తత్ అహఙ్కర్తురనిదమంశో బిమ్బాదివ ప్రతిబిమ్బం న బ్రహ్మణో వస్త్వన్తరమ్ , కిం తు తదేవ తత్పృథగవభాసవిపర్యయస్వరూపతామాత్రం మిథ్యా ఇతి దర్శయితుమ్ । కథం పునస్తదేవ తత్ ? ఏకస్వలక్షణత్వావగమాత్ । తథా చ యథా బహిఃస్థితో దేవదత్తో యత్స్వలక్షణః ప్రతిపన్నః, తత్స్వలక్షణ ఏవ వేశ్మాన్తఃప్రవిష్టోఽపి ప్రతీయతే, తథా దర్పణతలస్థితోఽపి ; న తత్ వస్త్వన్తరత్వే యుజ్యతే । అపి చ అర్థాత్ వస్త్వన్తరత్వే సతి ఆదర్శ ఏవ బిమ్బసన్నిధావేవ తదాకారగర్భితః పరిణతః ఇతి వాచ్యమ్ ; విరుద్ధపరిమాణత్వాత్ సంశ్లేషాభావాచ్చ ప్రతిముద్రేవ బిమ్బలాఞ్ఛితత్వానుపపత్తేః, తథా సతి బిమ్బసన్నిధిలబ్ధపరిణతిరాదర్శః తదపాయేఽపి తథైవావతిష్ఠేత । న ఖలు సంవేష్టితః కటో నిమిత్తలబ్ధప్రసారణపరిణతిః నిమిత్తాపగమే తత్క్షణమేవ సంవేష్టతే యథా, తథా స్యాదితి మన్తవ్యమ్ ; యతశ్చిరకాలసంవేష్టనాహితసంస్కారః తత్ర పునఃసంవేష్టననిమిత్తమ్ । తథా చ యావత్సంస్కారక్షయం ప్రసారణనిమిత్తానువృత్తౌ పునఃసంవేష్టనోపజనః, ఏవం చిరకాలసన్నిహితబిమ్బనిమిత్తతదాకారపరిణతిరాదర్శః తథైవ తదపాయేఽపి యావదాయురవతిష్ఠేత, న చ తథోపలభ్యతే ; యః పునః కమలముకులస్య వికాసపరిణతిహేతోః సావిత్రస్య తేజసో దీర్ఘకాలానువృత్తస్యాపి విగమే తత్సమకాలం పునర్ముకులీభావః, స ప్రథమతరముకులహేతుపార్థివాప్యావయవవ్యాపారనిమిత్తః ; తదుపరమే జీర్ణస్య పునర్ముకులతానుపలబ్ధేః, నాదర్శే పునస్తథా పూర్వరూపపరిణామహేతురస్తి । అత్రాహ — భవతు న వస్త్వన్తరం, తదేవ తదితి తు న క్షమ్యతే ; శుక్తికారజతస్య మిథ్యారూపస్యాపి సత్యరజతైకరూపావభాసిత్వదర్శనాత్ , మైవమ్ ; తత్ర హి బాధదర్శనాత్ మిథ్యాభావః, నేహ స బాధో దృశ్యతే । యః పునః దర్పణాపగమే తదపగమః, న స బాధః ; దర్పణేఽపి తత్ప్రసఙ్గాత్ ॥ నను తత్త్వమసివాక్యాత్ బాధో దృశ్యతే, మైవమ్ ; తత్ర'తత్త్వమి'తి బిమ్బస్థానీయబ్రహ్మస్వరూపతాప్రతిబిమ్బస్థానీయస్య జీవస్యోపదిశ్యతే ; అన్యథా న'తత్త్వమసీ'తి స్యాత్ , కిన్తు'న త్వమసీ'తి భవేత్ , 'న రజతమసీ'తివత్ । కిం చ శాస్త్రీయోఽపి వ్యవహారః ప్రతిబిమ్బస్య పారమార్థికమివ బిమ్బైకరూపత్వం దర్శయతి 'నేక్షేతోద్యన్తమాదిత్యం నాస్తం యన్తం కదాచన । నోపరక్తం న వారిస్థం న మధ్యం నభసో గతమ్' ఇతి ॥ యస్తు మన్యతే న పరాఙ్ప్రవణప్రవృత్తనయనరశ్మిభిః బిమ్బమేవ భిన్నదేశస్థం గృహ్యతే, కిన్తు దర్పణప్రతిస్ఫాలితైః పరావృత్త్య ప్రత్యఙ్ముఖైః స్వదేశస్థమేవ బిమ్బం గృహ్యతే ఇతి, తమనుభవ ఏవ నిరాకరోతీతి, న పరాక్రమ్యతే । కథం పునః పరిచ్ఛిన్నమేకమేకస్వభావం విచ్ఛిన్నదేశద్వయే సర్వాత్మనా అవభాసమానముభయత్ర పారమార్థికం భవతి ? న వయం విచ్ఛేదావభాసం పారమార్థికం బ్రూమః, కిం తు ఏకత్వం విచ్ఛేదస్తు మాయావిజృమ్భితః । న హి మాయాయామసమ్భావనీయం నామ ;

అసమ్భావనీయావభాసచతురా హి సా ॥ నను సత్యేవ బిమ్బైకతావగమే ప్రతిబిమ్బస్య తద్గతో విచ్ఛేదాదిమిథ్యావభాసః, తథా బ్రహ్మైకతావగమేఽపి జీవస్య విచ్ఛేదాదిమిథ్యావభాసో న నివర్తితుమర్హతి, ఉచ్యతే — దేవదత్తస్యాచేతనాంశస్యైవ ప్రతిబిమ్బత్వాత్ , సచేతనాంశస్యైవ వా ప్రతిబిమ్బత్వే ప్రతిబిమ్బహేతోః శ్యామాదిధర్మేణేవ జాడ్యేనాప్యాస్కన్దితత్వాత్ న తత్ ప్రతిబిమ్బం బిమ్బైకరూపతామాత్మనో జానాతి ; అచేతనత్వాత్ , తథా చానుభవః 'న బిమ్బచేష్టయా వినా ప్రతిబిమ్బం చేష్టతే' ఇతి । యస్య హి భ్రాన్తిరాత్మని పరత్ర వా సముత్పన్నా, తద్గతేనైవ సమ్యగ్జ్ఞానేన సా నివర్తతే, యస్తు జానీతే దేవదత్తః ప్రతిబిమ్బస్యాత్మనోఽభిన్నత్వం, న స తద్గతేన దోషేణ సంస్పృశ్యతే, నాపి జ్ఞానమాత్రాత్ ప్రతిబిమ్బస్య నివృత్తిః ; తద్ధేతోః దర్పణాదేః పారమార్థికత్వాత్ । జీవః పునః ప్రతిబిమ్బకల్పః సర్వేషాం న ప్రత్యక్షశ్చిద్రూపః నాన్తఃకరణజాడ్యేనాస్కన్దితః । స చాహఙ్కర్తృత్వమాత్మనో రూపం మన్యతే, న బిమ్బకల్పబ్రహ్మైకరూపతామ్ ; అతో యుక్తస్తద్రూపావగమే మిథ్యాత్వాపగమః ॥ నను తత్ర విభ్రామ్యతో విభ్రమహేతుర్దర్పణాలక్తకాదిపరమార్థవస్తు సన్నిహితమస్తి, న తథేహ కిఞ్చిత్ సర్వత్రైవ చిద్విలక్షణే విభ్రమవిలాసాభిమానిన ఇతి మా భూదాశఙ్కేతి రజ్జుసర్పముదాహరన్తి ॥ నను తత్రాపి యది నామేదానీమసన్నిహితః సర్పః, తథాపి పూర్వనిర్వృత్తతదనుభవసంస్కారః సమస్త్యేవ, బాఢమ్ ; ఇహాప్యహఙ్కర్తృతాతత్సంస్కారయోర్బీజాఙ్కురయోరివానాదేః కార్యకారణభావస్య వక్ష్యమాణత్వాత్ తత్సంస్కారో విభ్రమహేతుః విద్యతే । తత్ర యద్యపి అనిర్వచనీయతయైవ అరుణాదినా స్ఫటికాదేః సావయవత్వేన సమ్భేదయోగ్యస్యాపి అసమ్భేదావభాసః సిద్ధః ; తథాపి తదాసఙ్గీవ స్ఫటికప్రతిబిమ్బముత్ప్రేక్షతే, రజ్జ్వాం పునః సర్పబుద్ధిరేవ, న తత్సమ్భిన్నత్వమసమ్భిన్నత్వం వా తస్యామ్ । తేన 'అసఙ్గో న హి సజ్జతే' (బృ. ఉ. ౩-౯-౨౬) 'అసఙ్గో హ్యయం పురుషః' (బృ. ఉ. ౪-౩-౧౫) ఇత్యాదిశ్రుతిసమర్పితాసఙ్గతా ఆత్మనో న స్పష్టం దర్శితేతి తదర్థం ఘటాకాశోదాహరణమ్ । తత్ర హి తత్పరామర్శాదృతే న భేదరూపకార్యసమాఖ్యాః స్వగతా దృశ్యన్తే । ఏతచ్చ సర్వముదాహరణజాతం శ్రుతితన్న్యాయానుభవసిద్ధస్య తదసమ్భావనాపరిహారాయ బుద్ధిసామ్యార్థం చ, న వస్తున ఏవ సాక్షాత్ సిద్ధయే । తదేవం యద్యపి చైతన్యైకరసోఽనిదమాత్మకత్వాదవిషయః ; తథాప్యహఙ్కారే వ్యవహారయోగ్యో భవతీతి గౌణ్యావృత్త్యా అస్మత్ప్రత్యయవిషయతోచ్యతే ; ప్రమేయస్య చ వ్యవహారయోగ్యత్వావ్యభిచారాత్ ॥ నను వ్యవహారయోగ్యత్వే అధ్యాసః, అధ్యాసపరినిష్పన్నాహంప్రత్యయబలాత్ వ్యవహారయోగ్యత్వమ్ ఇతి ప్రాప్తమితరేతరాశ్రయత్వమ్ , న ; అనాదిత్వేన ప్రత్యుక్తత్వాత్ । తత్ర ఏవంభూతస్య అహఙ్కర్తురిదమంశస్య జ్ఞానసంశబ్దితో వ్యాపారవిశేషః సకర్మత్వాత్ కర్మకారకాభిముఖం స్వాశ్రయే కఞ్చిదవస్థావిశేషమాదధాతి ; స్వాశ్రయవికారహేతుత్వాత్ క్రియాయాః । స చ

ప్రాప్నోతిక్రియాహితకర్తృస్థవిశేషవత్ కర్మసమ్బన్ధో జ్ఞాతుః జ్ఞేయసమ్బన్ధః ఇతి గీయతే । తేన విషయవిశేషసమ్బద్ధమేవాన్తఃకరణే చైతన్యస్యావచ్ఛేదకమ్ । కర్మకారకమపి ప్రధానక్రియాసిద్ధౌ స్వవ్యాపారావిష్టం చైతన్యవివర్త_త్వాత్ ప్రధానక్రియాహితప్రమాత్రవస్థావిశేషావచ్ఛిన్నాపరోక్షత్రైకరూపామపరోక్షతామభివ్యనక్తి । తతశ్చాత్మనోఽన్తఃకరణావస్థావిశేషోపాధిజనితో విశేషః విషయానుభవసంశబ్దితో విషయస్థాపరోక్ష్యైకరసః ఫలమితి క్రియైకవిషయతా ఫలస్య యుజ్యతే । ఏవం చాహఙ్కర్తా స్వాంశచైతన్యబలేన వ్యాపారావిష్టతయా చ ప్రమాతా, ఇతి బుద్ధిస్థమర్థం పురుషశ్చేతయత ఇత్యుచ్యతే । తత్ర చ ప్రమాతుః స్వయఞ్జ్యోతిషో విషయసమ్బన్ధసఞ్జాతవిశేషోఽనుభవోఽపరోక్షతయా సర్వాన్ ప్రత్యవిశిష్టోఽపి కారకాణాం సమ్భూయ ప్రధానక్రియాసాధనత్వాత్ , యేన సహ సాధనం, తన్నిష్ఠ ఏవ, నాన్యత్ర । కర్మకారకమపి యేన సహ సాధనం, తస్యైవాపరోక్షం ; గన్తృసమ్బన్ధ ఇవ గ్రామస్య ॥ నను నీలాదివిషయోఽపి చేదపరోక్షస్వభావః, నీలాత్మికా సంవిదిత్యుక్తం స్యాత్ ; అతః స ఏవ మాహాయానికపక్షః సమర్థితః, మైవమ్ — పరస్పరవ్యావృత్తౌ నీలపీతావవభాసేతే, అపరోక్షతా తు న తథా, ఏకరూపావగమాద్విచ్ఛేదావభాసేఽపి, అతః న తత్స్వభావతా । యది స్యాత్ , తద్వదేవ వ్యావృత్తస్వభావతాఽప్యవభాసేత, న చ తథా । కిం చ త్రైరపి నీలాత్మకసంవిదోఽన్య ఏవ పరాగ్వ్యావృత్తోఽపరోక్షః ప్రత్యగవభాసః స్వరూపమాత్రే పర్యవసితో వికల్ప ఉపేయతే, ప్రతీయతే చ నీలసంవిత్ ప్రత్యగ్వ్యావృత్తేదన్తయా గ్రాహ్యరూపా ; తతశ్చ వస్తుద్వయం గ్రాహ్యగ్రాహకరూపమితరేతరవ్యావృత్తం సిద్ధమ్ ॥ నైతత్ — ద్వయోరపి స్వరూపమాత్రనిష్ఠయోః కుతో విషయవిషయిభావః ? కథం పునః 'ఇదమహం జానామీ'తి తయోర్గ్రాహ్యగ్రాహకతావభాసః ? నాయం తదవభాసః, కిన్తు 'అహమి'తి 'ఇదమి'తి 'జానామీ'తి చ పరస్పరవ్యావృత్తా వికల్పా ఏతే । కథం పునః తేషు కటాక్షేణాప్యన్యోన్యమనీక్షమాణేష్వయం సమ్బన్ధావగమః ? తద్వాసనాసమేతసమనన్తరప్రత్యయసముత్థం సఙ్కలనాత్మకం ప్రత్యయాన్తరమేతత్ ; నేహ సమ్బన్ధావగమః ? కిం పునః ఏవమనుభవానారూఢామేవ ప్రక్రియాం విరచయతి భవాన్ ! క్షణవిధ్వంసినః క్రియానుపపత్తేః ; స్థాయిత్వే హి సత్యహముల్లేఖ్యస్య స్థాయినైవ నీలాదినా క్రియానిమిత్తః సమ్బన్ధః, తతశ్చ క్రియానిమిత్తైవ నీలాదేరప్యపరోక్షతా స్యాత్ , న చ స్థాయిత్వమస్తి । యద్యేవం, 'అహమి'తి సంవిదః ప్రతిక్షణం స్వలక్షణభేదేన భావ్యం, స కిం విద్యతే ? న వేతి ? స్వసంవిదమగూహమానైరేవాభిధీయతామ్ ! అథ అత్యన్తసాదృశ్యాత్ న భేదోఽవభాసతే ఇతి, సంవిదోఽపి చేత్ స్వరూపం నావభాసతే, ఆయాతమాన్ధ్యమశేషస్య జగతః ! అపి చ తద్రూపప్రతిభాసే సాదృశ్యకల్పనా ప్రమాణవిరుద్ధా, నిష్ప్రమాణికా చ ! తద్రూపప్రతీతేః వ్యామోహత్వాత్ న ప్రమాణవిరుద్ధతా, నాప్యప్రామాణికతా ; నిర్బీజభ్రాన్త్యయోగాదితి చేత్ , న

ఇతరేతరాశ్రయత్వాత్ । సిద్ధే వ్యామోహే సాదృశ్యసిద్ధిః ; ప్రమాణవిరోధాభావాత్ , ప్రమాణసద్భావాచ్చ, సిద్ధే చ సాదృశ్యే తన్నిమిత్తా వ్యామోహసిద్ధిః ॥ స్యాదేతత్ , అవ్యామోహేఽపి తుల్యమేతత్ , సిద్ధే హి సాదృశ్యకల్పనాయా అప్రామాణికత్వే ప్రమాణవిరోధే చ తద్రూపప్రతీతేరవ్యామోహత్వమ్ , అవ్యామోహత్వే చాస్యాః సాదృశ్యకల్పనాయాః నిష్ప్రమాణకత్వం ప్రమాణవిరోధశ్చ, నైతత్ ; స్వారసికం హి ప్రామాణ్యం ప్రతీతేరనపేక్షమ్ । తథా చ తత్ప్రామాణ్యాత్ సాదృశ్యకల్పనా నిష్ప్రామాణికీ ప్రమాణవిరుద్ధా చ, న తు సాదృశ్యకల్పనా స్వతఃసిద్ధా, యేన ప్రామాణ్యమావహేత్ , అప్రామాణ్యపూర్వికైవ సా । అథ అన్తే క్షయదర్శనాదౌ క్షయానుమానమ్ ; అతో భిన్నత్వాత్ సాదృశ్యకల్పనేతి ? ఆదౌ సత్తాదర్శనాదన్తేఽపి సా కిం నానుమీయతే ? క్షయానుభవవిరోధాదితి చేత్ , ఇహాపి తద్రూపసత్త్వాదనుభవవిరోధః ; న హ్యుభయోరనుభవయోః కశ్చిద్విశేషః ! అథ మన్యేత యోఽసౌ స్థిరత్వేనాభిమతోఽహముల్లేఖః, స కిం కాఞ్చిదర్థక్రియాం కుర్యాద్వా ? న వా ? యది న కుర్యాత్ అసల్లక్షణప్రాప్తేర్న పరమార్థవస్తు ; అథ కుర్యాత్ , న తర్హి స్థాయీ ; స్థాయినోఽర్థక్రియాఽయోగాత్ । కథమయోగః ? ఇత్థమయోగః — స తాం కుర్వన్ క్రమేణ కుర్యాద్యౌగపద్యేన వా ? న తావత్ క్రమేణ ; పూర్వోత్తరకాలయోః తస్య విశేషాభావేఽపి, కిమితి పూర్వస్మిన్నేవ కాల ఉత్తరకాలభావినీమపి న కుర్యాత్ ? నాపి యౌగపద్యేన ; యావజ్జీవకృత్యమేకస్మిన్నేవ క్షణే కృతమిత్యుత్తరకాలే తద్విరహాదసల్లక్షణత్వప్రాప్తేః । అతోఽర్థక్రియాకారిత్వాదేవ న స్థాయీ । తేన ప్రతిక్షణం భిన్నేష్వహముల్లేఖేషు తద్బుద్ధిః సాదృశ్యనిబన్ధనేతి, ఉచ్యతే — అథ కేయమర్థక్రియా ? యదభావాదసల్లక్షణత్వప్రాప్తిః । స్వవిషయజ్ఞానజననమ్ ? ప్రాప్తం తర్హి సర్వాసామేవ సంవిదాం స్వసంవిదితరూపత్వేన స్వవిషయజ్ఞానాజననాదసల్లక్షణత్వమ్ । న సన్తానాన్తరేఽపి తజ్జననమ్ ; అనైన్ద్రియకత్వాత్ , అనుమానేఽపి అర్థజన్యత్వాభావాత్ । సార్వజ్ఞ్యేఽపి న సాక్షాత్ స్వసంవిదం జనయతి ; సంసారసంవిదేకరూపత్వప్రసఙ్గాత్ , అతద్రూపత్వే తద్విషయత్వాయోగాత్ ॥ అథ క్షణాన్తరోత్పాదోఽర్థక్రియా ? చరమక్షణస్యాసల్లక్షణత్వప్రసఙ్గః, న చ సర్వజ్ఞజ్ఞానజననేనార్థవత్త్వమ్ ; చరమత్వానుపపత్తేః ముక్త్యభావప్రసఙ్గాత్ । న చ సంవిత్సంవిదో విషయః ; సంవిదాత్మనా భేదాభావాత్ ప్రదీపస్యేవ ప్రదీపాన్తరమ్ । కిఞ్చ నార్థక్రియాతః సత్త్వం భవతి ; స్వకారణనిష్పన్నస్య కార్యజననాత్ । అతః ప్రతీతిః వక్తవ్యా । తత్ర తస్యా అన్యతః సత్త్వప్రతీతిః తస్యా అప్యన్యతః ఇత్యనవస్థానాత్ న క్వచిత్ సత్తానవగమః, ఇతి శూన్యం జగదభవిష్యత్ । నను స్వజ్ఞానార్థక్రియాయాః స్వయంసిద్ధత్వాత్ న అనవస్థా ? న తర్హ్యర్థక్రియాతః సత్తావగమః ; న హి స్వరూపమేవ స్వస్యార్థక్రియా ॥ యత్ పునః క్రమేణార్థక్రియా న యుజ్యతే ; పూర్వోత్తరకాలయోః తస్య విశేషాభావాదితి, నైష దోషః ;

స్థాయినోఽపి కారణస్య సహకారిసవ్యపేక్షస్య జనకత్వాత్ విశేషాభావాదిత్యయుక్తమ్ । అథ కారణస్యాన్యాపేక్షా న యుక్తా, అకారణస్యాపి నతరామిత్యసహకారి విశ్వం స్యాత్ । అథాకారణం కారణోత్పత్తయేఽపేక్షత ఇతి చేత్ , అథ తత్ కారణస్య కారణమ్ ? అకారణం వా ? కారణం చేత్ , నాపేక్షితుమర్హతి । అకారణం చేత్ నతరామ్ । అథ నాపేక్షా హేతూనాం సహకారిణీతి బ్రూయాత్ , దర్శనేన బాధ్యేత ; దృష్టం హి సహకార్యపేక్షత్వం హేతూనామ్ । తస్మాత్ యథైవ హేతోః హేతుత్వం సతి కార్యే కేనాప్యతర్కణీయేన క్రమేణ జ్ఞాయతే ; సత్యేవ హేతౌ కార్యస్య దర్శనాత్ , తథా సమేతసహకారిణ్యేవ దర్శనాత్ సహకార్యపేక్షస్య తద్విజ్ఞేయమ్ ॥ యస్తు మన్యతే — సహకారిజనితవిశేషో హేతుః కార్యం జనయతి ; అన్యథాఽనుపకారిణోఽపేక్షాయోగాదితి ; స వక్తవ్యః — విశేషస్య స హేతురహేతుర్వా ? అహేతుశ్చేత్ , విశేషోత్పత్తౌ నాపేక్ష్యేత ; తత్ర కేవలా ఏవ సహకారిణో విశేషముత్పాదయేయుః, తతశ్చ కార్యం స్యాత్ । అథ హేతుః ? సహకారిభిరజనితవిశేషస్తమేవ కథం కుర్యాత్ ? విశేషస్య వా జననే అనవస్థా । అథ మతం — న సర్వం కార్యం సహకారిజనితాత్మభేదహేతుజన్యమ్ , సమగ్రేషు హేతుషు తావత్యేవాభవదఙ్కురాది ; తథా కిఞ్చిత్సన్నిహితసహకారిహేతుజన్యం, యథా అక్షేపకారీన్ద్రియాదిజ్ఞానమ్ ; తత్ర ఆద్యో విశేషః సహకారిసన్నిధానమాత్రలభ్యః ; అక్షేపకారీన్ద్రియాదిజ్ఞానవదితి నానవస్థా ? అనుపకుర్వన్నపి తర్హి సహకారీ అపేక్ష్యేత । న హి తత్ర హేతోః సహకారిభ్య ఆత్మభేదః । నానుపకుర్వన్నపేక్ష్యతే ; అతిప్రసఙ్గాత్ । స్వరూపే తు నోపకరోతి, కిన్తు కార్యే ; తత్సిద్ధేస్తన్నాన్తరీయకత్వాత్ ? నిత్యోఽపి తర్హ్యనాధేయాతిశయో భావః కార్యసిద్ధయే క్షణిక ఇవ సహకారిణమపేక్షత ఇతి కిం నాభ్యుపేయతే ? యథైవ క్షణికో భావః సహకారిసమవధానే ఏవ కార్యం జనయతి ; సామగ్రీసాధ్యత్వాత్ , తథా నిత్యోఽపి స్వరూపానుపయోగిత్వేఽపి సహకారిసమవధానం కార్యోపయోగాదపేక్షేత ॥ అథ మతమ్ — క్షణికోఽపి నైవాపేక్షతే, జన్యజనకస్య స్వయమన్యాపేక్షానుపపత్తేః, కార్యం తు యదన్యసన్నిధౌ భవతి తత్ ; తస్యాన్యసన్నిధావేవ భావాత్ అన్యథా చాభావాత్ , నిత్యస్య తు జనకస్య సర్వదా జననప్రసఙ్గః । కో హేతురన్యాపేక్షాయాః ? క్షణికస్తు యో జనకో భావః స న పురస్తాత్ , న పశ్చాదితి న పూర్వోత్తరకాలయోః కార్యోత్పాదః ॥ ఇదమయుక్తం వర్తతే ! కిమత్రాయుక్తమ్ ? సతి నియమేఽపి నిరపేక్షత్వమ్ । తథా హి — యః కశ్చిత్ కస్యచిత్ క్వచిన్నియమః, స తదపేక్షాప్రభావితః ; అనపేక్షత్వే నియమానుపపత్తేః । ఏవం హి కార్యకారణభావసిద్ధిః । కార్యార్థిభిశ్చ విశిష్టానాం హేతూనాముపాదానమ్ । తత్ర యది న క్షణికం కారణం సహకారిణమపేక్షతే, నాపి తత్ కార్యమ్ , కథం నియమః ? తథా హి — హేతుపరమ్పరాప్రతిబన్ధాత్ న హేతుః స్వరూపే సహకారిణమపేక్షతే, న కార్యే ; స్వయఞ్జననశక్తేః । నాపి కార్యమ్ ; ఏకస్యాపి శక్తిమత్త్వేన

ప్రసహ్యాజననాత్ తత్ర సహకారిసన్నిధినియమోఽనర్థకః స్యాత్ । కాకతాలీయముచ్యతే ? తథా చ కార్యకారణవ్యవహారాః సర్వ ఏవోత్సీదేయుః । తస్మాత్ క్షణికస్యాపి భావస్య స్వయం జనకస్య స్వరూపానుపయోగిన్యపి సహకారిణి కార్యసిద్ధయే అపేక్షా వాచ్యా ; కార్యస్యైవ వా సామగ్రీసాధ్యత్వాత్ , తత్ర నియమాత్ ; తథా నిత్యేఽపీతి న విశేషం పశ్యామః ॥

తదేవమహఙ్కర్తుః సదా ఏకరూపావగమాత్ స్థాయిత్వేఽప్యర్థక్రియాసమ్భవాత్ న నీలస్య స్వగతాపరోక్షత్వమాత్రేణ మాహాయానికపక్షః సమర్థ్యతే, కిన్తు గ్రాహకస్యాహఙ్కర్తురాత్మనః స్థాయినోఽభావే । స చైకరూపః అనుభవాత్ యుక్తిబలాచ్చ ప్రసాధితః । నను నానుమేయాదిష్వపరోక్షతా దృశ్యతే ? ఉచ్యతే — నానుమేయాదిష్వపరోక్షత్వమ్ ; స్వజ్ఞానోత్పత్తావవ్యాపృతత్వాత్ , లిఙ్గాదీనామేవ కుతశ్చిత్ సమ్బన్ధవిశేషాద్విశిష్టైకార్థజ్ఞానహేతుత్వాత్ , ప్రమేయస్య చ స్వజ్ఞానోత్పత్తిహేతుత్వే ప్రమాణాభావాత్ । అలం ప్రసఙ్గాగతప్రపఞ్చేన । స్వావసర ఏవైతత్ సుగతమతపరీక్షాయాం నిపుణతరం ప్రపఞ్చయిష్యామః ॥ తదేవమహఙ్కారగ్రన్థిరస్మచ్ఛబ్దసంశబ్దితః । ప్రత్యయశ్చాసౌ ; ఆదర్శ ఇవ ప్రతిబిమ్బస్య అనిదఞ్చిత్సమ్వలితత్వేన తస్యాభివ్యక్తిహేతుత్వాత్ । అతః తస్య విషయవత్ భవతీత్యుపచారేణ అనిదఞ్చిదాత్మధాతురస్మత్ప్రత్యయవిషయ ఉచ్యతే । స పునరేవంభూతో జాగ్రత్స్వప్నయోరహముల్లేఖరూపేణ, సుషుప్తే తత్సంస్కారరఞ్జితాగ్రహణావిద్యాప్రతిబద్ధప్రకాశత్వేన చ గతాగతమాచరన్ సంసారీ, జీవః విజ్ఞానఘనః, విజ్ఞానాత్మా, ప్రాజ్ఞః, శరీరీ, శారీరః, ఆత్మా, సమ్ప్రసాదః, పురుషః, ప్రత్యగాత్మా, కర్తా, భోక్తా, క్షేత్రజ్ఞః ఇతి చ శ్రుతిస్మృతిప్రవాదేషు గీయతే । కిఞ్చ న కేవలమస్మత్ప్రత్యయవిషయత్వాదధ్యాసార్హః - అపరోక్షత్వాచ్చ । తత్సాధనార్థమాహ — ప్రత్యగాత్మప్రసిద్ధేరితి ॥ న హ్యాత్మన్యప్రసిద్ధే స్వపరసంవేద్యయోః విశేషః । న చ సంవేద్యజ్ఞానేనైవ తత్సిద్ధిః ; అకర్మకారకత్వాదతిప్రసఙ్గాత్ । న చ జ్ఞానాన్తరేణ ; భిన్నకాలత్వే సంవేద్యసమ్బన్ధానవగమాత్ , స్వపరసంవేద్యావిశేషాత్ । న హ్యేకకాలం విరుద్ధవిషయద్వయగ్రాహిజ్ఞానద్వయోత్పాదః । న హి దేవదత్తస్యాగ్రపృష్ఠదేశస్థితార్థవ్యాపిగమనక్రియాద్వయావేశో యుగపత్ దృశ్యతే । ఆహ — మా భూత్ చలనాత్మకం క్రియాద్వయం యుగపత్ , పరిణామాత్మకం తు భవత్యేవ ; మైవం ; పరిస్పన్దాత్మకమపి భవత్యవిరుద్ధమ్ , యథా గాయన్ గచ్ఛతీతి, పరిణాత్మకమపి న భవతి విరుద్ధం, యథా యౌవనస్థావిరహేతుః । తస్మాత్ ప్రత్యగాత్మా స్వయమ్ప్రసిద్ధః సర్వస్య హానోపాదానావధిః స్వయమహేయోఽనుపాదేయః స్వమహిమ్నైవాపరోక్షత్వాదధ్యాసయోగ్యః ॥ నను న క్వచిదపరోక్షమాత్రేఽధ్యాసో దృష్టపూర్వః, సర్వత్రాక్షిసమ్ప్రయోగితయా

పురోవస్థితాపరోక్ష ఏవ దృశ్యతే, ఇత్యాశఙ్క్యాహ — న చాయమస్తి నియమః ఇతి ॥ అప్రత్యక్షేఽపి హ్యాకాశే ఇతి పరోక్షే ఇత్యర్థః ; అథవా — అక్షవ్యాపారమన్తరేణాప్యపరోక్ష ఆకాశే । బాలాః అయథార్థదర్శినః । తలమ్ ఇన్ద్రనీలతమాలపత్రసదృశమ్ , మలినతాం చ ధూమాదికమన్యచ్చ నీలోత్పలసమానవర్ణతాది అధ్యస్యన్తి । ఏవమవిరుద్ధః ఇతి సమ్భావనాం నిగమయతి । యథా ఆకాశస్యాక్షవ్యాపారమన్తరాప్యపరోక్షతా, తథా దర్శయిష్యామః ॥

నను బ్రహ్మవిద్యామనర్థహేతునిబర్హణీం ప్రతిజానతా అవిద్యా అనర్థహేతుః సూచితా, తతః సైవ కర్తృత్వాద్యనర్థబీజముపదర్శనీయా, కిమిదమధ్యాసః ప్రపఞ్చ్యతే ? ఇత్యాశఙ్క్య ఆహ — తమేతమేవంలక్షణమధ్యాసం పణ్డితాః ప్రమాణకుశలాః 'అవిద్యే'తి మన్యన్తే । తద్వివేకేన చ వస్తుస్వరూపావధారణం విద్యామాహుః ॥ అధ్యస్తాతద్రూపాపసర్పవిలయనం కుర్వత్ వస్తుస్వరూపం రజ్జురేవేత్యవధారయత్ విజ్ఞానం విద్యేతి ప్రసిద్ధమేవ లోకే బ్రహ్మవిదో వదన్తి । యద్యేవం అధ్యాస ఇతి ప్రక్రమ్య పునస్తస్యావిద్యాభిధానవ్యాఖ్యానే యత్నగౌరవాత్ వరమవిద్యేత్యేవోపక్రమః కృతః ? నైతత్ సారమ్ ; అవిద్యేత్యేవోచ్యమాన ఆచ్ఛాదకత్వం నామ యత్ తస్యాస్తత్త్వం, తదేవాభిహితం స్యాత్ , న అతద్రూపావభాసితయా అనర్థహేతుత్వమ్ । అతోఽతద్రూపావభాసిత్వమధ్యాసశబ్దేన ప్రకృతోపయోగితయా ఉపక్షిప్య పునస్తయావిద్యాశబ్దతయా విద్యామాత్రాపనోదనార్థత్వం దర్శనీయమ్ । తదేతదాహ — యత్ర యదధ్యాసః, తత్కృతేన దోషేణ గుణేన వా అణుమాత్రేణాపి స న సమ్బధ్యతే ఇత్యవాస్తవమనర్థం దర్శయతి । వాస్తవత్వే హి 'జ్ఞానమాత్రాత్ తద్విగమః' ఇతి ప్రతిజ్ఞా హీయేత ॥ ఏవం తావత్ 'యుష్మదస్మది'త్యాదినా 'మిథ్యాజ్ఞాననిమిత్తః సత్యానృతే మిథునీకృత్యాహమిదం మమేదమితి నైసర్గికోఽయం లోకవ్యవహారః' ఇత్యన్తేన భాష్యేణ సిద్ధవదుపన్యస్తమాత్మానాత్మనోరితరేతరవిషయమవిద్యాఖ్యమధ్యాసం సిషాధయిషుః, తస్య లక్షణమభిధాయ తత్సమ్భవం చాత్మని దర్శయిత్వా పునస్తత్ర సద్భావనిశ్చయముపపత్తిత ఉపపాదయితుమిచ్ఛన్నాహ — తమేతమవిద్యాఖ్యమాత్మానాత్మనోరితరేతరాధ్యాసం పురస్కృత్య సర్వే ప్రమాణప్రమేయవ్యవహారా లౌకికా వైదికాశ్చప్రవృత్తాః, సర్వాణి చ శాస్త్రాణి విధిప్రతిషేధమోక్షపరాణీతి ॥ మోక్షపరత్వం చ శాస్త్రస్య విధిప్రతిషేధవిరహితతయా ఉపాదానపరిత్యాగశూన్యత్వాత్ స్వరూపమాత్రనిష్ఠత్వమఙ్గీకృత్య పృథక్ క్రియతే । కథం పునరవిద్యావద్విషయాణి ప్రత్యక్షాదీని ప్రమాణాని శాస్త్రాణి చేతి ॥ బాధముక్తలక్షణా అవిద్యా ప్రత్యగ్దృశ్యపి సమ్భవేత్ , న ఏతావతా తత్సమ్భవః సిధ్యతి । తేన నిదర్శనీయః సః । ప్రమాతారమాశ్రయన్తి ప్రమాణాని, తేన ప్రమాతా ప్రమాణానామాశ్రయః, నావిద్యావాన్ ;

అనుపయోగాదిత్యభిప్రాయః । అథవా — కథమవిద్యావద్విషయాణి ప్రత్యక్షాదీని శాస్త్రాణి చ ప్రమాణానీతి సమ్బన్ధః । అవిద్యావద్విషయత్వే సతి ఆశ్రయదోషానుగమాదప్రమాణాన్యేవ స్యురిత్యాక్షేపః ॥ ఉచ్యతే — దేహేన్ద్రియాదిష్వహంమమాభిమానహీనస్య ప్రమాతృత్వానుపపత్తౌ ప్రమాణప్రవృత్త్యనుపపత్తేరితి భాష్యకారస్య వస్తుసఙ్గ్రహవాక్యమ్ ॥ అస్యైవ ప్రపఞ్చః — 'నహీన్ద్రియాణ్యనుపాదాయే'త్యాదిః । న హి దేహేన్ద్రియాదిష్వహం మమాభిమానహీనస్య సుషుప్తస్య ప్రమాతృత్వం దృశ్యతే । యతో దేహే అహమభిమానః ఇన్ద్రియాదిషు మమాభిమానః । ఆదిశబ్దేన బాహ్యేద్వ్యవయవగ్రహణమ్ । దేహశబ్దేన సశిరస్కో మనుష్యత్వాదిజాతిసమ్బన్నోఽవయవ్యభిమతః, న శరీరమాత్రమ్ ; దేహోఽహమితి ప్రతీత్యభావాత్ । సర్వో హి 'మనుష్యోఽహమ్' 'దేవోఽహమి'తి జాతివిశేషైకాధికరణచైతన్య ఏవ ప్రవర్తత ఇతి స్వసాక్షికమేతత్ । న స్వత్వేన సమ్బన్ధినా మనుష్యావయవినా తదనుస్యూతేన వా చక్షురాదినా ప్రమాత్రాదివ్యవహారః సిధ్యతి ; భృత్యాదిమనుష్యావయవినాపి ప్రసఙ్గాత్ ॥ అపర ఆహ — ఆత్మేచ్ఛానువిధాయిత్వం కార్యకరణసఙ్ఘాతస్యాత్మనా సమ్బన్ధః, తస్యాపి తస్య యథేష్టవినియోజకత్వం తేన సమ్బన్ధః, తత ఆత్మనః ప్రమాత్రాదికః సర్వః క్రియాకారకఫలవ్యవహారః । తథా చ ఉత్తిష్ఠామీతి ఇచ్ఛయోత్తిష్ఠత్యుపవిశతి చ । న చ భృత్యాదిషు తదస్తి । తేన తత్ర ప్రమాత్రాదివ్యవహారాభావో న మిథ్యాముఖ్యాభిమానాభావాదితి । నైతత్ సంవిది బహుమానవతో యుక్తమ్ । తథాహి — 'మనుష్యోఽహమి'తి స్వసాక్షికా సంవిత్ , 'న మే మనుష్యః' ఇతి గౌణీతి చేత్ , భవానేవాత్ర ప్రమాణమ్ । అపి చ ఇచ్ఛాపి పరిణామవిశేషః, స కథమపరిణామిన ఆత్మనః స్యాత్ పరిణామ్యన్తఃకరణసమ్వలితాహఙ్కర్తృత్వమన్తరేణ । తథా చానుభవః 'అహముత్తిష్ఠామీ'తి ; ఇచ్ఛయోత్తిష్ఠత్యుపవిశతి చ । తస్మాత్ యత్కిఞ్చిదేతత్ । అతః స్వయమసఙ్గస్యావికారిణోఽవిద్యాధ్యాసమన్తరేణ న ప్రమాతృత్వముపపద్యతే । తేన యద్యపి ప్రమాతృత్వశక్తిసన్మాత్రం ప్రమాణప్రవృత్తౌ నిమిత్తమ్ , తదేవ తు అవిద్యాధ్యాసవిలసితమిత్యవిద్యావద్విషయతా ప్రమాణానాముచ్యతే । తథా నిరపేక్షాణాం స్వసామర్థ్యేనార్థసిద్ధిం విదధతాం బాధానుపలబ్ధేః ప్రామాణ్యమ్ అవిద్యావద్విషయత్వం చ విధిముఖోపదర్శితం 'న నే'తి శక్యమపహ్నోతుమ్ । దోషస్తు ఆగన్తుక ఏవ మిథ్యాత్వే హేతుః, న నైసర్గికః ; తథోపలబ్ధేః । న చ సర్వసాధారణే నైసర్గికే దోషబుద్ధిః । తథాహి — క్షుత్పిపాసోపజనితే సన్తాపే శశ్వదనువర్తమానే జాఠరాగ్నికృతవికారే అన్నపాననిష్యన్దే వా న రోగబుద్ధిర్జనస్య, ముహూర్తమాత్రపరివర్తిని మన్దే జ్వరే ప్రతిశ్యాయే వా అల్పకఫప్రసూతావపి రోగబుద్ధిః ; అనైసర్గికత్వాత్ । అనైసర్గికం చ దోషమభిప్రేత్యోక్తం 'యస్య చ దుష్టం కరణం

యత్ర చ మిథ్యేతి ప్రత్యయః స ఏవాసమీచీనః ప్రత్యయో నాన్యః' ఇతి ॥ ఇతశ్చైతదేవం — పశ్వాదిభిశ్చావిశేషాత్ । తథా చ పశ్వాదయః ప్రమాతృత్వాదివ్యవహారకాలే ప్రవృత్తినివృత్త్యౌదాసీన్యం భజమానాః కార్యకారణసఙ్ఘాత ఏవాహంమానం కుర్వన్తీతి ప్రసిద్ధం లోకే । తదేకరూపయోగక్షేమా హి మనుష్యా జన్మత ఏవ పశ్వాదిభ్యోఽధికతరవివేకమతయః శాస్త్రాధేయసామ్పరాయికమతిసామర్థ్యా అపి ; అతః తదేకరూపకార్యదర్శనాత్ కార్యకారణసఙ్ఘాతేఽప్యాత్మాభిమానః సమానో యుక్తః । నను పశ్వాదీనామపి కార్యకారణసఙ్ఘాతే అహఙ్కారానుబన్ధ ఇతి కుతోఽవసీయతే ? యేన సిద్ధవదభిధీయతే, ఉచ్యతే — ప్రౌఢమతిభ్య ఏవ ప్రత్యక్షాదివృత్తకుశలైరాత్మా వ్యుత్పాద్యతే ; అన్యథా తదనర్థకత్వప్రసఙ్గాత్ । ఏవమేవ ప్రమాణవిచారవిరహం సర్వః సమ్ప్రతిపద్యేత ॥ నను గోపాలాఙ్గనాదయః ప్రమాణవిరహమేవ వర్తమానదేహపాతేఽపి స్థాయినం భోక్తారం మన్యమానాః తదర్థమాచరన్తి న తదభిజ్ఞవ్యవహారమాత్రప్రమాణకత్వాత్ । తథా చ తే పృష్టాః కః పరలోకసమ్బన్ధీతి ? 'న విద్మో విశేషతః, ప్రసిద్ధో లోకే' ఇతి ప్రతిబ్రువన్తి । తస్మాత్ యుక్తముక్తం, పశ్వాదీనాం చ ప్రసిద్ధోఽవివేకపూర్వకః ప్రత్యక్షాదివ్యవహారః, తత్సామాన్యదర్శనాత్ వ్యుత్పత్తిమతామపి పురుషాణాం ప్రత్యక్షాదివ్యవహారస్తత్కాలః సమానః ఇతి । ఏవం తావత్ ప్రత్యక్షాదీని ప్రమాణాని చక్షురాదిసాధనాని । తాని చ నాధిష్ఠానశూన్యాని వ్యాప్రియన్తే । అధిష్ఠానం చ దేహః । న తేనానధ్యస్తాత్మభావేనాసఙ్గస్యావికారిణః చైతన్యైకరసస్యాత్మనః ప్రమాతృత్వముపపద్యతే, ఇత్యనుభవారూఢమవిద్యావద్విషయత్వం ప్రత్యక్షాదీనాముపదిశ్య, పశ్వాదివ్యవహారసామ్యేన కార్యతోఽప్యాపాద్య, శాస్త్రం పునః ప్రతిపన్నాత్మవిషయమేవ, తేన న తత్రాధ్యాసపూర్వికా ప్రవృత్తిః ఇతి విశేషమాశఙ్క్య, తస్యాప్యవిద్యావద్విషయత్వప్రదర్శనాయాహ — శాస్త్రీయే తు వ్యవహారే యద్యపి బుద్ధిపూర్వకారీ నావిదిత్వా ఆత్మనః పరలోకసమ్బన్ధమధిక్రియతే ఇతి ॥ నను ఫలనైయమికనైమిత్తికప్రాయశ్చిత్తచోదనా వర్తమానశరీరపాతాదూర్ధ్వకాలస్థాయినం భోక్తారమన్తరేణాపి ప్రమాణతామశ్నువత ఏవ । యథా చైతదేవం, తథా — 'ఏక ఆత్మనః శరీరే భావాత్' (బ్ర. సూ. 3-3-౫3) ఇత్యధికరణారమ్భే దర్శయిష్యామః, సత్యమేవమ్ ; తథాపి సకలశాస్త్రపర్యాలోచనాపరినిష్పన్నం ప్రామాణికమర్థమఙ్గీకృత్యాహ భాష్యకారః । తథా చ విధివృత్తమీమాంసాభాష్యకారోఽప్యుత్సూత్రమేవాత్మసిద్ధౌ పరాక్రాన్తవాన్ । తత్ కస్య హేతోః ? 'ధర్మజిజ్ఞాసే'తి కార్యార్థవిచారం ప్రతిజ్ఞాయ తదవగమస్య ప్రామాణ్యే అనపేక్షత్వం కారణమనుసరతా సూత్రకారేణ విశేషాభావాత్ స్వరూపనిష్ఠానామపి వాక్యానాం ప్రామాణ్యమనుసృతం మన్యతే, తథా 'చోదనా హి భూతం భవన్తం భవిష్యన్తం సూక్ష్మం వ్యవహితం విప్రకృష్టమిత్యేవంజాతీయకమర్థం శక్నోత్యవగమయితుమ్' ఇతి వదన్

చోదనాశేషత్వేనాపి స్వరూపావగమేఽనపేక్షత్వమవిశిష్టమవగచ్ఛతీత్యవగమ్యతే । స చ స్వరూపావగమః కస్మిన్ కథం వేతి ధర్మమాత్రవిచారం ప్రతిజ్ఞాయ, తత్రైవ ప్రయతమానేన భగవతా జైమినినా న మీమాంసితమ్ ; ఉపయోగాభావాత్ , భగవాంస్తు పునర్బాదరాయణః పృథక్ విచారం ప్రతిజ్ఞాయ వ్యచీచరత్ సమన్వయలక్షణేన । తత్ర చ దేహాన్తరోపభోగ్యః స్వర్గః స్థాస్యతి । తచ్చ సర్వం కార్యకరణసఙ్ఘాతాదన్యేన భోక్త్రా వినా న సిధ్యతి । తత్సిద్ధిశ్చ న ఆగమమాత్రాయత్తా ; ప్రమాణాన్తరగోచరస్య తదభావే తద్విరోధే వా శిలాప్లవనవాక్యవదప్రామాణ్యప్రసఙ్గాత్ । అతస్తత్సిద్ధౌ పరాక్రాన్తవాన్ । తేన సత్యం వినాపి తేన సిధ్యేత్ ప్రామాణ్యమ్ , అస్తి తు తత్ । తస్మిన్ విద్యమానే న తేన వినా ప్రమాణ్యం సిధ్యతి ఫలాదిచోదనానామ్ ఇతి మత్వా ఆహ — శాస్త్రీయే తు వ్యవహారే యద్యపి విద్యమానే బుద్ధిపూర్వకారీ నావిదిత్వాత్మనః పరలోకసమ్బన్ధమధిక్రియతే ఇతి ॥ తథాపి న వేదాన్తవేద్యమితి ॥ కిం తదితి ? అత ఆహ — అసంసార్యాత్మతత్వం, న తత్ అధికారేఽపేక్ష్యతే అనుపయోగాదధికారవిరోధాచ్చ ।

అశనాయాద్యతీతమిత్యసంసార్యాత్మతత్త్వం దర్శయతి । అశనాయాద్యుపప్లుతో హి సర్వో జన్తుః స్వాస్థ్యమలభమానః ప్రవర్తతే, తదపాయే స్వాస్థ్యే స్థితో న కిఞ్చిదుపాదేయం హేయం వా పశ్యతి । అపేతబ్రహ్మక్షత్రాదిభేదమ్ ఇతి ప్రపఞ్చశూన్యమేకరసం దర్శయతి । ప్రాక్ చ తథాభూతాత్మవిజ్ఞానాత్ ప్రవర్తమానం శాస్త్రమవిద్యావద్విషయత్వం నాతివర్తతే ఇతి ॥ 'తత్త్వమసీ'తివాక్యార్థావగమాదర్వాగవిద్యాకృతం సంసారమహముల్లేఖమాశ్రిత్య ప్రవర్తమానం శాస్త్రం నావిద్యావద్విషయత్వమతివర్తతే । తస్మాత్ యుక్తముక్తం ప్రత్యక్షాదీనాం ప్రమాణానాం శాస్త్రస్య చ అవిద్యావద్విషయత్వమ్ ॥ తదేవ దర్శయతి — తథాహి — 'బ్రాహ్మణో యజేతే'త్యాదీని శాస్త్రాణ్యాత్మన్యతదధ్యాసమాశ్రిత్య ప్రవర్తన్తే । వర్ణవయోఽధ్యాసః 'అష్టవర్షం బ్రాహ్మణముపనయనీతే'త్యాదిః । ఆశ్రమాధ్యాసః — 'న హ వై స్నాత్వా భిక్షేతే'తి । అవస్థాధ్యాసః — 'యో జ్యోగామయావీ స్యాత్ స ఏతామిష్టిం నిర్వపేది'తి । ఆదిశబ్దేన 'యావజ్జీవం జుహుయాది'తి జీవనాధ్యాసః । ఏవమధ్యాససద్భావం ప్రసాధ్య, 'స్మృతిరూపః' ఇత్యాదినా 'సర్వథాఽపి త్వన్యస్యాన్యధర్మావభాసతాం న వ్యభిచరతి' ఇత్యన్తేన సర్వథాఽపి లక్షితం నిరుపచరితమతదారోపమ్ — అధ్యాసో నామ అతస్మింస్తద్బుద్ధిరిత్యవోచామ్ ఇతి పరామృశతి, కస్య యుష్మదర్థస్య కస్మిన్నస్మదర్థే తద్విపర్యయేణ చాధ్యాసః ఇతి వివేకతః ప్రదర్శయితుమ్ । అతస్మిన్ అయుష్మదర్థే అనిదఞ్చితి తద్బుద్ధిః యుష్మదర్థావభాసః ఇత్యర్థః । తదాహ — తద్యథా పుత్రభార్యాదిష్విత్యాది ॥ నను ప్రణవ ఏవ విస్వరః ; న హి పుత్రాదీనాం వైకల్యం సాకల్యం వా ఆత్మని ముఖ్యమధ్యస్యతి, ముఖ్యో హ్యతదారోపో

దర్శయితుం ప్రారబ్ధః, సత్యం ; స ఏవ నిదర్శ్యతే । కథమ్ ? తద్యథా బాలకే ప్రాతివేశ్యమాత్రసమ్బన్ధినా కేనచిత్ వస్త్రాలఙ్కారాదినా పూజితే నిరుపచరితమాత్మానమేవ పూజితం మన్యతే పితా । పూజయితాపి పితరమేవాపూపుజమితి మన్యతే । యతో న బాలకస్య పూజితత్వాభిమానః ; అవ్యక్తత్వాత్ , తథైవ రాజానముపహన్తుకామోఽనన్తరో విజిగీషుః తద్రాష్ట్రే గ్రామమాత్రమప్యుపహత్య తమేవోపఘ్నన్తమాత్మానం మన్యతే, సోఽప్యుపహతోఽస్మీతి సన్తప్యతే । తదేవం ప్రసిద్ధవ్యతిరేకస్యాత్మని ముఖ్య ఏవాధ్యాసో దృష్టః, కిము వక్తవ్యం, కృశస్థూలాద్యభిమానస్య ముఖ్యత్వమితి కథయితుమాహ — అహమేవ వికలః సకలో వేతి బాహ్యధర్మానాత్మన్యధ్యస్యతీతి ॥ బాహ్యేషు పుత్రాదిషు పూజాదేః ధర్మమాత్రస్యైవ యుష్మదర్థస్యాధ్యాసః ॥ అస్మదర్థశ్చాహంప్రత్యయిసమ్భిన్న ఏవానిదఞ్చిదంశో విషయః, న పునః శుద్ధ ఏవాహంప్రత్యయిన ఇవాధ్యాసే అధ్యాసాన్తరానాస్కన్దితః । తథా దేహధర్మాన్ కృశత్వాదీనితి ॥ ధర్మిణోఽపి ; ధర్మశబ్దస్తు మనుష్యత్వాదిధర్మసమవాయిన ఏవాధ్యాసః, న 'దేహోఽహమి'తి కథయితుమ్ । తన్నిమిత్తశ్చ శాస్త్రేణేతశ్చేతశ్చ నియమః క్రియతే । తథేన్ద్రియధర్మాన్ మూకత్వాదీనితి ధర్మమాత్రమ్ । తథా అన్తఃకరణధర్మాన్ కామాదీనితి ధర్మగ్రహణమ్ । అన్తఃకరణమిత్యహంప్రత్యయినో విజ్ఞానశక్తిభాగోఽభిధీయతే । తస్య ధర్మాః కామాదయః । ఏవమహంప్రత్యయినమితి ధర్మిగ్రహణమ్ । ప్రత్యయాః కామాదయోఽస్యేతి ప్రత్యయీ, అహం చాసౌ ప్రత్యయీ చేత్యహంప్రత్యయీ ॥ తం అశేషస్వప్రచారసాక్షిణి ప్రత్యగాత్మన్యధ్యస్యేతి ॥ స్వశబ్దేన అహఙ్కారగ్రన్థిః సంసారనృత్యశాలామూలస్తమ్భోఽభిధీయతే । తస్య ప్రచారః కామసఙ్కల్పకర్తృత్వాదిరనేకవిధః పరిణామః, యన్నిమిత్తం బ్రహ్మాదిస్థావరాన్తేషు ప్రదీప్తశిరా ఇవ పరవశో జన్తుర్భ్రమ్యమీతి । తం ప్రచారమశేషమసఙ్గితయా అవికారిత్వేన చ హానోపాదానశూన్యః సాక్షాదవ్యవధానమవభాసయతి చితిధాతుః । స ఏవ దేహాదిష్విదన్తయా బహిర్భావమాపద్యమానేషు ప్రాతిలోమ్యేనాఞ్చతీవోపలక్ష్యతే, ఇతి ప్రత్యగుచ్యతే, ఆత్మా చ ; నిరుపచరితస్వరూపత్వాత్ తత్రాధ్యస్య । తం చ ప్రత్యగాత్మానమితి ॥ యది యుష్మదర్థస్యైవ ప్రత్యగాత్మని అధ్యాసః స్యాత్ , ప్రత్యగాత్మా న ప్రకాశేత ; న హి శుక్తౌ రజతాధ్యాసే శుక్తిః ప్రకాశతే । ప్రకాశతే చేహ చైతన్యమహఙ్కారాదౌ । తథా యది చైతన్యస్యైవాహఙ్కారాదావధ్యాసో భవేత్తదా నాహఙ్కారప్రముఖః ప్రపఞ్చః ప్రకాశేత ; తదుభయం మా భూదిత్యనుభవమేవానుసరన్నాహ — తం చ ప్రత్యగాత్మానం సర్వసాక్షిణం తద్విపర్యయేణాన్తఃకరణాదిష్వధ్యస్యతీతి ॥ నాత్ర వివదితవ్యమ్ , ఇతరేతరాధ్యాసే పృథగవభాసనాత్ న మిథ్యా గౌణోఽయమితి ; తథా అనుభవాభావాత్ ముఖ్యాభిమానః । న హి

దృష్టేఽనుపపన్నం నామ ॥ నను అన్తఃకరణే ఏవ ప్రత్యగాత్మనః శుద్ధస్యాధ్యాసః, అన్యత్ర పునః చైతన్యాధ్యాసపరినిష్పన్నాపరోక్ష్యమన్తఃకరణమేవాధ్యస్యతే, అత ఏవ 'తద్విపర్యయేణ విషయిణస్తద్ధర్మాణాం చ విషయేఽధ్యాసో మిథ్యేతి భవితుం యుక్తమ్' ఇత్యుక్తమ్ ; అన్యథా చైతన్యమాత్రైకరసస్య కుతో ధర్మాః ? యేఽధ్యస్యేరన్ , సత్యమాహ భవాన్ ; అపి తు అన్యత్రాన్తఃకరణం సచిత్కమేవాధ్యస్యమానం యత్రాధ్యస్యతే, తస్యైవాత్మనః కార్యకరణత్వమాపాద్య స్వయమవిద్యమానమివ తిరస్కృతం తిష్ఠతి, చిద్రూపమేవ సర్వత్రాధ్యాసే, స్వతః పరతో వా న విశిష్యతే, తేనోచ్యతే — తం చ ప్రత్యగాత్మానం సర్వసాక్షిణం తద్విపర్యయేణాన్తఃకరణాదిష్వధ్యస్యతీతి ॥ అత ఏవ బుద్ధ్యాదిష్వేవ చిద్రూపమనుస్యూతముత్ప్రేక్షమాణా బుద్ధిమనఃప్రాణేన్ద్రియశరీరేష్వేకైకస్మిన్ చేతనత్వేనాహఙ్కర్తృత్వం యోజయన్తో భ్రామ్యన్తి ॥ ఏవమయమనాదిరనన్తో నైసర్గికోఽధ్యాస ఇతి నిగమయతి ॥ నను ఉపన్యాసకాలే నైసర్గికోఽయం లోకవ్యవహార ఇతి లోకవ్యవహారో నైసర్గిక ఉక్తః, కథమిహాధ్యాసో నిగమ్యతే ? అనాదిరితి చాధికావాపః, అత్రోచ్యతే — తత్రాపి ప్రత్యగాత్మన్యహఙ్కారాధ్యాస ఏవ నైసర్గికో లోకవ్యవహారోఽభిప్రేతః ; స చ ప్రత్యగాత్మా అనాదిసిద్ధః ; తస్మిన్ నైసర్గికస్యానాదిత్వమర్థసిద్ధమ్ । అతః ప్రక్రమానురూపమేవ నిగమనమ్ , న చాధికావాపః ॥ నను భవేదనాదిః, అనన్తః కథమ్ ? యది స్యాత్తత్ప్రహాణాయ కథం వేదాన్తా ఆరభ్యన్తే ? అన్తవత్త్వేఽపి తర్హి కథమ్ ? స్వతోఽన్యతో వా తత్సిద్ధేః । తస్మాత్ అనన్తస్య ప్రహాణాయ వేదాన్తా ఆరభ్యన్తే ఇత్యుక్తే, అర్థాదేష ఏవ ప్రహాణహేతుః, అసత్యస్మిన్ అనన్తః ఇతి నిశ్చీయతే । 'మిథ్యాప్రత్యయరూప' ఇతి రూపగ్రహణం లక్షణతస్తథా రూప్యతే, న వ్యవహారతః ఇతి దర్శయితుమ్ । 'కర్తృత్వభోక్తృత్వప్రవర్తకః' ఇతి అనర్థహేతుత్వం దర్శయతి హేయతాసిద్ధయే । తేన కర్తృర్భోక్తుశ్చ సతో మిథ్యాజ్ఞానం దోషప్రవర్తనమితి యేషాం మతం, తన్నిరాకృతం భవతి । సర్వలోకప్రత్యక్షః ఇతి 'దేహేన్ద్రియాదిష్వహంమమాభిమానహీనస్యే'త్యుపన్యస్య'నహీన్ద్రియాణ్యనుపాదాయే' త్యాదినా యోఽనుభవో మిథ్యాత్వసిద్ధయే అనుసృతః తం నిగమయతి ॥ ఏవం తావత్ సూత్రేణార్థాదుపాత్తయోః విషయప్రయోజనయోః సిద్ధయే జీవస్యాబ్రహ్మస్వరూపత్వమధ్యాసాత్మకముపదర్శ్య, అస్యానర్థహేతోః ప్రహాణాయేతి ప్రయోజనం నిర్దిశతి । హేతోః ప్రహాణ్యా హి హేతుమతః ప్రహాణిరాత్యన్తికీ యతః । నను అనర్థహేతురధ్యాసోఽనాదిః, స కథం ప్రహీయతే ? తథా హి — మనుష్యాదిజాతివిశేషమాత్రాధ్యాసః తతో వివిక్తేఽపి న్యాయతః అహంప్రత్యయే అనాదిత్వాత్ పూర్వవదవికలో వర్తతే । నాయం దోషః ॥

తత్త్వమసీత్యాదివాక్యాద్బ్రహ్మరూపావగాహిజ్ఞానాన్తరోత్పత్తేరిష్టత్వాత్ । తద్ధి

బ్రహ్మణోఽవచ్ఛిద్యైవ చైతన్యస్య బ్రహ్మరూపత్వప్రచ్ఛాదనేన జీవరూపత్వాపాదికామనాదిసిద్ధామవిద్యామహఙ్కారాదివిక్షేపహేతుం నిరాకుర్వదేవోత్పద్యతే । తతః కారణనివృత్తౌ తత్కార్యమ్ 'అహమి'తి జీవే భోక్తృత్వరూపతా సపరికరా నివర్తత ఇతి యుజ్యతే । అహంప్రత్యయః పునరనాదిసిద్ధోఽనాదిసిద్ధేనైవ కార్యకరణమాత్రేణ సహభావాదవిరోధాత్ న స్వరూపవివేకమాత్రేణ నివర్తతే । నాపి జ్ఞానాన్తరముత్పన్నమితి విశేషః ॥ నను నిరతిశయానన్దం బ్రహ్మ శ్రూయతే, బ్రహ్మావాప్తిసాధనం చ బ్రహ్మవిద్యా 'స యో హ వై తత్ పరమం బ్రహ్మ వేద బ్రహ్మైవ భవతీ'త్యాదిశ్రుతిభ్యః ; తస్మాన్నిరతిశయసుఖావాప్తయ ఇతి వక్తవ్యమ్ , కిమిదముచ్యతే — 'అనర్థహేతోః ప్రహాణాయే'తి ? నను చానర్థస్యాపి సమూలస్య ప్రహాణం శ్రూయతే బ్రహ్మవిద్యాఫలం 'తరతి శోకమాత్మవిత్' (ఛా. ఉ. ౭-౧-3) 'జుష్టం యదా పశ్యత్యన్యమీశమస్య మహిమానమితి వీతశోకః' (ము. ఉ. 3-౧-౨) ఇతి చ ॥ ఉభయం తర్హి వక్తవ్యం ; శ్రూయమాణత్వాత్ పురుషార్థత్వాచ్చ ? న వక్తవ్యమ్ ॥ కథమ్ ? 'ఆత్మైకత్వవిద్యాప్రతిపత్తయే' ఇత్యాత్మనో జీవస్య బ్రహ్మాత్మకతా శాస్త్రస్య విషయః, తేనానన్దాత్మకబ్రహ్మస్వరూపతాప్రాప్తిః జీవస్య విషయతయైవ సంవృత్తా । న చ సా విషయాద్బహిః, యేన పృథఙ్నిర్దేశార్హా స్యాత్ , సమూలానర్థహానిస్తు బహిః శాస్త్రవిషయాద్బ్రహ్మాత్మరూపాత్ । అనర్థహేతుప్రహాణమపి తర్హి న పృథఙ్నిర్దేష్టవ్యమ్ ? యతః సర్వేషు వేదాన్తేష్వలౌకికత్వాద్బ్రహ్మణస్తత్ప్రతిపాదనపూర్వకమేవ జీవస్య తద్రూపతా ప్రతిపాద్యతే । తద్యథా — 'సదేవ సోమ్యేదమగ్ర ఆసీది'త్యుపక్రమ్య 'ఐతదాత్మ్యమిదం సర్వం తత్ సత్యం స ఆత్మే'త్యవసానం నిరస్తసమస్తప్రపఞ్చం వస్తు తత్పదాభిధేయం సమర్పయదేకం వాక్యమ్ ; తథా సతి తాదృశేన తత్పదార్థేన సంసృజ్యమానః త్వమ్పదార్థః పరాకృత్యైవ నిర్లేపమనర్థహేతుమగ్రహణమన్యథాగ్రహణం చ తథా నిశ్చీయత ఇతి । యద్యేవం బ్రహ్మాత్మావగతినాన్తరీయకమ్ అనర్థహేతోరవిద్యాయాః ప్రహాణం, న శబ్దస్య తత్ర వ్యాపారః, తేన పృథఙ్నిర్దిశ్యతే । యుక్తం చైతత్ — న హి విపర్యాసగృహీతం వస్తు తన్నిరాసాదృతే తత్త్వతో నిర్ణేతుం శక్యమ్ । తస్మాత్ పూర్వావసితమతద్ధర్మం నిరస్యదేవ తత్త్వావద్యోతి వాక్యం తత్త్వమవసాయయతి ॥ నను చ నఞాదేః నిరాసకృతో నిరస్యమానవాచినశ్చ పదస్యాశ్రవణాత్ కథం తన్నిరస్యదేవేతి ? ఉచ్యతే — నేదం రజతమితి యత్ర విపర్యాసమాత్రం నిరస్యతే, న వస్తుతత్త్వమవబోధ్యతే ; తత్ర తథా భవతు ; ఇహ పునః విజ్ఞానమేవ తాదృశముత్పన్నం, యద్ విరోధినిరాకరణమన్తరేణ న స్వార్థం సాధయితుమలమ్ , తులోన్నమనవ్యాపార ఇవ ఆనమననాన్తరీయకః । తథా హి — ఉన్నమనవ్యాపారః స్వవిషయస్య తులాద్రవ్యస్యోర్ధ్వదేశసమ్బన్ధం న సాధయితుమలం, తత్కాలమేవ తస్యాధోదేశసమ్బన్ధమనాపాద్య । న చోన్నమనకారకస్య

హస్తప్రయత్నాదేరానమనేఽపి కారకత్వం ; ప్రసిద్ధ్యభావాదనుభవవిరోధాచ్చ । తదేవం విపర్యాసగృహీతే వస్తుని తత్త్వావద్యోతిశబ్దనిమిత్త ఆత్మనో జ్ఞానవ్యాపారో 'నాహం కర్తా బ్రహ్మాహమి'తి గ్రాహయతి ; 'నేదం రజతం శుక్తికేయమి'తి యథా । తస్మాత్ 'శుక్తికేయమి'త్యేవ నిరాకాఙ్క్షం వాక్యమ్ , 'నేదం రజతమి'త్యనువాదః । అత ఏవాఖ్యాతపదస్య వాక్యత్వే క్రియాజ్ఞానాదేవ తత్సాధనమాత్రేఽపి ప్రతీతిసిద్ధేః పదాన్తరాణి నియమాయానువాదాయ వేతి న్యాయవిదః । తథా చాహుః — 'యజతిచోదనా ద్రవ్యదేవతాక్రియం సముదాయే కృతార్థత్వాది'తి । అపరే తు 'యజ్ఞం వ్యాఖ్యాస్యామో ద్రవ్యం దేవతా త్యాగః' ఇతి । కథం ? క్రియామాత్రవాచినో ద్రవ్యదేవతాభిధానం నాన్తరీయకం తద్విషయజ్ఞాననిమిత్తత్వం విహాయ । ప్రత్యక్షబాధస్యాప్యయమేవ ప్రకారః, అసమ్ప్రయుక్తవిషయత్వాద్బాధస్య । తదేవమశాబ్దమవిద్యావిలయం మన్వానః శ్రుతిన్యాయకోవిదో భగవాన్ భాష్యకారో విషయాత్ పృథక్ నిర్దిశతి — అస్యానర్థహేతోః ప్రహాణాయేతి ॥ చతుర్థీప్రయోగోఽపి విద్యాసామర్థ్యసిద్ధిమభిప్రేత్య, న తదర్థముపాదానమ్ । ప్రయోజనత్వం చ పురుషాకాఙ్క్షాయా ఏవాస్తు । న హి విద్యా గవాదివత్ తటస్థా సిధ్యతి, యేనాప్తిః పృథగుపాదీయేత । సా హి వేదిత్రాశ్రయా వేద్యం తస్మై ప్రకాశయన్త్యేవోదేతి । సత్యమేవమన్యత్ర ; ప్రకృతే పునర్విషయే విద్యా ఉదితాఽపి న ప్రతిష్ఠాం లభతే ; అసమ్భావనాభిభూతవిషయత్వాత్ । తథా చ లోకే అస్మిన్ దేశే కాలే చేదం వస్తు స్వరూపత ఏవ న సమ్భవతీతి దృఢభావితం, యది తత్ కథం చిత్ దైవవశాదుపలభ్యేత, తదా స్వయమీక్షమాణోఽపి తావన్నాధ్యవస్యతి, యావత్ తత్సమ్భవం నానుసరతి । తేన సమ్యగ్జ్ఞానమపి స్వవిషయేఽప్రతిష్ఠితమనవాప్తమివ భవతి । తేన తత్స్వరూపప్రతిష్ఠాయై తర్కం సహాయీకరోతి । అత ఏవ ప్రమాణానామనుగ్రాహకస్తర్కః ఇతి తర్కవిదః ॥ అథ కోఽయం తర్కో నామ ? యుక్తిః । నను పర్యాయ ఏషః ? స్వరూపమభిధీయతామ్ । ఇదముచ్యతే — ప్రమాణశక్తివిషయతత్సమ్భవపరిచ్ఛేదాత్మా ప్రత్యయః । నను ఏవం తర్కసాపేక్షం స్వమర్థం సాధయతోఽనపేక్షత్వహానేరప్రామాణ్యం స్యాత్ , న స్యాత్ ; స్వమహిమ్నైవ విషయాధ్యవసాయహేతుత్వాత్ , క్వ తర్హి తర్కస్యోపయోగః ? విషయాసమ్భవాశఙ్కాయాం తథా అనుభవఫలానుత్పత్తౌ తత్సమ్భవప్రదర్శనముఖేన ఫలప్రతిబన్ధవిగమే । తథా చ తత్త్వమసివాక్యే త్వమ్పదార్థో జీవః తత్పదార్థబ్రహ్మస్వరూపతామాత్మనోఽసమ్భావయన్ విపరీతం చ రూపం మన్వానః సముత్పన్నేఽపి జ్ఞానే తావత్ నాధ్యవస్యతి, యావత్తర్కేణ విరోధమపనీయ తద్రూపతామాత్మనో న సమ్భావయతి । అతః ప్రాక్ విద్యా ఉదితాపి వాక్యాత్ అనవాప్తేవ భవతి । అవాప్తిప్రకారశ్చ వేదాన్తేష్వేవ నిర్దిష్టః సాక్షాదనుభవఫలోద్దేశేన । తేనోచ్యతే —

విద్యాప్రతిపత్తయే ఇతి ॥ నను ఆత్మైకత్వవిద్యాప్రతిపత్తిః నానర్థహేతుప్రహాణాయ ప్రభవతి ; తథాహి — జీవస్య కార్యకారణసఙ్ఘాతాదన్యత్వప్రతిపత్తేః బ్రహ్మస్వరూపతాప్రతిపత్తిః న విశిష్యతే ; ఉభయత్రాప్యహఙ్కారగ్రన్థేః మనుష్యాభిమానపర్యన్తస్యావికలమనువర్తమానత్వాత్ , ఉచ్యతే — భవతు తత్రావిద్యాయా అనివర్తితత్వాత్ తత్ , ఇహ పునరపసారితావిద్యాదోషం బ్రహ్మాత్మజ్ఞానముదయమాసాదయత్ కథం తన్నిమిత్తం భోక్త్రాదిగ్రన్థిప్రవాహం నాపనయతి ? న హి జీవస్య బ్రహ్మాత్మావగమః తద్విషయానవగమమబాధమానః ఉదేతి ॥ నను బ్రహ్మజ్ఞానాదగ్రహణాపాయే తన్నిమిత్తస్యాహఙ్కారగ్రన్థేః తత్కాలమేవాభావః ప్రసజ్యేత ? న ; సంస్కారాదప్యగ్రహణానువృత్తేః సమ్భవాత్ ; భయానువృత్తివత్ । తథాహి — సమ్యగ్జ్ఞానాత్ నివృత్తమపి భయం స్వసంస్కారాదనువర్తతే, కమ్పాదినిమిత్తం చ భవతి । తథా గ్రహణమపి స్వసంస్కారాదనువర్తతే అహఙ్కారగ్రన్థేశ్చ నిమిత్తం భవతీతి న కిఞ్చిదనుపపన్నమస్తి ॥ నను న సర్వే వేదాన్తా విద్యార్థమేవారభ్యన్తే, తదేకదేశః క్రమముక్తిఫలాయ ఐశ్వర్యాయ అభ్యుదయార్థం కర్మసమృద్ధయే చోపాసనాని వివిధాన్యుపదిశన్ ఉపలభ్యతే । సత్యమ్ ; ఉపాసనాకర్మ తు బ్రహ్మ, తచ్చ అపాకృతాశేషప్రపఞ్చం జీవస్య నిజం రూపమితి నిరూపయితుమ్ అఖిలప్రపఞ్చజన్మాదిహేతుతయా ప్రథమం సర్వాత్మకం సర్వజ్ఞం సర్వశక్తి చ బ్రహ్మ లక్షితమ్ । అస్యాం చావస్థాయామనపాకృత్యైవ బ్రహ్మణి ప్రపఞ్చం తేన తేన ప్రపఞ్చేనోపధీయమానం బ్రహ్మ తస్మై తస్మై ఫలాయోపాస్యత్వేన విధీయతే, దర్శపూర్ణమాసార్థాప్ప్రణయనమివ గోదోహనోపరక్తం పశుభ్యః ; తస్మాత్ తదర్థోపజీవిత్వాదితరస్య ఆత్మైకత్వవిద్యాప్రతిపత్తయే సర్వే వేదాన్తా ఆరభ్యన్త ఇతి న విరుధ్యతే ॥ నను అబ్రహ్మోపాసనాన్యపి వేదాన్తేషు దృశ్యన్తే ప్రాణాదివిషయాణి, సత్యం, తాన్యపి కార్యబ్రహ్మావాప్తిక్రమేణ ముక్తిఫలాన్యేవ । వక్ష్యత్యేతత్ సూత్రకారః — 'కార్యాత్యయే తదధ్యక్షేణ సహాతః పరమభిధానాత్' ఇతి । యథా చాయమర్థః సర్వేషాం వేదాన్తానాం, తథా వయమస్యాం శారీరకమీమాంసాయాం ప్రదర్శయిష్యామః ఇతి ప్రతిజ్ఞాతేఽర్థే వేదాన్తానాం తాత్పర్యముపదర్శయితుం సమన్వయసూత్రప్రముఖైః సూత్రవాక్యైః గ్రథితో న్యాయః ఇతి దర్శయతి । శరీరమేవ శరీరకం, శరీరకే భవః శారీరకో జీవః । తమధికృత్య కృతో గ్రన్థః శారీరకః । తదిహ వేదాన్తానాం జీవస్య తత్త్వమధికృత్య ప్రవృత్తానాం బ్రహ్మరూపతాయాం పర్యవసానమితి కథయితుం ప్రణీతానాం శారీరకం జీవతత్త్వమధికృత్య కృతత్వమస్తీతి శారీరకాభిధానమ్ । ముముక్షుత్వే సతి అనన్తరం బ్రహ్మజ్ఞానం కర్తవ్యమితి యద్యప్యేతావాన్ సూత్రస్య శ్రౌతోఽర్థః ; తథాపి అర్థాత్ బ్రహ్మజ్ఞానస్య మోక్షః ప్రయోజనం నిర్దిష్టం భవతి । తథా హి — పురుషార్థవస్తుకామనానన్తరం యత్ర ప్రవృత్తిరుపదిశ్యతే, తస్య తత్సాధనత్వమప్యర్థాన్నిర్దిష్టం ప్రతీయతే । తథా సతి కుతః తత్ మోక్షసాధనం బ్రహ్మజ్ఞానం

భవతీత్యపేక్షాయాం అర్థాత్ అస్మాచ్ఛాస్త్రాద్భవతీతి శాస్త్రస్య బ్రహ్మజ్ఞానం విషయో నిర్దిష్టః ।
తదేవం ముముక్షుత్వానన్తరం బ్రహ్మజ్ఞానకర్తవ్యతోపదేశముఖేన వేదాన్తానాం
విషయప్రయోజననిర్దేశేఽప్యర్థం సూత్రస్య వ్యాపారం దర్శయిత్వా తదపేక్షితమప్యర్థాత్
సూత్రితమవిద్యాత్మకబన్ధముపర్వణ్య ప్రతిజ్ఞాతార్థసిద్ధయే హేత్వాకాఙ్క్షాయామస్మిన్నేవ తం
ప్రదర్శయిష్యామ ఇతి వ్యాఖ్యేయత్వముపక్షిప్య వ్యాఖ్యాతుకామః ప్రథమం తావత్
ప్రయోజనవిషయయోరుపాదానే నిమిత్తమాహ — వేదాన్తమీమాంసాశాస్త్రస్య
వ్యాచిఖ్యాసితస్యేదమాదిమం సూత్రమ్ — అథాతో బ్రహ్మజిజ్ఞాసేతి ॥ అయమస్యార్థః —
శాస్త్రస్యాదిరయమ్ । ఆదౌ చ ప్రవృత్త్యఙ్గతయా ప్రయోజనం విషయశ్చ దర్శనీయః । సూత్రం
చైతత్ । అతో యః కశ్చిదర్థః శబ్దసామర్థ్యేనార్థబలాద్వా ఉత్ప్రేక్షితః స సర్వః తదర్థమేవేతి
భవత్యయమర్థకలాపః తన్మహిమాధిగతః । ఏవం సూత్రస్యాదిత్వేన కారణేన సూత్రతయా చ
విషయప్రయోజనం తత్సిద్ధికరం చావిద్యాఖ్యం బన్ధం తత్సామర్థ్యావగతమాపాద్య తత్ర
సూత్రసామర్థ్యం దర్శయితుం ప్రతిపదం వ్యాఖ్యామారభ్యతే ।

ఇతి పరమహంసపరివ్రాజకాదిశ్రీశఙ్కరభగవద్పాదాన్తేవాసివరశ్రీపద్మపాదాచార్యకృతౌ
పఞ్చపాదికాయామధ్యాసభాష్యం నామ ప్రథమవర్ణకం సమాప్తమ్ ॥

అథ ద్వితీయవర్ణకమ్

సిద్ధైవ నను బ్రహ్మజిజ్ఞాసా ? 'అథాతో ధర్మజిజ్ఞాసే'తి సకలవేదార్థవిచారస్యోదితత్వాత్ ।
బ్రహ్మజ్ఞానస్య చ చోదనాలక్షణత్వేన ధర్మస్వరూపత్వాత్ , అతః సిద్ధైవ బ్రహ్మజిజ్ఞాసాపి ॥
అభ్యధికాశఙ్కాభావాదితి । అత్ర కేచిదభ్యధికాశఙ్కాం దర్శయన్తో బ్రహ్మజిజ్ఞాసాం పృథక్
ఆరభన్తే । కేయమత్రాభ్యధికా ॥ శఙ్కా చోదనాలక్షణోఽర్థో ధర్మః ఇతి బ్రువతా విధేః ప్రామాణ్యం
దర్శితమ్ । అత్ర కేషుచిద్వాక్యేషు విధిరేవ న శ్రూయతే, 'సదేవ సోమ్యేదమగ్ర ఆసీత్' (ఛా. ఉ.
౬-౨-౧) ఇత్యేవమాదిషు ; యత్రాపి విధిః శ్రూయతే 'ఆత్మా వా అరే ద్రష్టవ్యః' (బృ. ఉ. ౨-౪-౫)
'తస్మిన్ యదన్తస్తదన్వేష్టవ్యం తద్వావ విజిజ్ఞాసితవ్యమ్' (ఛా.ఉ.౫-౧౦-౫) ఇతి తత్ర
యద్యపి కృత్యా అవిశేషేణ విధౌ స్మర్యన్తే ; తథాపి, యో భావాభిధాయీ తవ్యప్రత్యయః, స
క్రియాయాం పురుషం నియోక్తుం శక్నోతి । యత్ర పునః కర్మ ప్రాధాన్యేనోచ్యతే, తత్ర ద్రవ్యే
గుణభూతాం క్రియాం న కార్యాన్తరసమ్బన్ధిత్వేన విధాతుం శక్నోతి । ద్రవ్యపరత్వే
చానుత్పాద్యత్వాత్ , అవికార్యత్వాత్ , అనాప్యత్వాత్ , అసంస్కార్యత్వాత్ , సంస్కృతస్య చ
కార్యాన్తరే ఉపయోగాభావాదసంస్కార్యత్వమ్ । అతః 'ఆత్మానముపాసీతే'త్యాత్మన

ఈప్సితతమత్వం న సమ్భవతి ॥ అథ పునర్విపరీతో గుణప్రధానభావః సక్తున్యాయేన కల్ప్యేత, తత్రాపి న జ్ఞాయతే కిం తదుపాసనమ్ ? కథం చాత్మనా తత్ క్రియత ఇతి ? అథ జ్ఞాయతే జ్ఞానముపాసనమ్ , ఆత్మా చ విషయభావేన తన్నిర్వర్తయతీతి, ఏవం తర్హి తదేవాయాతం జ్ఞానేనాత్మాఽఽప్యత ఇతి, తచ్చ కృతకరణమనర్థకమ్ ; నిత్యాప్తత్వాదాత్మనః । సంస్కార్యత్వే చోపయోగాభావ ఉక్తః । అతో విధ్యభావాదవివక్షితార్థా వేదాన్తాః, ఇతి ధర్మజిజ్ఞాసానన్తరం స్నానే ప్రాప్త ఇదమారభ్యతే — అథాతో బ్రహ్మజిజ్ఞాసేతి ॥ అనన్తరం బ్రహ్మ జిజ్ఞాసితవ్యం, న స్నాతవ్యమిత్యభిప్రాయః । కర్మాభిధాయినోఽపి కృత్యప్రత్యయాన్నియోగసంప్రత్యయాన్న నియోక్తృత్వం నిరాకర్తుం శక్యతే ; 'కటస్త్వయా కర్తవ్యః' 'గ్రామస్త్వయా గన్తవ్యః' ఇతివత్ । యత్తూక్తం — ద్రవ్యపరత్వే ప్రయోజనాభావాదానర్థక్యం నియోగస్యేతి, తదసత్ ; అవిద్యోచ్ఛేదస్యోపలభ్యమానత్వాత్ । అవిద్యా చ సంసారహేతుభూతా ॥ అపరే పునరేవమారభన్తే — బ్రహ్మణి ప్రత్యక్షాదిప్రత్యయాన్తరాణామసమ్భవాత్ పరినిష్పన్నే వస్తుని ప్రతిపత్తిహేతుతయా సమ్భావితసామర్థ్యానామపి ఆమ్నాయస్య పునః కార్యవిషయతయా సుతరామసమ్భవం మన్వానస్య భవతి సఙ్కర్షపర్యన్తే ఏవ వేదార్థవిచారావసానామితి బుద్ధిః, తన్నిరాసార్థం పునః ప్రతిజ్ఞాతమ్ । ఇహాపి సర్వేష్వేవాత్మజ్ఞానవిధానేషు కార్యనిష్ఠతాం వర్ణయన్తి సమామ్ । తత్త్వావబోధశ్చ కార్యమ్ ; అధికారినియోగవిషయతయా అవగమాత్ ఇతి ; తతః తద్విచారార్థం శాస్త్రమారబ్ధవ్యమితి ॥ అత్రోచ్యతే — నారబ్ధవ్యమ్ ; గతార్థత్వాత్ । కథమ్ ? యస్తావత్ ప్రథమ ఆరమ్భప్రకారః కర్మణి కృత్యప్రత్యయే న నియోగసంప్రత్యయ ఇతి, తత్ స్వయమేవ విధాయకత్వం దర్శితమ్ । ప్రసిద్ధం చైతత్ 'స్వాధ్యాయోఽధ్యేతవ్యః' ఇత్యేవమాదీనాం విధాయకత్వమ్ । నాత్రాధికాశఙ్కాకారణం కిఞ్చిత్ । నను చతుర్విధస్యాపి క్రియాఫలస్యాత్మన్యసమ్భవ ఉక్తః । యద్యేవం సక్తున్యాయో భవిష్యతి ? తదపి న ; ఆత్మవిషయజ్ఞానస్య నిత్యసిద్ధత్వాదిత్యుక్తమ్ । సిద్ధస్యైవ పునరభ్యాసో విధినిమిత్త ఉపాసనాఖ్యో భవిష్యతి ; అభ్యుదయఫలే హిరణ్యధారణవత్ । నను న విధానతోఽప్యాత్మవిషయజ్ఞానసన్తానః కర్తవ్యః, స తు నిత్యమాత్మని జాగ్రతః సిద్ధః ? ఏవం తర్హ్యర్థావిరుద్ధేషు కాలేష్వాత్మన్యేవ చేతస్సమాధానం భవిష్యతి ॥ యత్ పునరాత్మజ్ఞానాదవిద్యోచ్ఛేదః తదుచ్ఛేదాత్ సంసారనివృత్తిః ఫలమిత్యుపన్యస్తమ్ , తదసత్ ; అహమిత్యాత్మానం నిత్యమేవ జానాతి సర్వో లోకః । న చ సంసారో నివృత్తః । అథ పునరహంప్రత్యయావసేయాదన్యదేవాత్మరూపం పరాకృతభోక్తృభోక్తవ్యభోగగ్రన్థిజ్ఞేయత్వేనాత్మజ్ఞానవిధినా జ్ఞాప్యత ఇతి, తదసత్ ; విధిర్హి సామాన్యతః సిద్ధస్య క్రియాత్మనో విశేషసిద్ధౌ ప్రభవతి, నాత్యన్తమసిద్ధసద్భావే । తద్యది నామ

జ్ఞానం లోకే సిద్ధం, తథాపి నిరస్తప్రపఞ్చాత్మవిషయమసిద్ధం ఆకాశముష్టిహననవత్ న విధాతుం శక్యమ్ । అథ తాదృగాత్మజ్ఞానం సిద్ధమ్ ? కిం విధినా ? యదపి మతాన్తరం ప్రత్యక్షాదేరగోచరత్వాత్ శాస్త్రస్య చ కార్యార్థత్వాత్ సఙ్కర్షపర్యన్త ఏవ విచారే వేదార్థపరిసమాప్తౌ ప్రాప్తాయాం వేదాన్తేష్వపి కార్యనిష్ఠతా సమానా, బ్రహ్మతత్త్వావబోధశ్చ కార్యమ్ ; అధికారినియోగవిషయతయా అవగమాత్ ; అతః తద్విచారాయ శారీరకారమ్భః ఇతి, తదప్యుక్తేన న్యాయేన బ్రహ్మావగమస్య సిద్ధత్వే అసిద్ధత్వే చ కార్యత్వాసమ్భవేన ప్రత్యుక్తమ్ ॥ అపరం మతమ్ — సత్యం కార్యవిషయో వేదః, న తు తావన్మాత్రే ; తస్మిన్ సతి యో యోఽర్థోఽవగమ్యతే స స వేదార్థః, యథా రూపే సతి చక్షుషః ప్రవృత్తిః, న చ రూపమాత్రం చక్షుషో విషయః, కిం తు తస్మిన్ సతి ద్రవ్యమపి ; ఏవమిహాపి వస్తుతత్త్వమపి విషయః । కథమ్ తత్ ? ఉచ్యతే — 'ఇదం సర్వం యదయమాత్మా' (బృ. ఉ. ౨-౪-౬) ఇతి న తావత్ సర్వాత్మరూపతా ఆత్మన ఉపదిశ్యతే । యది సర్వరూపతా ఆత్మన ఉపదిశ్యేత, తతః సర్వస్య అచేతనత్వాత్ తద్రూపత్వే బోద్ధృత్వహానౌ బోధకత్వం శబ్దస్య హీయేత ; అతః సర్వస్య ఆత్మస్వభావతా విధీయతే । అనాత్మస్వరూపవిలయేన హి వస్తునోఽవగతిర్దృష్టా । నను అత్ర విధిః న శ్రూయతే ; కల్ప్యతాం తర్హి విధిః । కిం ప్రతీతే విధ్యర్థే విధిః కల్ప్యతే ? ఉత అప్రతీతే ? యది ప్రతీతే కల్ప్యతే, కల్పనావైర్యర్థ్యమ్ । అర్థప్రతీత్యర్థం హి శబ్దో మృగ్యతే । ప్రతీతేఽర్థే శబ్దం కల్పయతా కిం కృతం స్యాత్ ? అథాప్రతీత ఏవ విధ్యర్థే విధిం కల్పయిత్వా తతోఽర్థః ప్రతిపత్తవ్య ఇతి, అపూర్వం ప్రమాణకౌశలమ్ । నను అశ్రూయమాణవిధిష్వపి 'తస్మాత్ పూషా ప్రపిష్టభాగోఽదన్తకో హి' ఇత్యాదిషు విధిః కల్పితః । సత్యమ్ ; యుక్తం తత్ర పూష్ణః పిష్టద్రవ్యసమ్బన్ధః సమాసాభిహితో న సిద్ధో వర్తతే, నాపి కుతశ్చిద్భవిష్యతీతి ; ప్రమాణాభావాత్ । నాపి విధినా కేనచిత్ పదైకవాక్యతా, యేన వపోత్ఖననాదివత్ కథఞ్చిదాలమ్బనం కల్ప్యేత ; అతో నిరాలమ్బనత్వపరిహారాయ కార్యపరతా కల్ప్యత ఇతి ॥ నను ఇహాప్యాత్మపదం చేతనస్య భోక్తుర్వాచకమ్ ; స చ నియోజ్యత్వాన్నియోగమాక్షిపతి, నైతత్ సారమ్ ; నియోగో హి పురుషవిశేషమనాశ్రిత్య అనుపలబ్ధో లోకే తమాక్షిపేత్ విశ్వజిదాదిషు । పురుషః పునః కిం నియోగమన్తరేణ నోపలబ్ధో లోకే ? యేన విధికల్పనా భవేత్ । అథాపి భవతు నామ విధిః, నాసౌ ధాతునా వినా కేవలో లభ్యతే, ధాతునైవ సహ కల్ప్యతే । కోఽసౌ ధాతుః ? యది తావత్ కర్తవ్యమితి, తత్ర అనాత్మస్వభావతా న నివృత్తా ప్రపఞ్చస్య । యథా — 'అమీ పిష్టపిణ్డాః సింహాః క్రియన్తామి'తి పిష్టస్వభావతా న నివృత్తా । ఇతికర్తవ్యతా చానిర్దిష్టా ; తత్ర సాకాఙ్క్షం వచనమనర్థకం స్యాత్ । అథ జ్ఞాతవ్య ఇత్యధ్యాహ్రియేత ? ఏవమపి స ఏవ దోషః ; అనాత్మస్వభావతా న నివృత్తేతి, అశక్యార్థోపదేశశ్చ । న హి వస్తు వస్త్వన్తరాత్మనా జ్ఞాతుం శక్యతే । ఏవం తర్హి జ్ఞాతవ్య ఇత్యధ్యాహ్రియేత, తత్ర ధాత్వర్థోనువాదః, ప్రత్యయో

విధాయకః । కుతః ప్రాప్తేరనువాదః ? అభిధానత ఇతి బ్రూమః । ఏవం తర్హి విధానమనర్థకం, స్వాధ్యాయకాలే ఏవ నిష్పన్నత్వాజ్జ్ఞానస్య । పునః కర్తవ్యతయా చోద్యతే, యథా మన్త్రేషు । ప్రయోగవచనః తత్ర విధాయకః ఇతి । ఇహాపి ప్రయోగవచనో విధాయకః ? నను మన్త్రేషు స్వార్థస్యాన్యతః సిద్ధత్వాత్ ప్రత్యయపరత్వం యుజ్యతే, ఇహ తు స్వార్థవిధిపరాణాం శబ్దానాం ప్రత్యయపరత్వం విరుధ్యతే, నైష దోషః ; అన్యార్థమపి కృతమన్యార్థం భవతి, తద్యథా — శాల్యర్థం కుల్యాః ప్రణీయన్తే, తాభ్యశ్చ పానీయం పీయత ఉపస్పృశ్యతే చ ; ఏవమిహాపి । యథా పదార్థానాం విధాయకః శబ్దః క్రమస్యాపి విధాయకః, ఏవం స్వార్థస్య విధాయకః శబ్దః ప్రత్యయస్యాపి విధాయకో భవిష్యతి ॥ తదేతదనిరూపితమివ దృశ్యతే । కథమ్ ? మన్త్రాః స్వాధ్యాయవిధినోపాదాపితాః స్వార్థస్యాన్యతః సిద్ధత్వాత్ తం ప్రమాతుమశక్నువన్తః ప్రమాణత్వాత్ ప్రచ్యుతాః వ్రీహ్యాదివత్ ప్రమేయతామాపన్నాః శ్రుత్యాదిప్రమాణైః, యుక్తం యద్వినియుజ్యేరన్ , వినియుక్తాశ్చానుష్ఠేయస్యానుష్ఠానకాలే స్మృత్యపేక్షస్య స్మారకతయా గృహ్యేరన్నితి, ఇహ తు 'ఇదం సర్వం యదయమాత్మేతి యత్ పదసమన్వయనిమిత్తం సర్వస్యాత్మస్వభావతాగ్రాహివిజ్ఞానం, తత్ స్వవిషయస్య అన్యతోఽసిద్ధత్వాత్ ప్రమేయపరత్వాత్ న విధేర్విషయః । అథ విధేర్విషయో న ప్రమేయమవగమయితుమలమ్ । న యుగపదుభయం సమ్భవతి ; వైరూప్యప్రసఙ్గాత్ ॥ నను ఏవం సతి గుణకర్మణాం సర్వత్ర విధానం నిరాకృతం స్యాత్ । న నిరాకృతం స్యాత్ ; యత్ర ప్రమాణాన్తరసిద్ధం గుణకర్మణః కర్మకారకం, తత్ర తస్యోత్పత్త్యాద్యన్యతమం ఫలం, తద్విధీయతే ; యత్ర పునః ప్రమాణాన్తరాదసిద్ధో జ్ఞానస్య కర్మభూతో విషయః, స తేనైవ ప్రమీయమాణో న సిద్ధవదుద్దేశ్యః, యేన తదుద్దేశేన తత్రాతిశయాధానాయ జ్ఞానం విధీయతే ॥ తస్మాదత్ర యుగపదుభయాసమ్భవాత్ భవత్యేవ వైరూప్యప్రసఙ్గః । న చ స ఏవ సమన్వయః స్వావయవాద్విధేర్విభక్తః కార్యక్షమః ; అవాన్తరవాక్యస్య ప్రమాణత్వాయోగాత్ । అథ అర్థవాదపదానామివ పరస్పరతః సంసృజ్య కఞ్చిదర్థమవబోధ్య విధిసమ్బన్ధమనుభవేదిత్యభిప్రాయః ? తదసత్ ; యుక్తమర్థవాదపదాని స్వార్థఫలరహితాని తత్ర పర్యవసానాభావాత్ ఫలవదఙ్గతామశ్నువీరన్నితి, ఇహ పునరపరామృష్టవిధిః పదసమన్వయః స్వార్థమవగమయన్ నిరస్తనిఖిలప్రపఞ్చావగ్రహమపాస్తాతిశయానన్దనిత్యానుభవైకరసం శివమద్వైతమాత్మతత్త్వమవగమయేత్ , తత్ర కుతో విధిశేషతా కృతం కృత్యం ప్రాప్తం ప్రాపణీయమ్ ? 'ఆత్మలాభాన్న పరం విద్యయతే' ఇతి స్మృతేః ॥ అథ పునః శాబ్దజ్ఞానాన్న తథా అనుభవః, తేన సాక్షాత్కరణాయ విధిరితి, కిం తత్ జ్ఞానమనుభవాయ విధీయతే ? ప్రత్యక్షాదీనాం తావదగోచరః ; 'న చక్షుషా గృహ్యతే' (ము. ఉ. ౩-౧-౮) ఇత్యాదిమన్త్రవర్ణాత్ । శాబ్దం చ నేష్యతే భవతా, సత్యమ్ న శాబ్దజ్ఞానం విధివికలమనుభవాయాలం, విహితం తు

అనుభవహేతురితి, తదయుక్తమ్ ; యత్తావత్ స్వాధ్యాయాధ్యయనవిధిగ్రాహితాత్ పదసమన్వయాత్ స్వభావతః సముత్పన్నం, తత్ తావన్న విధీయతే ; ప్రమేయపరతయా విధివిషయత్వానుపపత్తేరిత్యుక్తమ్ । అథ పునస్తదేవ జ్ఞానం సన్తనుయాదితి విధీయతే, తత్ కథం లభ్యేత ఉపాస్తిధ్యాయత్యోః జ్ఞానసన్తానవాచినోరన్యతరస్యాప్యుపాదానమన్తరేణ ? నాపి జ్ఞానేనైవ స్వసన్తానో లక్ష్యతే ; సాహచర్యాద్యవ్యభిచరితసమ్బన్ధాభావాత్ । నాప్యభ్యాసాత్ సాక్షాద్భావః సిద్ధః । నాపి శ్రూయతే, యేన తదుద్దేశేన జ్ఞానసన్తానో విధీయేత । నను కిమత్ర శ్రవణేన ? స్వయమేవ సాక్షాత్కారకరణాయ పురుషార్థత్వాదభిముఖః పురుషః ; సిద్ధశ్చ జ్ఞానాభ్యాసః శాస్త్రశ్రవణాదౌ సాక్షాత్కరణే హేతుః, యద్యేవం కిం విధినా ? స్వయమేవ పురుషార్థే నిర్జ్ఞాతే హేతౌ ప్రవర్తతే । యత్ పునః నిదర్శనం శాల్యర్థం కుల్యాః ప్రణీయన్తే ఇతి, యుక్తం తత్ర ; ప్రత్యక్షత ఉభయార్థతాయా ఉపలభ్యమానత్వాత్ , ఇహ పునః నిదర్శనం న్యాయతః ప్రతిపత్తవ్యమ్ । స చ న్యాయో న యుగపత్ సమ్భవతీత్యుక్తమ్ । యదపీదముక్తం — పదార్థానాం విధాయకః శబ్దః క్రమస్యాపి విధాయకః, ఏవమైకాత్మ్యస్య ప్రతిపాదకః సమన్వయో విధివిషయమపి జ్ఞాపయిష్యతీతి, తదప్యపేశలమ్ । యత్ తావత్ ప్రత్యేకం ప్రయాజాదివిధయః, తైః పునః న తేషామేవ విధానమ్ । నాపి తే క్రమశబ్దాభిధేయాః । ప్రయోగవచనోఽపి ప్రయుఞ్జానః తానేవ ప్రయుఙ్క్తే । న తే క్రమ ఇత్యుక్తమ్ ॥ న చ క్రమో నామ ఏకాన్తతో నాస్త్యేవ ; తద్బుద్ధిశబ్దయోః నిరాలమ్బనత్వప్రసఙ్గాత్ । తత్ర క్రమో నామ వస్తుభూతో ధర్మో విద్యత ఏవ । త ఏవ కేనచిదుపాధినా వనవత్ క్రమబుద్ధిశబ్దాలమ్బనం భవేయుః । స్మృతివిజ్ఞానమేవ వా అనుష్ఠానకాలే యథోపలబ్ధిపదార్థాన్ పరామృశేత్ । సర్వథా అస్తి తావత్ ఏకైకపదార్థాలమ్బనజ్ఞానాతిరిక్తం జ్ఞానాన్తరమ్ ॥ తచ్చ ఏకత్వాత్ కర్తుః అనేకత్వాచ్చ పదార్థానాం, యుగపదనుష్ఠానాసమ్భవాదపేక్షితం సన్నిహితం చ ప్రయోగవచనేన గృహ్యేత ఇతి యుక్తమ్ । న తథేహ జ్ఞానద్వయమస్తి ; యద్యైకాత్మ్యే విధివిషయత్వే చ వర్తేత । తస్మాదిహ విధేయాభావాద్విధానాశ్రవణాదధ్యాహారే చ ప్రమాణాభావాత్ న ప్రయోగవచనోఽస్తి, యో మన్త్రాణామివ జ్ఞానస్యాపి పునః ప్రయోగం విధాస్యతే । తస్మాదసదేతత్ కార్యవిషయోఽపి వేదో వస్తుతత్త్వం అవబోధయతి ఇతి ॥ యత్ పునః నిదర్శనం — చక్షూ రూపే సతి ద్రవ్యమపి బోధయతి ఏవం కార్యే సతి తత్త్వమపి వేదోఽవగమయతీతి । యుక్తం తత్ర యద్యదవబోధయతి చక్షుః, తత్ర స్వతన్త్రమేవ ప్రమాణమ్ , ఇహ పునః యత్ర తాత్పర్యం, తస్య ప్రమేయతా, న యద్యత్ ప్రతీయతే, తస్య తస్య ఇతి వైషమ్యమ్ । ఆహ — మా భూద్జ్ఞానద్వయం, యోఽయమాభిధానికః ప్రత్యయః, స విధివిషయ ఏవ భవతు । తస్మిన్ విహితే అర్థాత్ సర్వస్యాత్మస్వభావతా సిధ్యతి ; సవిషయత్వాదవగమస్య । ఏవమపి అవివక్షితోఽర్థః శబ్దాత్ , వివక్షితస్త్వర్థాదితి శోభతేతరాం

వాక్యార్థవిత్తా ? న చ నియోగతః ప్రతిపత్తివిధిః వాస్తవం సంసర్గం గమయతి । భవన్తి హి పరికల్పితవిషయా అపి ప్రతిపత్తయశ్చోదనాలక్షణాః ఫలవత్యః 'వాచం ధేనుముపాసీతే' త్యేవమాద్యాః । ఏతదేవాత్ర యుక్తమ్ ; అతత్పరస్య ప్రత్యక్షాదివిరోధే తథాధ్యవసాయహేతుత్వాయోగాత్ । తస్మాత్ కార్యనిష్ఠే వేదే వస్తుతత్త్వసిద్ధిః మనోరథ ఏవ । అతో అహంప్రత్యయావసేయ ఏవాత్మా । న తస్య శబ్దావసేయమతీన్ద్రియం రూపాన్తరమస్తి ; శబ్దస్య తత్ర సామర్థ్యాభావాత్ । ఏవం చ సతి 'అయమాత్మా బ్రహ్మ' (బృ. ఉ. ౨-౫-౧౯) 'ఏష త ఆత్మాన్తర్యామ్యమృతః' (బృ. ఉ. 3-౭-3) ఇతి బ్రహ్మాన్తర్యామ్యాదిశబ్దా అహంప్రత్యయావసేయ ఏవాత్మని కథఞ్చిద్వర్తన్తే । తేన 'స ఆత్మా తత్త్వమసి' (ఛా. ఉ. ౬-౮-౭) ఇతి విద్యమానైరారోపితైశ్చ గుణైరాత్మోపాసనం మోక్షఫలం చ విధీయతే ఇతి, యుక్తమ్ । అతః కార్యానురక్తస్య వేదార్థస్య సమ్భవాత్ తస్య చ సర్వాత్మనా విచారితత్వాత్ కిమపరమవశిష్టమ్ ? యత్ బ్రహ్మజిజ్ఞాసారమ్భం ప్రయుఞ్జీత, ఉచ్యతే — స్యాదేతదేవమ్ , యది సర్వ ఏవ వేదార్థో విచార్యత్వేన 'అథాతో ధర్మజిజ్ఞాసే'తి ఉపక్రాన్తో విచారితశ్చ స్యాత్ , యావతా కార్యనిష్ఠ ఏవ వేదభాగో విచారితో, న వస్తుతత్త్వనిష్ఠః ॥ తథా హి — శాస్త్రారమ్భో వ్యాఖ్యాతృభిరేవం నిరూపితః । కథమ్ ? ధర్మో నామ కశ్చిత్ సాధయితుః కాలాన్తరే శ్రేయస్సాధనో లోకాఖ్యప్రమాణాభాసోత్థేన జ్ఞానేన సామాన్యతో విషయీకృతః । తద్విశేషం ప్రతి విప్రతిపన్నాః పరీక్షకాః కేచిదగ్నిహోత్రాదికం ధర్మమాచక్షతే ; కేచిచ్చైత్యవన్దనాదికమ్ । తత్ర అగ్నిహోత్రాదిలక్షణ ఏవ ధర్మోఽభిప్రేతః । న తత్ప్రతిపాదకానాం వేదవాక్యానాం విచారావసరో నాపి వివక్షితార్థత్వమ్ । అతః చైత్యవన్దనాదీనామేవాన్యతమో ధర్మః । తత్ప్రతిపాదకానాం బుద్ధాదివాక్యానామేవాన్యతమం విచార్యమ్ ; న వా తదపి । న హి పౌరుషేయే వాక్యే శబ్దశక్త్యనుసారేణార్థః, అపి తు తేన వివక్షితః ఇత్యేవమాశఙ్కితే ధర్మాయ వేదవాక్యాని విచారయిష్యన్ తదర్థవివక్షావిచారావసరప్రదర్శనార్థమ్ 'అథాతో ధర్మజిజ్ఞాసా' ఇతి సూత్రయామాస జైమినిః । వేదమధీత్య అనన్తరం ధర్మజిజ్ఞాసా కర్తవ్యా, న స్నానం గురుకులనివృత్తిరూపమితి దర్శయితుమితి । ఏవం స్థితే శాస్త్రారమ్భే, న సర్వవేదార్థవిషయం శాస్త్రమితి ప్రతీతిః, కిన్తు ధర్మాతిరిక్తోఽపి సిద్ధరూపో వేదార్థోఽస్తి, స చ పర్యుదస్తో జైమినినా ; న్యాయాన్తరవిషయత్వాదితి, గమ్యతే ॥ తత్ కథమ్ ? యత్ తావదిదమ్ ఉచ్యతే ; ధర్మో నామ లోకప్రవాదాత్ సామాన్యతః సిద్ధః । తస్య స్వరూపప్రమాణయోః విప్రతిపత్తావగ్నిహోత్రాదిరపి వేదార్థో ధర్మతయా విచారపదవీముపారోహతి ; యతః తస్యాపి విచారావసరో విద్యతే, తేన వివక్షితోఽసౌ । న చాధ్యయనమాత్రాత్ కృతకృత్యతా । అతోఽధ్యయనానన్తరం న గురుకులాన్నివర్తితవ్యం, కిన్తు వేదార్థో ధర్మః, కిం వా అన్య ఏవేతి

జిజ్ఞాసామర్థతీతి వదితుం ధర్మగ్రహణం యుక్తమ్ అథాతో ధర్మజిజ్ఞాసేతి, న వేదార్థజిజ్ఞాసేతి ; యతో న వేదార్థతయా జ్ఞానే ప్రవృత్తిః । యత్ పునః ధర్మస్య స్వరూపప్రమాణకథనాయ ద్వితీయం సూత్రం, తత్ వేదప్రమాణకో ధర్మ ఇతి స్యాత్ కిమిదం 'చోదనాలక్షణః' ఇతి ? తత్ నూనం న సర్వో వేదో ధర్మ ఏవ కార్యాత్మకే పర్యవస్యతి, కశ్చిదస్య భాగః కార్యతాశూన్యే వస్తుతత్త్వేఽపి వర్తతే ఇతి మన్యతే ॥ నను చోదనాగ్రహణస్యాన్యదేవ ప్రయోజనం, 'చుద ప్రేరణే' ఇతి ప్రేరణకర్మణశ్చోదనేతి రూపమ్ ; తతః ప్రేరణాత్మకో విధిరపురుషార్థే ప్రేరయితుమశక్నువన్ పదాన్తరాభిహితమపి స్వర్గాదికం భావనాకర్మతామాపాదయతి ఏకపదోపాదానాత్ సంనిహితతరం ధాత్వర్థం విహాయేతి కథయితుమితి, నైతత్ సారమ్ , అధ్యయనవిధిరధ్యయనే మాణవకం ప్రేరయన్ అధ్యయనస్య పురుషార్థరూపార్థావబోధకత్వమనాపాద్య న శక్నోతి ప్రేరయితుమ్ ; పారమ్పర్యేణాప్యపురుషార్థే విధేరపర్యవసానాత్ , అతః తదర్థం న చోదనాగ్రహణమ్ ; వేదగ్రహణేనాపి తత్సిద్ధేః । అపి చ వేదగ్రహణమేవ యుక్తమ్ ; అసన్దేహాత్ , చోదనాగ్రహణే హి సన్దేహః స్యాత్ ; లోకేఽపి విద్యమానత్వాత్ । అథ వేదాధికరణే 'వేదాంశ్చైకే సన్నికర్షమి'తి విశేషాభిధానాత్ వైదికత్వసిద్ధిరితి, సోఽయమాభాణకో లోకే 'పిణ్డముత్సృజ్య కరం లేఢీ'తి, సూత్రకారస్యాప్యకౌశలం ప్రదర్శితం స్యాత్ । తతశ్చోదనాగ్రహణాదచోదనాత్మకోఽపి వేదభాగోఽభిప్రేత ఇతి గమ్యతే, యేన వేదార్థమాత్రస్య ధర్మత్వం మా భూదితి చోదనేత్యవోచత్ । తదేవం సూత్రకార ఏవ స్వశాస్త్రవిషయాతిరిక్తం వేదభాగమవిచారితమసూసుచత్ ॥ నను 'దృష్టో హి తస్యార్థః కర్మావబోధనమ్' 'తద్భూతానాం క్రియార్థేన సమామ్నాయః' 'ఆమ్నాయస్య క్రియార్థత్వాత్' ఇతి చ సర్వస్య కార్యార్థత్వం దర్శితం, సత్యమ్ ; తత్ ప్రక్రమబలాత్ తన్నిష్ఠో వేదభాగ ఇతి గమ్యతే, న సర్వత్ర । అపి చ 'దృష్టో హి తస్యార్థః కర్మావబోధనమి'తి న సర్వస్య కర్మావబోధనమర్థ ఉచ్యతే, కథమ్ ? వేదాధ్యయనానన్తరం స్నానవిధాయకమామ్నాయముపలభ్య వేదస్యానర్థకత్వ ఆశఙ్కితే 'అతిక్రమిష్యామ ఇమమామ్నాయమ్ , అనతిక్రామన్తో వేదమర్థవన్తం సన్తమనర్థకమవకల్పయేమ ; దృష్టో హి తస్యార్థః కర్మావబోధనమ్' ఇత్యర్థసద్భావః ప్రదర్శితో నార్థాన్తరాసద్భావః । సోఽయమయోగవ్యవచ్ఛేదో నాన్యయోగవ్యవచ్ఛేదః । కర్మశబ్దేన ధర్మ ఏవ కార్యత్వాదభిహితః ; యతః తదవబోధప్రవృత్తో వేదస్యార్థవత్త్వం మృగయతే, కిం వేదస్యార్థో విద్యతే ? న వా ? స చ ధర్మత్వేనావగన్తుం శక్యతే ? న వా ఇతి ? తస్మాత్ న కర్మావబోధనమేవ వేదార్థోఽభిప్రేతో భాష్యకృతః । యత్ పునః 'ఆమ్నాయస్య క్రియార్థత్వాదానర్థక్యమతదర్థానామి'తి, తత్ర యద్యానర్థక్యమర్థాభావః, తదసత్ ; యతః ఏవమేవభూతార్థమనువదన్తీతి దర్శితోఽర్థః । అథ నిష్ప్రయోజనత్వమ్ ; స్వాధ్యాయాధ్యయనవిధిర్నిష్ప్రయోజనమక్షరమాత్రమపి న గ్రాహయతీతి, భవతు

'సోఽరోదీతిత్యాదీనామ్ ; అపురుషార్థప్రతిపాదకత్వాత్ ఏకవాక్యత్వాత్ పృథక్కార్యకల్పనానుపపత్తేః, కల్పయితుం చాశక్యత్వాత్ I యాని పునః అపాస్తాశేషాశివమాత్మానమనుభవపర్యన్తమ్ అవబోధయన్తి వాక్యాని, తాన్యనవద్యప్రయోజనత్వాద్భవన్తితరామేవ ప్రయోజనవన్తి I అతః స్వయమపురుషార్థత్వాత్ తదర్థోపకారితయా కథఞ్చిత్ పురుషార్థస్తావకత్వేన ప్రయోజనవత్త్వముక్తం, న సర్వస్యైవాక్రియార్థత్వేన ఆనర్థక్యమాశఙ్క్య క్రియార్థత్వేనార్థవత్వముక్తమ్ I తథా చ తద్విధాన్యేవ తత్ర వాక్యాన్యుదాహృతాని II యదపి కేచిత్ — శాస్త్రప్రస్థానమన్యథా వర్ణయన్తి I న హి కిలైవం శాస్త్రం ప్రస్థితం, కిం వేదలక్షణో ధర్మః ? ఉత బుద్ధవాక్యాదిలక్షణః ? ఇతి I కిం తర్హి ? అధీతవేదస్య యోఽర్థోఽవగతః, తత్రైవ విప్రతిపత్తయః సన్తి, కిమయమసౌ ? ఉతాయమ్ ఇతి ? తన్నిరాకరణార్థః శాస్త్రారమ్భః ఇతి II తత్రాపి న నిఖిలవేదార్థవిచారప్రతీతిః I తత్ కథమ్ ? తథా సతి 'అథాతో వేదార్థజిజ్ఞాసా' ఇతి స్యాత్ ; యతో న ధర్మ ఇతి కృత్వా విచారః, కిన్తు వేదార్థ ఇతి, సత్యం, తథాపి శాస్త్రకారాణాం పురుషార్థసిద్ధ్యర్థం శాస్త్రప్రణయనం, తతశ్చ పురుషార్థకథనార్థం ధర్మగ్రహణమితి I ఏవం తర్హి ధర్మ ఇత్యేవ కృత్వా విచారో భవతు ; తస్య పురుషార్థత్వాత్ సన్దిగ్ధత్వాచ్చ I తథా చ ఉత్తరమపి సూత్రమనుగుణం భవతి 'చోదనాలక్షణోఽర్థో ధర్మః' ఇతి ధర్మస్వరూపవిప్రతిపత్తినిరాసపరం ; ఇతరథా వేదార్థవిప్రతిపత్తౌ తన్నిరాసార్థం 'చోదనాలక్షణో వేదార్థః' ఇతి స్యాత్ , యతో న ధర్మగ్రహణే సతి వేదార్థవిప్రతిపత్తిః శక్యా నిరాకర్తుమ్ I కథమ్ ? యత్ తావత్ చోదనాలక్షణో యోఽర్థః, స ధర్మ ఇతి ధర్మత్వం జ్ఞాప్యేత, తదా స ఏవ వేదార్థో నాన్య ఇతి న లభ్యతే I అథ పునః స ధర్మ ఇతి నామనామిసమ్బన్ధో విధీయతే, తదప్రక్రాన్తమ్ ; నిష్ప్రయోజనమ్ , అతిప్రసఙ్గశ్చ ఆపద్యేత II అథాపి కథఞ్చిత్ ధర్మశబ్దేన వేదార్థ ఏవోచ్యతే ఇతి కల్ప్యేత, తథా సతి చోదనాలక్షణో వేదార్థో నార్థవాదాదిలక్షణః, ఇతి సిద్ధప్రామాణ్యవేదార్థవిచారోఽయం స్యాత్ , ఉత్తరలక్షణవత్ I తత్రానన్తరం ప్రామాణ్యప్రతిపాదనం న యుజ్యేత II 'వృత్తం ప్రమాలక్షణ' మితి చ మన్త్రార్థవాదేషు చ కార్యార్థత్వే విప్రతిపత్తిః న స్యాత్ I సా చోత్తరత్రైవ నిరస్యతే I అతః పూర్వోక్తేన న్యాయేన కార్యనిష్ఠ ఏవ వేదభాగో విచార్యతయా ప్రక్రాన్తో విచారితశ్చ, న వస్తునిష్ఠః ; ఇత్యతో వస్తుతత్త్వనిష్ఠం వేదభాగం విచారయితుమిదమారభ్యతే - అథాతో బ్రహ్మజిజ్ఞాసా ఇతి II

ఇతి పరమహంసపరివ్రాజకాదిశ్రీశఙ్కరభగవద్పాదాన్తేవాసివరశ్రీపద్మపాదాచార్యకృతౌ పఞ్చపాదికాయాం జిజ్ఞాసాసూత్రావతరణం నామ ద్వితీయవర్ణకం సమాప్తమ్ II

అథ తృతీయం వర్ణకమ్

తత్రాథశబ్ద ఆనన్తర్యార్థః పరిగృహ్యతే, నాధికారార్థః । బ్రహ్మజిజ్ఞాసాయా అనధికార్యత్వాత్ ఇత్యాది భాష్యమ్ । తత్ జిజ్ఞాసాశబ్దస్యావయవార్థేనార్థవత్త్వే యుజ్యతే ? అధిక్రియాయోగ్యస్య బ్రహ్మణస్తజ్జ్ఞానస్య వా ప్రాధాన్యేనానిర్దేశాత్ , ప్రధానస్య చేచ్ఛాయా అనధికార్యత్వాత్ ॥ అయం తు జిజ్ఞాసాశబ్దో విచారవచనో మీమాంసాపరపర్యాయః ప్రయుక్తోఽభియుక్తైః — 'ఇదమతో జిజ్ఞాసన్తే, కిం క్రతుగుణకముపాసనం స్వామికర్మ ? ఉతర్త్విక్కర్మే'తి । ఇదన్తు జిజ్ఞాస్యమ్ , కిం ను ఖల్విమౌ తప్యతాపకావేకస్యాత్మనో భేదౌ ? ఉత జాత్యన్తరమ్ ? ఇతి । ధర్మమీమాంసాభాష్యకారోఽపి సఙ్జాతమేవ ప్రాయుఙ్క్త 'ధర్మం జిజ్ఞాసితుమిచ్ఛేది'తి, సఙ్జాతవాచ్యత్వాద్విచారస్య ; అన్యథైవమవక్ష్యత్ — 'ధర్మం జ్ఞాతుమిచ్ఛేది'తి । అత ఏవం ధర్మాయ జిజ్ఞాసా 'ధర్మజిజ్ఞాసే'తి సఙ్జాతస్యార్థవత్త్వమఙ్గీకృత్య చతుర్థీసమాసో దర్శితః । తదనుసారేణ చైతాని భాష్యాణి — 'ఏవం వేదవాక్యాన్యేవైభిర్విచార్యన్తే' 'వేదవాక్యాని విచారయితవ్యాని' 'కథం వేదవాక్యాని విచారయేది'తి చ ; పునశ్చ 'క్రత్వర్థపురుషార్థయోర్జిజ్ఞాసా' 'క్రత్వర్థపురుషార్థౌ జిజ్ఞాస్యేతే' ఇతి । ఇహాపి భాష్యకారో వక్ష్యతి — 'తస్మాద్ బ్రహ్మ జిజ్ఞాసితవ్యమి'తి । పునశ్చ 'వేదాన్తవాక్యమీమాంసా తదవిరోధితర్కోపకరణా నిఃశ్రేయసప్రయోజనా ప్రస్తూయతే' ఇతి । అతః సఙ్జాతస్యార్థవత్త్వాదధికారార్థతా యుజ్యతే । శాస్త్రవచనో హి జిజ్ఞాసాశబ్దః ; తేన బ్రహ్మజిజ్ఞాసాఽధికృతా వేదితవ్యేతి ॥ ఉచ్యతే — నాయం జిజ్ఞాసాశబ్దః పరిత్యక్తావయవార్థః కేవలమీమాంసాపర్యాయః ప్రయుజ్యమానో దృశ్యతే । నాపి స్మరణమస్తి । న చావయవార్థేనార్థవత్త్వే సమ్భవతి సముదాయస్యార్థాన్తరకల్పనా యుక్తా । నను న వయం కల్పయామః ; దర్శితః శిష్టప్రయోగః, న ; తస్యాన్యథాసిద్ధత్వాత్ । కథమన్యథాసిద్ధత్వమ్ ? అన్తర్ణీతవిచారార్థత్వాజ్జిజ్ఞాసాశబ్దస్య । తథాహి — విచారపూర్వకసాధ్యజ్ఞానవిషయేచ్ఛా జిజ్ఞాసాశబ్దాత్ ప్రతీయతే, నోపదేశమాత్రసాధ్యజ్ఞానవిషయా ; ఏవం ప్రయోగప్రత్యయయోర్దర్శనాత్ , తేన జిజ్ఞాసాశబ్దస్యావయవార్థేనార్థవత్త్వాద్ యుక్తముక్తమ్ — బ్రహ్మజిజ్ఞాసాయా అనధికార్యత్వాదితి ॥ నను ఏవమపి కుత ఏతత్ ? అన్తర్ణీతం విచారమాశ్రిత్య శబ్దతో గుణత్వేఽప్యర్థలక్షణేన ప్రాధాన్యేన బ్రహ్మతజ్జ్ఞానయోరధికారయోగ్యత్వాచ్చాధిక్రియమాణత్వమఙ్గీకృత్యాధికారార్థత్వం కిమితి న గృహ్యతే ? యేన శబ్దలక్షణేన ప్రాధాన్యేనేచ్ఛాయా అనధికార్యత్వాదానన్తర్యార్థత్వమేవ పరిగృహ్యత ఇతి, ఉచ్యతే — శాస్త్రస్యానారమ్భప్రసఙ్గాదధికారార్థత్వానుపపత్తేః ।

అధికారార్థత్వే హ్యప్రయోజనం శాస్త్రం కాకదన్తపరీక్షావదనారభ్యం స్యాత్ , తత్ర కస్యాధికార ఉచ్యేత ? నను బ్రహ్మజ్ఞానం ప్రయోజనమ్ ; తదర్థః శాస్త్రారమ్భః, న ; బ్రహ్మజ్ఞానేఽర్థిత్వానుపపత్తేః, బ్రహ్మజ్ఞానాద్ధి మనసోఽపి వియోగాన్నిఖిలవిషయానుషఙ్గనివృత్తిః శ్రూయతే । సా చ సార్వభౌమోపక్రమం బ్రహ్మలోకావసానముత్కృష్టోత్కృష్టసుఖం శ్రూయమాణం సోపాయం నివర్తయతి । అతో బ్రహ్మజ్ఞానాదుద్విజతే లోకః ; కుతస్తత్ర ప్రవృత్తిః ? నను ఆనన్దరూపతాఽపి బ్రహ్మజ్ఞానాదాప్యతే, అతస్తదర్థం ప్రవర్తతే తత్ర, మైవమ్ ; న హి బ్రహ్మానన్దోఽననుభూతపూర్వోఽనుభూతభోగ్యసుఖాభిలాషం మన్దీకర్తుముత్సహతే, యేన తదుజ్ఝిత్వా బ్రహ్మజ్ఞానే ప్రవర్తేత । నను పరితృప్తరూపతాఽపి బ్రహ్మజ్ఞానాత్ , అతః పరితృప్తః కిం కామయతే ? అతృప్తినిమిత్తకత్వాత్ కామస్య ; తథా చ శ్రుతిః — 'ఆప్తకామః ఆత్మకామ' ఇతి । స్మృతిరపి 'ఆత్మలాభాన్న పరం విద్యతే' 'ఏతద్బుద్ధ్వా బుద్ధిమాన్ స్యాత్ కృతకృత్యశ్చ భారతే'తి । న ; తృప్తేరేవోద్వేగదర్శనాద్విషయవిచ్ఛేదాత్మికాయాః । తథా చ వక్తారో భవన్తి, అహో కష్టం కిమితి సృష్టిరేవం న బభూవ ? యత్ సర్వమేవ భోక్తుం సామర్థ్యమతృప్తిర్భోగ్యానాం చాక్షయః — ఇతి । రాగిగీతం శ్లోకమప్యుదాహరన్తి — 'అపి వృన్దావనే శూన్యే శృగాలత్వం స ఇచ్ఛతి । న తు నిర్విషయం మోక్షం కదాచిదపి గౌతమ ॥ ' ఇతి । మా భూద్ బ్రహ్మజ్ఞానార్థితా, వేదార్థత్వాదేవ బ్రహ్మజ్ఞానం కర్తవ్యమ్ ; స్వాధ్యాయాధ్యయనస్యార్థావబోధఫలకత్వాత్ । స్యాదేతదేవమ్ ; యద్యర్థావబోధఫలాధ్యయనక్రియా స్యాత్ , సా హ్యధీయమానావాప్తిఫలత్వాదక్షరగ్రహణాన్తా । అథాక్షరగ్రహణం నిష్ప్రయోజనమితి న తత్ర పర్యవసానం విధేః, భవతు తర్హి సక్తూనాం గతిః । తదపి న ; అక్షరేభ్యః ప్రయోజనవదర్థావబోధదర్శనాత్ । న తర్హి నిష్ప్రయోజనాన్యక్షరాణి ; అతస్తత్పర్యన్తమధ్యయనం న నిష్ఫలమ్ ; అతోఽక్షరగ్రహణాదేవ నియోగసిద్ధేః ఫలప్రయుక్త ఏవార్థావబోధః । అపి చ అక్షరగ్రహణాన్తో విధిర్నిష్ప్రయోజనః, ఇతి న సర్వత్ర, ప్రయోజనవదర్థావబోధపర్యన్తతా కల్పయితుమపి శక్యతే । తత్రావశ్యం కల్పనీయాఽక్షరగ్రహణాన్తతా । తద్యథా రాజన్యస్య సత్రవైశ్యస్తోమబృహస్పతిసవానామామ్నానం వైశ్యస్య చాశ్వమేధరాజసూయసత్రాణాం పాఠః । న చ తేషామనధ్యయనమేవ ; స్వాధ్యాయశబ్దేన సకలవేదవాచినాఽధ్యయనస్య విహితత్వాత్ । నను చాశ్రూయమాణాధికారోఽధ్యయనవిధిః, దృష్టశ్చాక్షరగ్రహణేఽర్థావబోధః, స కల్పనామధికారస్య నిరున్ధన్ స్వయమధికారస్య హేతుః సమ్పద్యతే । దృష్టాధికారేషు ప్రత్యక్షతస్తదుపలబ్ధావధికారసిద్ధిః । అతోఽర్థావబోధపర్యన్తః స్వాధ్యాయాధ్యయననియోగః ; తేన నియోగసిద్ధ్యర్థమేవ సకలవేదార్థవిచారః, అత్రోచ్యతే — భవేదధ్యయనవిధేరర్థావబోధః

ప్రయోజనమ్ , నాధికారహేతుతా, అధ్యయనాత్ప్రాగసిద్ధత్వాత్ । ప్రాక్ చాధికారజ్ఞానేన ప్రయోజనమ్ ; అతో న విధేర్దృష్టాధికారత్వేనార్థావబోధసిద్ధిః ।
యద్యేవమధికారశ్రవణాదర్థావబోధే చ ప్రతిపక్షకల్పనానుపపత్తేస్తస్య చాధికారహేతుత్వానభ్యుపగమాదప్రవృత్తిరేవాధ్యయనే ప్రాప్తా । అత్ర కేచిదాహుః — ఆచార్యకరణవిధిప్రయుక్తస్యాధ్యయనస్యానుష్ఠానమ్ ఆధానస్యేవ కామశ్రుతిప్రయుక్తస్య ఇతి । తదయుక్తమిత్యపరే । కథమ్ ? 'అష్టవర్షం బ్రాహ్మణముపనయీతే'తి యద్యయమాచార్యస్య నియోగః ? మాణవకో న నియుక్తో భవతి । అనియుక్తస్య చ స్వాధ్యాయాధ్యయనే ప్రవృత్తిర్న సమ్భవతి । కిఞ్చాన్యత్ — ఆచార్యకరణవిధిరనిత్యః, 'బ్రాహ్మణస్యాధికాః ప్రవచన యాజనప్రతిగ్రహాః' ఇతి వృత్త్యర్థోఽధికారః ; అతః స్వేచ్ఛాతః ప్రవృత్తిః । ఉపనయనాఖ్యస్తు సంస్కారో నిత్యః ; అకరణే దోషశ్రవణాత్ — 'అత ఊర్ధ్వం త్రయోఽప్యేతే యథాకాలమసంస్కృతాః । సావిత్రీపతితా వ్రాత్యా భవన్త్యార్యవిగర్హితాః ॥ నైతైరపూతైర్విధివదాపద్యపి హి కర్హిచిత్ । బ్రాహ్మాన్ యౌనాంశ్చ సమ్బన్ధానాచరేద్ బ్రాహ్మణః క్వచిది'తి ॥ సంస్కారశ్చ స్వాధ్యాయాధ్యయనార్థః । ఏవం చ స్వాధ్యాయాధ్యయనమపి నిత్యమ్ । తథా చ నిన్దాశ్రవణమ్ — 'అశ్రోత్రియా అననువాక్యా అనగ్నయః శూద్రసధర్మాణో భవన్తీ'తి । ఏవం చేత్ కథం నిత్యమనిత్యేన ప్రయుజ్యతే ? ఇతి వాచ్యమ్ । నను కథమాచార్యకరణవిధిరనిత్యః ? యావతా వృత్త్యర్థో హి సః । న హి కశ్చిద్వినా ధనేన జీవిష్యతి । తథా చోక్తం — 'జీవిష్యతి వినా ధనేనేత్యనుపపన్నమి'తి । అతః సర్వేషాం సర్వదా సమీహితఫలః సన్ కథమనిత్యః స్యాత్ ? భవేదేవం నిత్యతా ఫలవశేన, న శబ్దాత్ । తథాహి — ఫలస్య నిత్యసమీహితత్వాదవశ్యకర్తవ్యతా వాస్తవీ । తత్రాసతి శబ్దవ్యాపార ఇచ్ఛాతః కర్తవ్యతాప్రతిపత్తిః స్యాత్ , న కర్తవ్యతాప్రతిపత్తేరిచ్ఛా । శాబ్ద్యాం హి నిత్యకర్తవ్యతాప్రతిపత్తౌ శబ్దస్య సర్వదా సర్వాన్ ప్రత్యేకరూపత్వాదిచ్ఛాఽపి తద్వశవర్తినీ తథైవ స్యాత్ ; ఔచిత్యాదిభావేఽపి కస్యచిత్ కథఞ్చిత్ క్వచిత్ కదాచిదిచ్ఛాయాః । ప్రమాణతస్తావాన్నిత్యః । తేన నిత్యేన తథావిధమేవ ప్రయుజ్యతే, ఇతి న నిత్యానిత్యసంయోగవిరోధః ఫలవశాత్తు తత్కర్తవ్యతాప్రతిపత్తౌ యద్యపి నిత్యాభిలషితం ఫలమ్ ; తథాఽప్యుపాయాన్తరాదపి తత్సిద్ధేః, తదేకోపాయత్వేఽప్యాలస్యాదాయాసాసహిష్ణుతయా వా కామస్య కుణ్ఠీభావే న కర్తవ్యతాయాః ప్రతిపత్తిః, ఇత్యనిత్యత్వే సతి న తేన నిత్యస్య ప్రయోజ్యత్వముపపద్యతే ॥ నను పితుః పుత్రోత్పాదనవిధిరనుశాసనపర్యన్తః శ్రూయతే — 'తస్మాత్పుత్రమనుశిష్టం లోక్యమాహుస్తస్మాదేనమనుశాసతీ'తి । అతః పుత్రోత్పాదనస్య నిత్యత్వాత్ తస్య చానుశాసనపర్యన్తత్వాత్ తదాక్షిప్తత్వాచ్చోపనయనాధ్యయనయోః

కథమాచార్యకరణవిధిరనిత్యః స్యాత్ ? కథం వాఽధ్యయనస్యార్థావబోధపర్యన్తతా న భవేత్ ? ఉచ్యతే — నానేన పుత్రానుశాసనం విధీయతే, పుత్రోత్పాదనవిధిశేషత్వేన స్వతన్త్రమేవ వా, కిన్తు సమ్ప్రత్తికర్మవిధిశేషోఽయమర్థవాదః ; తేనైకవాక్యత్వాత్ । అతో యథాప్రాప్తమనుశాసనమనువదతి । కిం తదనుశాసనమ్ ? కథం వా తత్ ప్రాప్తవదనూద్యతే ? ఉచ్యతే — నిత్యస్య పుత్రోత్పాదనవిధేః ప్రయోజనం యత్ పితౄణాం లుప్తపిణ్డోదకక్రియాణాం నరకపాతశ్రవణాత్ పితృపిణ్డోదకక్రియాద్యనుష్ఠానేన నరకపాతత్రాణమ్ । న చ శాస్త్రీయేణ పరిజ్ఞానేన వినా తదనుష్ఠానం సమ్భవతి । తేన పిత్రా నిత్యమాత్మనః పుత్రోత్పాదనాధికారం పరిసమాపయితుం పుత్రస్యావశ్యకర్తవ్యార్థవిషయం గర్భాష్టవర్షేణ బ్రాహ్మణేన త్వయోపనయనాఖ్యః సంస్కారః కారయితవ్యః, యః స్వాధ్యాయాధ్యయనార్థో విహిత ఇతి యదనుశాసనమ్ , తదిహానూద్యతే — ‘తస్మాదేనమనుశాసతీతి’ ॥ తథాచ లిఙ్గం — ‘శ్వేతకేతుర్హాఽఽరుణేయ ఆస । తం హ పితోవాచ శ్వేతకేతో వస బ్రహ్మచర్యమ్ । న వై సోమ్యస్మత్కులీనోఽననూచ్య బ్రహ్మబన్ధురివ భవతీ’తి । తదేవమనిత్యేనాచార్యకరణవిధినా కథం నిత్యం ప్రయుజ్యత ఇతి వాచ్యమ్ । కిం చ ఆచార్యే ప్రేత ఆచార్యాన్తరకరణం న ప్రాప్నోతి ; నహ్యధికారీ ప్రతినిధీయతే, నాప్యధికారః । అధికారీ స్వాధికారసిధ్యర్థం సాధనాన్తరభ్రేషే సాధనాన్తరం ప్రతినిధాయ స్వాధికారం నిర్వర్తయతీతి యుక్తమ్ ; ఏవమేషా బహుదోషా కల్పనా దృశ్యతే । తస్మాద్ మాణవకస్యైవైష నియోగః । కథం గుణకర్తృవ్యాపారసమ్బద్ధో విధిః ప్రధానకర్తృస్థో భవతి ? యథా — ‘ఏతయా గ్రామకామం యాజయేది’తి గ్రామకామస్య యాగో విధీయతే, గుణకర్తృవ్యాపారః ప్రాప్తోఽనూద్యతే ; తస్య యాజనస్య వృత్త్యర్థత్వాత్ , ఏవమిహాపి గుణకర్తృవ్యాపారో వృత్త్యర్థత్వేన ప్రాప్తోఽనూద్యతే ॥ అత్రైకే ప్రత్యవతిష్ఠన్తే — యుక్తం ‘యాజయేది’తి ప్రధానకర్తృవ్యాపారాభిధాయినో యజతేః పరస్య గుణకర్తృవ్యాపారాభిధాయినః శబ్దాన్తరస్య ణిచ ఉపాదానాత్ తస్య చావిధేయత్వాత్ ప్రధానకర్తృవ్యాపారస్యాభిధానమ్ , ఇహ పునరేకో నయతిర్మాణవకస్య వ్యాపారం బ్రూయాత్ ? ఆచార్యస్య వా ? న తావద్ మాణవకస్య నయత్యర్థకర్తృత్వమ్ ; కర్మకారకత్వాత్ తస్య । అతోఽనభిధేయవ్యాపారః కథం నియుజ్యేత ? న హి పరవ్యాపారే పరో నియోక్తుం శక్యతే । స్వవ్యాపారే హి పురుషస్య నియోగః । తస్మాన్నైష మాణవకస్య నియోగః । తదేవమాచార్యకరణవిధిప్రయుక్తత్వాదధ్యయనస్య నాత్రాధికారచిన్తయా మనః ఖేదయితవ్యమ్ ఇతి । ఉచ్యతే — మాణవకస్యైవాయం నియోగః, నాచార్యస్యేహ కిఞ్చిద్విధేయమస్తి । కథమ్ ? యత్తావత్ ‘ఉపనయీతే’త్యస్యాభిధానతో న్యాయతశ్చ నిరూప్యమాణోఽర్థ ఏతావాన్ ప్రతీయతే, ఆత్మానమాచార్యం కర్తుం కఞ్చిదాత్మసమీపమానీయాధ్యాపయేత్ ? ఇతి । ఏతచ్చ సర్వం వృత్త్యర్థత్వేన

బ్రాహ్మణస్యాన్యత ఏవ ప్రాప్తమ్ , నాత్ర విధాతవ్యమ్ । తత్ర కమధ్యాపయేత్ ? ఇతి విశేషాకాఙ్క్షాయాం 'బ్రాహ్మణమష్టవర్షమి'తి విశేషస్య విధాయకమేతత్ స్యాత్ । తత్ర ప్రాప్తే వ్యాపారేఽర్థద్వయవిధానమేకస్మిన్ వాక్యే న శక్యతే వక్తుమ్ ; వాక్యభేదప్రసఙ్గాత్ । అతో నాచార్యస్య కిఞ్చిద్ విధేయమిహాస్తి । నను మాణవకస్యాపి న కిఞ్చిద్ విధేయమస్తి, అస్తీతి బ్రూమః । కథమ్ ? యద్వైవ 'ఉపనయీతే'తి శబ్దతో న్యాయతశ్చాత్మనమాచార్యం కర్తుముపనయనేన సంస్కృత్య కఞ్చిదధ్యాపయేదితి ప్రతీయతే, తద్వైవ యాగశ్రుతౌ ద్రవ్యదేవతామాత్రప్రతీతివదధ్యయనార్థోపనయనసంస్కార్యోఽపి సామాన్యతః ప్రతీయతే । తస్య చ ప్రేక్షావతో నిష్ప్రయోజనే ప్రవర్తయితుమశక్యత్వాత్ , విద్యమానస్యాప్యధ్యయనేఽర్థావబోధస్య ప్రాగసిద్ధేః ప్రవృత్తిహేతుత్వాసిద్ధేః, విధితోఽవశ్యకర్తవ్యతాం ప్రతిపద్య స్వయమేవ ప్రవర్తతే । తేన 'అష్టవర్షం బ్రాహ్మణముపనయీతే'త్యష్టవర్షో బ్రాహ్మణ ఉపసర్పేదాచార్యమిత్యర్థః ; గ్రామకామం యాజయేద్ గ్రామకామో యజేతేతి యథా । నను ఏవమప్యధికారో న లభ్యతే, అస్త్యత్రాధికారహేతుర్నిత్యం నిమిత్తం వయోవిశిష్టా జాతిః, జాతివిశిష్టం వయో వా । నను జాతివయసీ విశేషణముపాదేయస్య, అనుపాదేయవిశేషణమధికారహేతురితి స్థితిః, సత్యమస్తీయం స్థితిః ॥ కిన్తు కర్తురధికార ఇత్యపి స్థితా న్యాయవిదః । కిం చేహ న మాణవకో జాతివయోవిశిష్ట ఉపాదేయ ఉపనయనే, కిం తూపనయనమేవ తదర్థం విధీయతే ; సంస్కారస్య సంస్కార్యోద్దేశేన విధానాత్ । అతః సంస్కార్యస్యావచ్ఛేదకత్వం వయోజాత్యవచ్ఛిన్నం సద్ భవతి నిత్యనిమిత్తం మాణవకస్య సంస్కార్యత్వ ఇతి । తదేవముపనయనస్యాధ్యయనార్థత్వాత్ తస్య చ సాధికారత్వాత్ తేన చాధికారేణ సాధికారోఽధ్యయనవిధిః । అక్షరగ్రహణమాత్రేణ చాధికారసిద్ధిః, అర్థావబోధస్తు కారణాన్తరాదితి ॥ నను చైవమధీతో వేదో ధర్మజిజ్ఞాసాయా హేతుర్జ్ఞాతః, అనన్తరం ధర్మో జిజ్ఞాసితవ్యః, ఇతి వేద ఏవాధీతోన్యనిరపేక్షో ధర్మజిజ్ఞాసాయా హేతురితి వదన్తి, సత్యమ్ ; తథైవ తత్ , కో వాఽన్యథా వదతి ? అధీతవేదో హ్యావశ్యకరణీయాని నిత్యనైమిత్తికాన్యకరణే ప్రత్యవాయజనకాని కర్మాణి ప్రతిపద్యతే, తాన్యనన్తరమేవావశ్యవిచారణీయాని, కథమేతాన్యనుష్ఠేయానీతి । అతః ప్రాగధ్యయనాదప్రతిపత్తేరయోగ్యత్వాదధీతవేదత్వమేవాన్యనిరపేక్షమర్థావబోధహేతురితి గీయతే । న తథా బ్రహ్మజ్ఞానమవశ్యకర్తవ్యమ్ , అకరణే ప్రత్యవాయహేతురితి ప్రమాణమస్తి । తస్మాదధీతవేదేనావశ్యకర్తవ్యా ధర్మజిజ్ఞాసా, నైవం బ్రహ్మజిజ్ఞాసా । తదేవ బ్రహ్మజిజ్ఞాసాయా అధికారానర్థత్వాదర్థయోశ్చ బ్రహ్మతజ్జ్ఞానయోరనర్థ్యమానత్వాద్ జిజ్ఞాసాఽనుపపన్నా ॥ మఙ్గలస్యాపి వాక్యార్థే సమన్వయాభావాత్ శ్రుతిమాత్రోపయోగాచ్చ సాధూక్తమ్ — అథ శబ్ద

ఆనన్తర్యార్థః పరిగృహ్యతే నాధికారార్థ ఇతి ॥ నను ప్రక్రియమాణాత్ పూర్వప్రకృతమపి కిఞ్చిద్ నియమేన ప్రతీయతేఽథశబ్దాత్ , తతస్తత్ప్రతిపత్త్యర్థం కిమితి న గృహ్యతే ? ఉచ్యతే — నైతదానన్తర్యాద్ వ్యతిరిచ్యతే । కథమ్ ? ఏవమ్ — తత్ ప్రక్రియమాణస్య నియమేన పూర్వవృత్తం భవతి, యది తస్యానన్తరం తన్మాత్రాపేక్షం తత్ప్రక్రియేత, ఏవం సతి ప్రక్రియమాణస్య హేతుభూతోఽర్థః పూర్వనిర్వృత్తో భవతి ; అన్యథా యస్మిన్ కస్మింశ్చిత్ పూర్వవృత్తాపేక్షాయామనువాదాదృష్టార్థత్వయోరన్యతరత్వప్రసఙ్గాత్ , అతో హేతుభూతోఽర్థోఽపేక్షితవ్యః, తదేతదాహ — పూర్వప్రకృతాపేక్షాయాశ్చ ఫలత ఆనన్తర్యావ్యతిరేకాదితి । సతి చానన్తర్యార్థత్వే యథా ధర్మజిజ్ఞాసా పూర్వవృత్తం వేదాధ్యయనం నియమేనాపేక్షతే, ఏవం బ్రహ్మజిజ్ఞాసాఽపి యత్ పూర్వవృత్తం నియమేనాపేక్షతే, తద్ వక్తవ్యమ్ । స్వాధ్యాయానన్తర్యన్తు సమానమితి ॥ యేన వినా నియమేనానన్తరస్య న ప్రక్రియా స తాదృశో హేతుః పూర్వనిర్వృత్తో వక్తవ్యః ; యస్యానన్తర బ్రహ్మజిజ్ఞాసా ప్రక్రియతే । స్వాధ్యాయాధ్యయనన్తు సమానమ్ సాధారణో హేతుర్ధర్మబ్రహ్మజిజ్ఞాసయోః । అతశ్చ ‘అథాతో బ్రహ్మజిజ్ఞాసే’తి పునరథశబ్దేన తన్మాత్రాపేక్షణం వ్యర్థం స్యాత్ । అథవా సమానం నాత్యన్తమపేక్షితం, న స్వయమేవ సామర్థ్యం జనయితుం ప్రయోక్తుం చ శక్తమ్ । అతః సమానో హేతుః, నావశ్యం నిష్పాదక ఇత్యర్థః ॥ నన్విహ కర్మావబోధానన్తర్యం విశేషః ॥ తథాచ వృత్త్యన్తరే వర్ణితమ్- 'కర్మణామధికారపరమ్పరయా శబ్దతో వా సంస్కారతయా వా యథావిభాగం తార్థధ్యావగమాద్ నిఃశ్రేయసప్రయోజనత్వాచ్చానన్తర్యవచనోఽథశబ్దోఽధిగతానన్తరమి'తి । అన్యైరపి స్వవృత్తౌ వర్ణితమ్—'తత్రాథాతఃశబ్దౌ ప్రథమ ఏవాధ్యాయే ప్రథమసూత్రే వర్ణితౌ । అథేతి పూర్వప్రకృతాం ధర్మజిజ్ఞాసామపేక్ష్యానన్తరం బ్రహ్మజిజ్ఞాసాప్రారమ్భార్థః । అత ఇతి పూర్వనిర్దిష్టస్యైవార్థస్య హేతుతామాచష్టే బ్రహ్మజిజ్ఞాసాం ప్రతీ'తి । అత్రాహ- న ; ధర్మజిజ్ఞాసాయాః ప్రాగప్యధీతవేదాన్తస్య బ్రహ్మజిజ్ఞాసోపపత్తేరితి ॥ వేదాన్తాధ్యయనం యద్యపి కేవలం న పుష్కలం కారణమ్ ; తథాఽపి న తేన వినోత్పద్యతే బ్రహ్మజిజ్ఞాసా, ఉపపద్యతే తు ధర్మావబోధనం వినాఽపీత్యభిప్రాయః । కథమ్? తత్ర తావద్ ధర్మజిజ్ఞాసాయాం త్రయం వృత్తమ్-ద్వాదశలక్షణే ప్రతిపాదితన్యాయసహస్రమ్ , తదనుగ్రహోపజా-తశ్చ వాక్యార్థనిర్ణయః, వాక్యార్థశ్చాగ్నిహోత్రాదికం కర్మ । తత్ర యః ప్రథమసూత్రేఽథశబ్దోపాదానసూచితో న్యాయః స్వాధ్యాయస్యార్థావబోధోపయోగప్రతిపత్తిహేతుః, యదప్యౌత్పత్తికసూత్రే శబ్దార్థయోః సమ్బన్ధ- నిత్యత్వేన వేదాన్తానాం చాపౌరుషేయత్వేన కారణేనానపేక్షత్వం నామ ప్రామాణ్యకారణముక్తమ్ , తదుభయమి-హాప్యుపయుజ్యతే ; అపేక్షితత్వాత్ , ఇతరస్య

పుర్ని న్యాయకలాపస్య న బ్రహ్మజిజ్ఞాసాయాముపయోగోస్తి, యతో న నిరస్తాశేషప్రపఞ్చం బ్రహ్మాత్మైకత్వం ప్రతిజ్ఞాతం తత్ర । న తత్ర్పతిపాదనే తత్ర్పతిపాదనసామర్థ్యే వా శబ్దానాం కశ్చిత్ న్యాయోఽభిహితః । యత్పునః ప్రథమతన్త్రసిద్ధన్యాయోపజీవనమస్మిన్నపి తన్త్రే , తత్ సగుణవిద్యావిషయమ్ । తత్ర చ మానసీ క్రియోపాసనా విధేయాఽనిత్యఫలా ధర్మవిశేష ఏవ । తదేవం న్యాయకలాపస్య న బ్రహ్మజిజ్ఞాసాయాముపయోగః । అతో న తదపేక్షోఽథశబ్దః । యత్పునః స్వాధ్యాయ-స్వార్థావబోధోపయోగేఽనపేక్షత్వేన స్వతఃప్రామాణ్యసిద్ధౌ చ న్యాయద్వయమ్ , తత్ అపేక్షితమపి న కేవలం బ్రహ్మజిజ్ఞాసాకారణమ్ ; స్వాధ్యాయవదేవ, తేన న తదపేక్షోఽథశబ్దః । యః పునర్వాక్యార్థనిర్ణయః, స న కథమపి బ్రహ్మజిజ్ఞాసాయాముపయుజ్యతే । న హ్యన్యవిషయం జ్ఞానమన్యత్ర ప్రవృత్తౌ హేతుః । ప్రతిపత్తౌ కదాచిత్ స్యాదపి యథాఽనుమానాదౌ, తదపీహ నాస్తి ; ధర్మబ్రహ్మణోః సమ్బన్ధానిరూపణాత్ , అతః కర్మణాముప-యోగః పరిశిష్యతే । తథా చ త్రైరప్యుక్తమ్— కర్మణామధికారపరమ్పరయా శబ్దతో వా సంస్కారతయా వా యథావిభాగం తార్థ్యావగమాత్' ఇతి । అత్రేదం నిరూప్యతే- కేయమధికారపరమ్పరా? కథం వా తార్థ్య-మితి? యథా తావత్ ప్రాసాదమారురుక్షోః సోపానపరమ్పరా క్రమశః ప్రాప్యమాణా ప్రాసాదారోహణహేతుః, న తథేహ బ్రహ్మజిజ్ఞాసాం చికీర్షోః కర్మాణి సహస్రసంవత్సరపర్యన్తాని తత్క్రియాహేతుతయా స్థితాని ; ప్రమాణాభావాత్ । అథ కామోపహతమనాస్తదభిముఖో బ్రహ్మజిజ్ఞాసాయాం నావతరతి, కర్మభిస్తు కామా-వాప్తౌ తదుపశమాద్ బ్రహ్మజిజ్ఞాసాయామవతరతి । తథాచ సార్వభౌమత్వాద్యుత్తరోత్తరశతగుణోత్కర్షావస్థితాన్ బ్రహ్మలోకావాప్తిపర్యన్తాన్ కామానవాపయన్త్యధికారపరమ్పరయా కర్మాణి ; బ్రహ్మలోకాత్ పరం కామయితవ్యాభావాత్ , నిర్విషయస్య చ కామస్యానుపపత్తేర్దగ్ధేన్ధనాగ్నివత్ కామోపశమే బ్రహ్మజిజ్ఞాసాం కరోతి ; కర్మానుష్ఠానానన్తర్యం తర్హి వక్తవ్యమ్ న ధర్మావబోధానన్తర్యమ్ ॥ కథం వా కామాప్తిః కామోపశమహేతుః? దృష్టాన్తసామర్థ్యాత్ , యథా హవిషా కృష్ణవర్త్మా వర్ధమానోఽపి సర్వహవిఃప్రక్షేపే సర్వం దగ్ధ్వా స్వయం శామ్యతి, ఏవం విషయేన్ధనః కామో యావద్విషయం వర్ధమానోఽపి తత్క్షయే క్షీణేన్ధనాగ్నివత్ స్వయం శామ్యతీతి యుక్తమ్ , సత్యం యుక్తమ్ ; యది హైరణ్యగర్భో భోగో న క్షీయేత, క్షీయతే తు కృతకత్వాత్ పరిచ్ఛిన్నవిషయత్వాచ్చ ; తత్క్షయే పూర్వవదనవాప్తోఽవాప్తవ్యః, ఇతి కామః సముల్లసత్యేవ । అతో విషయస్య క్షయాదిదోషదర్శనాత్ కామోపశమో హిరణ్యగర్భస్యాపి । తథాచోక్తమ్-'జ్ఞానమప్రతిఘం యస్య వైరాగ్యం చ జగత్పతేః । ఐశ్వర్యం చైవ ధర్మశ్చ సహ సిద్ధం చతుష్టయమ్' ॥ ఇతి । తస్మాత్ సర్వత్ర కామస్య విషయదోషదర్శనమేవోచ్ఛేదకారణమ్ , నిత్యవస్తుదర్శనం చ ; రసవర్జం రసోఽప్యస్య పరం దృష్ట్వా నివర్తతే' ఇతి స్మృతేః । నచైవంలక్షణ ఆగమోఽస్తి—

హిరణ్యగర్భోపభోగాద్ నిఖిలవిషయావాప్తౌ కామోచ్ఛేదో భవతీతి । నను కామావాప్తౌ స్వస్థహృదయః కార్యాన్తరక్షమో భవతీతి సర్వేషాం స్వసంవేద్యమేతత్ , సత్యమ్ ; తదుత్కలికోపశమాత్ , తదుత్కలికోపశమశ్చ తదా సామర్థ్యహానేః ; సతి చ సామర్థ్యే స్వచ్ఛన్దోపభోగసమ్భవాత్ । యది పునరేకాన్తతో నివృత్తకామో భవేత్ , న తం విషయం పునః సఙ్గోపాయేత్ । తస్మాద్ న కర్మణాం కామనిర్వహణద్వారేణ బ్రహ్మజిజ్ఞాసాయోగ్యతాపాదనమ్ ; అతో న కర్మావబోధాపేక్షోఽప్యథశబ్దః । భవతు తర్హి సంస్కారద్వారేణ కర్మణాం పూర్వవృత్తత్వమ్? ` యస్యైతేఽష్టాచత్వారింశత్సంస్కారాః, అష్టౌ చాత్మగుణాః స బ్రహ్మణః సాయుజ్యం గచ్ఛతీ'తి ` మహాయజ్ఞైశ్చ యజ్ఞైశ్చ బ్రాహ్మీయం క్రియతే తనురి'తి ` జ్ఞానముత్పద్యతే పుంసాం క్షయాత్పాపస్య కర్మణః । యథాఽఽదర్శతలప్రఖ్యే పశ్యన్త్యాత్మానమాత్మనీ'తి చ స్మృతేః ; ` వివిదిషన్తి యజ్ఞేన దానేన తపసాఽనాశకేనే'తి ` యేన కేనచన యజేతాపి దర్వీహోమేనానుప-హతమనా ఏవ భవతీ'తి చ శ్రుతేః । వక్ష్యతి చ సూత్రకారః—'అత ఏవాశ్రమకర్మాపేక్షా' ` సర్వాపేక్షా చ యజ్ఞాదిశ్రుతేరశ్వవది'తి చ । సత్యమేవమ్ ; యది సమానజన్మానుష్ఠితమేవ కర్మ సంస్కుర్వద్ బ్రహ్మజిజ్ఞాసా-యోగ్యత్వహేతుః స్యాత్ । న చ నైయోగికే ఫలే కాలనియమోఽస్తి । తేవ పూర్వజన్మానుష్ఠితకర్మసంస్కృతో ధర్మజిజ్ఞాసాం తదనుష్ఠానం చాప్రతిపద్యమాన ఏవ బ్రహ్మజిజ్ఞాసాయాం ప్రవర్తతే, ఇతి న నియమేవ తదపేక్షోఽథశబ్దో యుజ్యతే । ఏతేన — ఋణాపాకరణద్వారేణాపి నియమేన పూర్వవృత్తత్వమ్— ప్రత్యుక్తమ్ ॥ తథాచ శ్రుతి-స్మృతీ ` యది వేతరథా బ్రహ్మచర్యాదేవ ప్రవ్రజేత్' ` తస్యాశ్రమవికల్పమేకే బ్రువతే' ఇతి ॥ తస్మాత్ సాధూక్తమ్— ధర్మజిజ్ఞాసాయాః ప్రాగప్యధీతవేదాన్తస్య బ్రహ్మజిజ్ఞాసోపపత్తేరితి ॥ అథాపి స్యాత్ —న హేతుత్వేనానన్తరవృత్తకర్మావబోధాపేక్షమథశబ్దం బ్రూమః, అపితు క్రమప్రతిపత్త్యర్థమ్ ; యథా ` హృదయస్యాగ్రేఽవద్యత్యథ జిహ్వాయా అథ వక్షసః' ఇతి, తదేతదయుక్తమ్ ; న్యాయసూత్రేఽపి చైకకర్తృకాణాం బహూనాం యుగపదనుష్ఠానాసమ్భవాదవశ్యమ్భావిని క్రమే బ్రూయాదపి తన్నియమమథశబ్దః । ఏకకర్తృకత్వం చ శేష-శేషిణోః శేషాణాం చ బహూనామేకశేషిసమ్బద్ధానామధికారాన్తరప్రయుక్త్యుప-జీవినాం చ భవతి, నేతరథా । న హి ధర్మబ్రహ్మజిజ్ఞాసయోరేతేషామన్యతమత్వే ప్రమాణమస్తి, తదిదిమాహ- - యథా చ హృదయాద్యవదానానామానన్తర్యనియమః ; క్రమస్య వివక్షితత్వాత్ , న తథేహ క్రమో వివక్షితః ; శేషశేషిత్వే(ఎ)ఽధికృతాధికారే వా ప్రమాణాభావాద్ ధర్మ-బ్రహ్మజిజ్ఞాసయోరితి ॥ అథాపి స్యాత్ న హేతుత్వేనానన్తరవృత్తకర్మావబోధాపేక్షమథశబ్దం బ్రూమః, అపి తు క్రమప్రతిపత్త్యర్థమ్ ; యథా 'హృదయస్యాగ్రేఽవద్యత్యథ జిహ్వాయా అథ వక్షసః' ఇతి, తదేతదయుక్తమ్ ; న్యాయసూత్రేఽపి చైకకర్తృకాణాం బహూనాం

యుగపదనుష్ఠానాసమ్భవాదవశ్యమ్భావిని క్రమే బ్రూయాదపి తన్నియమమథశబ్దః । ఏకకర్తృకత్వం చ శేషశేషిణోః శేషాణాం చ బహూనామేకశేషిసమ్బద్ధానామధికారాన్తరప్రయుక్త్యుపజీవినాం చ భవతి, నేతరథా । న హి ధర్మబ్రహ్మజిజ్ఞాసయోరేతేషామన్యతమత్వే ప్రమాణమస్తి, తదిదమాహ — యథా చ హృదయాద్యవదానానామానన్తర్యనియమః ; క్రమస్య వివక్షితత్వాత్ , న తథేహ క్రమో వివక్షితః ; శేషశేషిత్వేఽధికృతాధికారే వా ప్రమాణాభావాద్ ధర్మబ్రహ్మజిజ్ఞాసయోరితి ॥ అథాపి స్యాత్ , యథాఽఽగ్నేయాదీనాం షణ్ణాం యాగానామేకం ఫలం స్వర్గవిశేషః, ఏవం ధర్మబ్రహ్మజిజ్ఞాసయోరప్యేకం ఫలం స్వర్గః, తతః క్రమాపేక్షాయాం తన్నియమార్థోఽథశబ్ద ఇతి, యథావా ద్వాదశభిరపి లక్షణైర్ధర్మ ఏకో జిజ్ఞాస్యః, ప్రతిలక్షణమంశాన్తరపరిశోధనయా, యథావాఽస్మిన్నపి తన్త్రే చతుర్భిరపి లక్షణైరేకం బ్రహ్మ జిజ్ఞాస్యమ్ , తత్ర చాంశాన్తరపరిశోధనేన లక్షణానాం క్రమ నియమః । ఏవం తన్త్రద్వయేనైకం బ్రహ్మ జిజ్ఞాస్యం, తత్ర క్రమనియమార్థోఽథశబ్ద ఇత్యాశఙ్క్యాహ — ఫలజిజ్ఞాస్యభేదాచ్చ ॥ ధర్మబ్రహ్మజిజ్ఞాసయోరితి సమ్బన్ధః ॥ తమేవ భేదం కథయతి — అభ్యుదయఫలం ధర్మజ్ఞానమ్ । తచ్చానుష్ఠానాపేక్షమ్ । అభ్యుదయః ఫలం ధర్మజ్ఞానస్యేతి ప్రసిద్ధమేవ, న కస్యచిద్ విసంవాదః । తదపి న జ్ఞానస్య ఫలమ్ , అపితు జ్ఞేయస్య, తస్యాపి న జ్ఞేయత్వాదేవ ఫలమ్ ; కిన్త్వనుష్ఠీయమానత్వాత్ । నిఃశ్రేయసఫలం తు బ్రహ్మజ్ఞానం, న, చానుష్ఠానాన్తరాపేక్షమితి ॥ బ్రహ్మజ్ఞానస్య ఫలమపవర్గః । స చ నిత్యసిద్ధోఽవ్యవహితః స్వసంవేద్యః, యతోఽవిద్యా సంసారహేతుః । న చావిద్యామనివర్తయన్తీ విద్యోదేతి । తదేవమత్యన్తవిలక్షణత్వాత్ ప్రస్థానభేదాచ్చ న ఫలద్వారేణాప్యేకోపనిపాతః ; తేన న క్రమాకాఙ్క్షా తన్త్రద్వయస్య । జిజ్ఞాస్యం పునరత్యన్తవిలక్షణం, యతః కార్యో ధర్మః పురుషవ్యాపారతన్త్రః స్వజ్ఞానకాలేఽసిద్ధసత్తాకః ప్రథమే తన్త్రే జిజ్ఞాస్యః, ఇహ తు నిత్యనిర్వృత్తం పురుషవ్యాపారానపేక్షం బ్రహ్మ జిజ్ఞాస్యమ్ । కిం చ చోదనాప్రవృత్తిభేదాచ్చ । ఇదమపరం ప్రమాణోపాధి ప్రమేయవైలక్షణ్యమ్ । ధర్మచోదనా హి ప్రేరయన్తీ పురుషమసతి విషయే ప్రేరయితుమసమర్థా సతీ విషయమప్యవబోధయతి । బ్రహ్మప్రమాణం పునర్బోధయత్యేవ కేవలం నావబోధే పురుషః ప్రేర్యతే । అవబోధో హి యథావస్తు యథాప్రమాణం చోదేతి, న పురుషస్యేచ్ఛామప్యనువర్తతే । తత్ర కుతః ప్రేర్యేత ? యథాఽక్షార్థయోః సన్నికర్షే సతి తేన సన్నికర్షేణాక్షావగమ్యార్థజ్ఞానే పురుషో న నియుజ్యతే, తద్వత్ ; అనిచ్ఛతోఽపి స్వయముత్పత్తేః, బ్రహ్మణి తు నిత్యసిద్ధత్వాన్న ప్రేరణా సమ్భవతి । 'బ్రహ్మచోదనే'తి చోదనాశబ్దో భాష్యే ప్రమాణవివక్షయా ప్రయుక్తః, న ప్రేరణావివక్షయా, తదాహ — యా హి చోదనా ధర్మస్య లక్షణం, సా స్వవిషయే వినియుఞ్జానైవ

పురుషమవబోధయతి, బ్రహ్మచోదనా పునః పురుషమవబోధయత్యేవ కేవలమ్ ; అవబోధస్య చోదనాజన్యత్వాన్న పురుషోఽవబోధే నియుజ్యతే ; యథాఽక్షార్థసన్నికర్షేణార్థావబోధే, తద్వత్ ॥ తదేవం జిజ్ఞాస్యైక్యనిబన్ధనాఽపి న క్రమాపేక్షా తన్త్రద్వయస్య ; యేన తదపేక్షోఽథశబ్దో వ్యాఖ్యాయేత, అత ఉపసంహరతి — తస్మాత్ కిమపి వక్తవ్యం, యదనన్తరం బ్రహ్మజిజ్ఞాసోపదిశ్యత ఇతి ॥ ఉచ్యతే — నిత్యానిత్యవస్తువివేకః, ఇహాముత్రార్థఫలభోగవిరాగః, శమదమాదిసాధనసమ్పత్ , ముముక్షుత్వం చేతి ॥ ఉక్తం పురస్తాద్ అధికారార్థత్వేఽథశబ్దస్య శాస్త్రారమ్భవైయర్థ్యమ్ ; ప్రవృత్త్యభావాదితి, ప్రవృత్త్యభావే చ కారణముక్తమ్ , అఖిలసుఖభోగాద్ధిరణ్యగర్భావాప్తిపర్యన్తాన్నివర్తయతి బ్రహ్మజిజ్ఞాసా క్రియమాణా, తేన తత ఉద్వేగో లోకస్య, కుతస్తత్ర ప్రవృత్తిరితి ? తస్మాద్ యావదస్య హిరణ్యగర్భావాప్తిపర్యన్తస్య భోగస్యోత్పాదపరిచ్ఛేదాభ్యాం వినాశిత్వాదనిత్యత్వం నావైతి । వినశ్యదపీదం కూటస్థనిత్యవస్తుపర్యన్తమేవ వినశ్యతి ; అన్యథా నిరుపాదానస్య పునరుత్పత్త్యసమ్భవః, ఇతి వర్తమానస్యాప్యసమ్భవాదభావోఽభవిష్యదితి నిరూపణాద్ నిత్యానిత్యవస్తువివేకో యావన్న జాయతే । యావచ్చాభిముఖవినాశదర్శనాద్ భుఞ్జానస్యాపి భోగాన్ స్రక్ - చన్దన - వస్త్రాలఙ్కార - భోగానివాగ్నిప్రవేశార్థం భోగార్థవ్యాపారజనితదుఃఖానుభవాచ్చ తన్నిమిత్తాం నిర్వృతిమప్యలభమానో భోగాద్ విరక్తః । తతో ముముక్షుత్వం తత్సాధనశమదమోపరమతితిక్షాసమాధానసమ్పన్నో భూత్వా యావన్నాలమ్భతే, తావద్ బ్రహ్మజిజ్ఞాసాం కః ప్రతిపద్యేత ? కథఞ్చిద్ వా దైవవశాత్ కుతూహలాద్వా బహుశ్రుతత్వబుద్ధ్యా వా ప్రవృత్తోఽపి న నిర్విచికిత్సం బ్రహ్మ ఆత్మత్వేనావగన్తుం శక్నోతి ; యథోక్తసాధనసమ్పత్తివిరహాత్ , అనన్తర్ముఖచేతా బహిరేవాభినివిశమానః । తస్మాద్ వర్ణితవస్తుకలాపానన్తర్యమభిప్రేత్యాథశబ్దం ప్రయుక్తవానాచార్యః । తదాహ భాష్యకారః — తేషు హి సత్సు ప్రాగపి ధర్మజిజ్ఞాసాయా ఊర్ధ్వం చ శక్యతే బ్రహ్మ జిజ్ఞాసితుం జ్ఞాతుం చ, న విపర్యయే । తస్మాదథశబ్దేన యథోక్తసాధనసమ్పత్త్యానన్తర్యముపదిశ్యత ఇతి ॥

అతఃశబ్దో హేత్వర్థ ఇతి ॥ స్యాదేతత్ , కృతకత్వపరిచ్ఛేదౌ నైకాన్తతః క్షయిష్ణుతాం గమయతః ; పరమాణుషు పాకజలోహితస్య కృతకస్య, తేషాం చ పరిచ్ఛిన్నానాం నిత్యత్వాభ్యుగమాత్ , వేదేఽపి 'అక్షయ్యం హ వై చాతుర్మాస్యయాజినః సుకృతం భవతి' 'అపామ సోమమమృతా అభూమే'త్యాదిపుణ్యఫలస్యాక్షయిత్వశ్రవణాత్ , అతో విషయభోగాద్ న నియమేన విరాగో వివేకినామపి । నాపి కూటస్థనిత్యవస్త్వవష్టమ్భేన ముముక్షుత్వమ్ । తతశ్చ న శమదమాదిపరిగ్రహః, యతో న తాదాత్మ్యం భోక్తుః సమ్భావ్యతే । నాపి తదవాప్తిః ; దుఃఖాభావేఽపి సుఖభోగాభావాన్నానవద్యః పురుషార్థః । అతోఽజీర్ణభయాన్నాహారపరిత్యాగః,

భిక్షుభయాన్న స్థాల్యా అనధిశ్రయణం దోషేషు ప్రతివిధాతవ్యమితి న్యాయః । అతో న తస్య బ్రహ్మజిజ్ఞాసాయాం హేతుత్వమిత్యతస్తస్య హేతుత్వప్రదర్శనార్థోఽతఃశబ్దః । కథమ్ ? యస్మాద్వేద ఏవాగ్ని హోత్రాదీనాం శ్రేయఃసాధనానామనిత్యఫలతాం దర్శయతి— 'తద్యథేహ కర్మచితో లోకః క్షీయతే, ఏవమేవాముత్ర పుణ్యచితో లోకః క్షీయతే' (ఛా. ఉ. ౮-౧-౬) ఇత్యాదినా ॥ నను పుణ్యస్యాప్యక్షయ్యఫలత్వం వేద ఏవాహేత్యుక్తం, న ; తస్య వస్తుబలప్రవృత్తానుమానవిరోధేఽర్థవాదస్య నిత్యత్వప్రతిపాదనాసామర్థ్యాత్ , పరమాణూనాం పాకజస్య చ తద్గుణస్య అనిత్యత్వాత్ । అతో భవత్యనిత్యత్వదర్శనం విషయభోగానాం ముముక్షుత్వే హేతుః । యత్పునర్ముముక్షుత్వాభావే నిమిత్తముక్తం, తత్రాహ — తథా బ్రహ్మజ్ఞానాదపి పరం పురుషార్థం దర్శయతి — బ్రహ్మవిదాప్నోతి పరమిత్యాది ॥ అత ఉపసంహరతి — తస్మాద్యథోక్తసాధనసమ్పత్త్యనన్తరం బ్రహ్మజిజ్ఞాసా కర్తవ్యేతి ॥ యతః పరిపూర్ణో హేతురనన్తరమవశ్యం కార్యమారభతే, అతః కర్తవ్యేత్యావశ్యకతామాహ భాష్యకారః । యతో ద్వైతానుషఙ్గాదతితరాముద్విజమానేన బ్రహ్మాత్మత్వం చ హస్తప్రాప్తమివ మన్యమానేన ప్రవర్తితవ్యమేవ బ్రహ్మజిజ్ఞాసాయామ్ ; ప్రదీప్తశిరసేవ జలరాశౌ, స్పృశతేవ చ సుస్వాదు ఫలమఙ్గుల్యగ్రేణాగ్రపాదస్థేన । ఏవం సత్యర్థాద్ ధర్మజిజ్ఞాసాయా నియమేన పూర్వవృత్తత్వమథశబ్దేన పూర్వోక్తేన న్యాయేన నిరాక్రియతే ॥

బ్రహ్మణో జిజ్ఞాసా బ్రహ్మజిజ్ఞాసేతి ॥ అన్తర్ణీతవిచారార్థాన్వయే హి చతుర్థీసమాసః స్యాత్ , న శబ్దాభిధేయ ఇత్యవయవార్థమఙ్గీకృత్య షష్ఠీసమాసో దర్శితః ॥ బ్రహ్మశబ్దస్యార్థనిర్దేశావసరే ప్రాప్తే సూత్రకార ఏవ నిర్దేక్ష్యతీతి కథయతి — బ్రహ్మ చ వక్ష్యమాణలక్షణం జన్మాద్యస్య యత ఇతి ॥ తత్ర యదన్యైర్వృత్తికారైర్బ్రహ్మశబ్దస్యార్థాన్తరమాశఙ్క్య నిరస్యతే । న ఖలు బ్రాహ్మణజాతిరిహ గృహ్యతే ; ప్రత్యక్షసిద్ధత్వాద్ జిజ్ఞాస్యత్వాభావాత్ , నాపి తత్కర్తృకా జిజ్ఞాసా ; త్రైవర్ణికాధికారాత్ , నాపి జీవపరిగ్రహః ; తత్కర్తృత్వే విశేషణానర్థక్యాత్ , కర్మత్వే నిత్యసిద్ధత్వాత్ , న శబ్దరాశేర్గ్రహణమ్ ; తస్య ధర్మజిజ్ఞాసౌత్పత్తికసూత్రాభ్యామర్థవత్త్వప్రమాణత్వయోర్నిరూపితత్వాత్ , నాపి హిరణ్యగర్భస్య ; తదవాప్తేరపి విరక్తస్య బ్రహ్మజిజ్ఞాసోపదేశాత్ , నాపి తత్కర్తృకతా ; జ్ఞానవైరాగ్యయోః సహ సిద్ధత్వాత్ ఇతి, తదపి న కర్తవ్యమిత్యాహ — అత ఏవ న బ్రహ్మశబ్దస్య జాత్యాద్యర్థాన్తరమాశఙ్కితవ్యమితి ॥ బ్రహ్మణ ఇతి కర్మణి షష్ఠీ ॥ వృత్త్యన్తరే తు శేషలక్షణా వ్యాఖ్యాతా, తాం నిరస్యతి — న శేష ఇతి ॥ తత్ర హేతుమాహ — జిజ్ఞాస్యాపేక్షత్వాజ్జిజ్ఞాసాయా ఇతి ॥ అథాపి స్యాత్ అన్యత్ జిజ్ఞాస్యమితి, తదర్థమాహ — జిజ్ఞాస్యాన్తరానిర్దేశాచ్చేతి ॥ పునః

శేషషష్ఠీవాద్యాహ — నను శేషషష్ఠీపరిగ్రహేఽపి బ్రహ్మణో జిజ్ఞాసాకర్మత్వం న విరుధ్యతే ; సమ్బన్ధసామాన్యస్య విశేషనిష్ఠత్వాదితి ॥ యద్యపి 'శేషే షష్ఠీ'తి సమ్బన్ధమాత్రే షష్ఠీ విహితా ; తథాఽపి వ్యవహారో విశేషమవలమ్బతే, బహవశ్చ సమ్బన్ధవిశేషాః, తత్రావశ్యమన్యతమః ప్రతిపత్తవ్యః ; అన్యథా వ్యవహారానుపపత్తేః । తత్ర ప్రకరణోపపదయోర్విశేషహేత్వోరభావాదర్థాద్విశేషక్రియోపాదానాత్ కారకత్వేనైవ సమ్బన్ధః । తత్రాపి సకర్మికాయాః కర్మకారకమభ్యర్హితమ్ , ఇతి కర్మత్వం బ్రహ్మణో న విరుధ్యతే । ఏవమపి సాధారణే శబ్దేఽభిప్రేతమర్థం విహాయార్థాన్తరం పరిగృహ్య, పునస్తద్ద్వారేణాభిప్రేతమర్థం ప్రతిపద్యమానస్య వ్యర్థః ప్రయాసః స్యాత్ , తదాహ — ఏవమపి ప్రత్యక్షం బ్రహ్మణః కర్మత్వముత్సృజ్య సామాన్యద్వారేణ పరోక్షం కర్మత్వం కల్పయతో వ్యర్థః ప్రయాసః స్యాదితి ॥ నను కిమితి వ్యర్థః ? శేషషష్ఠీపరిగ్రహే సామాన్యేన యత్ కిఞ్చిద్ బ్రహ్మసమ్బన్ధి యేన యేన జిజ్ఞాసితేన వినా బ్రహ్మ జిజ్ఞాసితం న భవతి తత్సర్వం జిజ్ఞాస్యత్వేన ప్రతిజ్ఞాతం స్యాత్ ; అతో న విశిష్టసమ్బన్ధో వివక్ష్యతే ; సామాన్యే తస్యాప్యన్తర్భావాదితి యద్యుచ్యతే, తదాహ — న వ్యర్థః ; బ్రహ్మాశ్రితాశేషవిచారప్రతిజ్ఞానార్థత్వాదితి చేతి ॥ స్వయమేవ పరోక్తమాశఙ్క్యోత్తరమాహ — న ; ప్రధానపరిగ్రహే తదపేక్షితానామర్థాక్షిప్తత్వాదితి । సఙ్క్షేపతో వస్తుసఙ్గ్రహవాక్యమ్ । ఏతదేవ ప్రపఞ్చయతి — బ్రహ్మ హి జ్ఞానేనాప్తుమిష్టతమత్వాత్ ప్రధానమ్ । తస్మిన్ ప్రధానే జిజ్ఞాసాకర్మణి పరిగృహీతే యైర్జిజ్ఞాసితైర్వినా బ్రహ్మ జిజ్ఞాసితం న భవతి, తాన్యర్థాక్షిప్తాన్యేవ, ఇతి న పృథక్ సూత్రయితవ్యాని । యథా 'రాజాఽసౌ గచ్ఛతీ'త్యుక్తే సపరివారస్య రాజ్ఞో గమనముక్తం భవతి, తద్వదితి ॥ యస్మాద్ బ్రహ్మావాప్తిః పురుషార్థః, తేన తద్ జ్ఞానేనాప్తుమిష్టతమమ్ , అతస్తదర్థత్వాత్ ప్రవృత్తేః ప్రధానం తత్ । తస్మిన్ ప్రధానే జిజ్ఞాస్యమానే, యేన జిజ్ఞాసితేన వినా న సమ్పూర్ణా జిజ్ఞాసా, తత్ సామర్థ్యాదేవ తాదర్థ్యేన జిజ్ఞాస్యతే, న పృథగభిధానేన కృత్యమస్తి । యథా 'రాజాఽసౌ గచ్ఛతీ'త్యుక్తే యావతా పరివారేణ వినా రాజ్ఞో గమనం న సమ్పద్యతే, తావతో గమనమాక్షిప్తమితి న పృథగభిధీయతే లోకే, తద్వదిహాపి స్వరూప - ప్రమాణ - యుక్తి - సాధన - ప్రయోజనాని బ్రహ్మజ్ఞానపరిపూర్ణతార్థమర్థాదేవ జిజ్ఞాస్యత్వాన్న పృథక్ సూత్రయితవ్యాని । కిఞ్చ శాస్త్రప్రవృత్తిరేవ కర్మణి షష్ఠీం గమయతి । కథమ్ ? ఏవం హి శాస్త్రమారబ్ధవ్యమ్ । 'పుణ్యచితో లోకః క్షీయతే' (ఛా. ఉ. ౮-౧-౬) ఇత్యాదిశ్రుతేర్న్యాయతశ్చ పుణ్యస్య క్షయదర్శనాద్ విరక్తస్య 'బ్రహ్మవిదాప్నోతి పరమి'త్యాదిశ్రుతేర్బ్రహ్మజ్ఞానాత్పురుషార్థసిద్ధిః పరేతి । అతస్తజ్జ్ఞాతుమిచ్ఛతః శ్రుత్యా 'యతో వా ఇమాని భూతాని జాయన్తే' (తై. ఉ. 3-౧-౧) ఇత్యేవమాద్యయా తత్ప్రతిపాదనపూర్వకం 'తద్విజిజ్ఞాసస్వ' (తై. ఉ. 3-౧-౧) ఇతి సాక్షాదేవ కర్మతయా జ్ఞేయత్వేనానుశాసనం యత్ , తదిదమ్ — 'అథాతో బ్రహ్మజిజ్ఞాసే'తి సూచితమ్ ।

తేన కర్మషష్ఠీపరిగ్రహే శ్రుతిన్యాయసూచనపరం సూత్రం తదనుగతం భవతి ; అన్యథా లక్ష్యాననుగతమసమ్బద్ధం స్యాత్ । తదాహ — శ్రుత్యనుగమాచ్చేతి వస్తుసఙ్గ్రహవాక్యమ్ । తత్ర్రపఞ్చః — 'యతో వా ఇమాని భూతాని జాయన్తే' (తై. ఉ. ౩-౧-౧) ఇత్యాద్యాశ్చ శ్రుతయః 'తద్విజిజ్ఞాసస్వ తద్ బ్రహ్మేతి' (తై. ఉ. ౩-౧-౧) ప్రత్యక్షమేవ బ్రహ్మణో జిజ్ఞాసాకర్మత్వం దర్శయన్తి । తచ్చ కర్మణి షష్ఠీపరిగ్రహే సూత్రేణానుగతం భవతి । తస్మాద్ బ్రహ్మణ ఇతి కర్మణి షష్ఠీ ॥

జ్ఞాతుమిచ్ఛా జిజ్ఞాసేతి జిజ్ఞాసాపదస్యావయవార్థం కథయతీచ్ఛాప్రదర్శనార్థమ్ । తతశ్చేచ్ఛాయాః ఫలవిషయత్వాత్ తజ్జ్ఞానస్యాపవర్గపర్యన్తతా సూచితా భవతి । తదాహ — అవగతిపర్యన్తం జ్ఞానం సన్వాచ్యాయా ఇచ్ఛాయాః కర్మ ; ఫలవిషయత్వాదిచ్ఛాయా ఇతి ॥ అవగతిరితి సాక్షాదనుభవ ఉచ్యతే । జ్ఞానన్తు పరోక్షేఽనుభవానారూఢేఽపి సమ్భవతి । సన్నిహితేఽప్యసమ్భావితవిషయేఽనవసితరూపమిత్యుక్తం పురస్తాత్ ; తదాహ — జ్ఞానేన హి ప్రమాణేనావగన్తుమిష్టం బ్రహ్మ, బ్రహ్మావగతిర్హి పురుషార్థః ॥ బ్రహ్మరూపతాసాక్షాత్కరణమిత్యర్థః । తదేతచ్ఛాస్త్రాన్తర్భూతం సూత్రమ్ । అనేన చ ప్రయోజ్యసమ్బన్ధినోర్జిజ్ఞాసాముముక్షాక్రియయోరేకస్యాః కారణాన్తరసిద్ధాయాః పూర్వవృత్తతయా హేతుత్వమర్థాదుపాత్తమితరస్యాస్తదనన్తరం తత్ర్రయుక్తాయాః కర్తవ్యతా శ్రుత్యాఽభిహితా । తత్ర జానాత్యేవాసౌ మయైతత్ కర్తవ్యమితి, ఉపాయన్తు న వేద । తతస్తస్యోపాయః కథనీయః । శాస్త్రస్య చ సమ్బన్ధాభిధేయప్రయోజనాని వక్తవ్యాని ; ఇతరథా ప్రేక్షారహితమివ సర్వమాపద్యేత । అతోఽనేనైవ సూత్రేణేదమపి సర్వం సూచితమితి కథయితుమాహ — తస్మాద్ బ్రహ్మ జిజ్ఞాసితవ్యమితి ॥ అన్తర్ణీత విచారార్థవిధేయత్వాఙ్గీకారేణ మీమాంసితవ్యమిత్యర్థః । ఏతదుక్తం భవతి — బ్రహ్మజ్ఞానకామేనేదం శాస్త్రం శ్రోతవ్యమ్ ; యస్మాద్ బ్రహ్మజ్ఞానమనేన శాస్త్రేణ నిరూప్యతే । తేన ప్రయోజ్యస్యాభిమతోపాయః శాస్త్రమ్ , ఇత్యర్థాత్ శాస్త్రస్య సమ్బన్ధాభిధేయప్రయోజనం కథితం భవతి ॥

ఇతి పరమహంసపరివ్రాజకాది - శ్రీశఙ్కరభగవత్పాదాన్తేవాసివర - శ్రీపద్మపాదాచార్యకృతౌ పఞ్చపాదికాయాం ప్రథమసూత్రార్థవర్ణనం నామ తృతీయవర్ణకం సమాప్తమ్ ॥

అథ తురీయం వర్ణకమ్

తత్ పునర్బ్రహ్మ ప్రసిద్ధం వా స్యాత్ ? అప్రసిద్ధం వా ? యది ప్రసిద్ధం, న జిజ్ఞాసితవ్యమ్ ; అథాప్రసిద్ధం, నైవ శక్యం జిజ్ఞాసితుమ్ ఇతి ప్రయోజనవిషయసమ్బన్ధానాక్షిపతి । కథమ్ ? ప్రసిద్ధశబ్దేన ప్రతిపన్నముచ్యతే । తద్ యది ప్రతిపన్నమన్యేన కేనచిత్ , తదాఽస్య శాస్త్రస్య న విషయః ; కస్మాత్ ? ప్రతిపాద్యత్వేన హి విషయతా, ప్రతిపన్నే చ తస్మిన్నకిఞ్చిత్కరం శాస్త్రమ్ , ఇతి నాస్య విషయః స్యాత్ । తతశ్చానేనానవగమాన్నాస్య ప్రయోజనం బ్రహ్మావగతిః స్యాత్ । అతః ప్రయోజనమప్యాక్షిప్తమ్ । అథాప్రసిద్ధం న శక్యం జిజ్ఞాసితుమ్ ॥ కథమ్ ? యత్ న కదాచిదపి బుద్ధౌ సమారూఢవిశేషం, కథం తత్ ప్రతిపాద్యేత ? అతః ప్రతిపాదనాశక్తేర్న తత్ స్పృశత్యపి శాస్త్రమ్ । ప్రసిద్ధం పునర్యది నామానేన ప్రతిపాద్యతే ప్రసిద్ధత్వాదేవ ; తథాఽపి న తేనార్థేన నిరాలమ్బనమ్ , అప్రసిద్ధం పునరాలమ్బనమపి న స్యాత్ । అతో న కేనచిదర్థేన సమ్బద్ధం శాస్త్రమ్ , ఇతి సమ్బన్ధ ఆక్షిప్తః । అస్తి తావద్ బ్రహ్మ ఇత్యాదినా త్రితయమపి సమాధత్తే శ్రోతృప్రవృత్త్యర్థమ్ । నను ప్రేక్షావతాఽవిసంవాదకేన ప్రణీతం శాస్త్రమ్ । నేదృశో నిష్ప్రయోజనం నిర్విషయమసమ్బద్ధం చారభతే, ఇతి తద్గౌరవాదేవ ప్రవర్తన్తే శ్రోతారః ; కిమనేన ప్రయాసేన ? సత్యం భవతి సామాన్యేన ప్రయోజనవత్త్వప్రతీతిః ప్రణేతృగౌరవాత్ , న తు తావన్మాత్రేణ ప్రవృత్తిః । అభిప్రేతప్రయోజనాయ హి ప్రవర్తన్తే, న తత్ నిర్దేశాదృతే శక్యతేఽవగన్తుమ్ । ఏవమపి ప్రయోజనవిశేష ఏవ నిర్దిశ్యతామ్ । న చ విషయభావమనాపన్నమశక్యప్రతిపాదనం చ ప్రయోజనం భవతి, ఛిదిక్రియావిషయ ఏవ వృక్షశ్ఛిన్నః ప్రయోజనమిత్యుచ్యతే, దణ్డాదేరపి మృద్విషయస్య మృదేవ ఘటావస్థా ప్రయోజనం, సత్యమేవమ్ ; తథాఽపి యథా చికిత్సాజ్ఞానస్య చరకసుశ్రుతాత్రేయప్రభృతీని బహూని, యథా వా తణ్డులనిష్పత్తిప్రయోజనా అవఘాతనఖనిర్భేదదలనక్రియా బహ్వ్యః, తత్ర నావశ్యమేకత్రైవ ప్రవృత్తిః, తథేహాప్యన్యస్మాదపి కథఞ్చిద్ బ్రహ్మావగతిసిద్ధౌ నావశ్యమత్రైవ ప్రవృత్తిః ; అతోఽనన్యసాధారణో విషయో వక్తవ్యః, యథాఽర్జునస్యాయం విషయ ఇత్యనన్యసాధారణతా ప్రతీయతే । తేనానన్యసాధారణత్వాయ విషయో నిర్దేశ్యః ప్రవృత్త్యఙ్గత్వేన । సమ్బన్ధోఽపి వక్తవ్యః ప్రవృత్త్యఙ్గత్వేనైవ । యథా సాధుశబ్దపరిజ్ఞానం వ్యాకరణారమ్భాత్ ప్రాక్ న కేనచిత్సాధ్యతే, తేన న కేనచిత్ సమ్బద్ధమ్ ; అతస్తదర్థీ న క్వచిత్ ప్రవర్తతే, యథా వౌదననిష్పత్తిరేకక్రియా నియతాఽపి న గమనాద్యేకక్రియాసాధ్యా, తేన న తయా సమ్బన్ధః । తతశ్చ న గమనాదిక్రియాయామోదనార్థీ ప్రవర్తతే, తేన పురుషార్థరూపతాఽనన్యసిద్ధతా తత్ప్రతిపాద్యతా చేతి భిద్యన్తే విషయసమ్బన్ధప్రయోజనాని । తాని చ త్రీణ్యపి ప్రవృత్త్యఙ్గమ్ ; నాపురుషార్థే కాకదన్తపరీక్షాయాం తుషకణ్డనే వా ప్రవర్తతే ప్రేక్షావాన్ । నాపి పురుషార్థే చికిత్సాజ్ఞానే సుశ్రుతాదిసిద్ధే, చరకే నియమేన ప్రవర్తతే । నాపి తణ్డులేషు దలనసిద్ధేష్వవఘాతే । నాప్యనన్యసిద్ధేఽపి సాధుశబ్దపరిజ్ఞానే పురుషార్థే,

అతత్సాధనే వైద్యకాదౌ కశ్చిత్ ప్రవర్తతే, గమనే వాఽనోదనసాధనే । తత్ర విప్రతిపత్త్యైకాన్తతః ప్రసిద్ధతామప్రసిద్ధతాం చ నిరస్య శక్యప్రతిపాద్యమానతామనన్యసిద్ధతాం చ దర్శయన్ విషయసమ్బన్ధౌ సమర్థితవాన్ , 'నిఃశ్రేయసప్రయోజనా ప్రస్తూయతే' ఇతి చ ప్రయోజనమ్ ॥
నను బ్రహ్మ వేదాన్తానాం విషయః, శాస్త్రం చ తేషాం బ్రహ్మప్రతిపాదనానుసరణోపాయన్యాయవిషయం, తత్ కథం శాస్త్రస్య విషయసమ్బన్ధౌ భవతః ? ప్రయోజనన్తు కదాచిత్ స్యాదపి ప్రణాడ్యా ధర్మార్థవిషయయోరివ శాస్త్రయోః కామావాప్తిః । నను ఆగ్నేయాదీనాం స్వర్గఫలానాం ప్రయాజాదీతికర్తవ్యతావత్ వేదాన్తానామప్యర్థమవబోధయతామితికర్తవ్యతా మీమాంసా, తేనార్థావబోధే వేదాన్తానాముపకారకత్వాద్ భవతి శాస్త్రమపి తద్విషయమ్ । న హి శాలిబీజస్యాఙ్కురం జనయతః సహకారిణో జలాదేరఙ్కురో న కార్యమ్ । తేన యద్యపి వేదాన్తా ఏవ బ్రహ్మావబోధే కారణం, మీమాంసా చేతికర్తవ్యతాభాగం పూరయతి ; తథాఽపి బ్రహ్మవిషయైవ । న హి ఛేత్తురుద్యమననిపాతనలక్షణో వ్యాపారః పరశువిషయో న వృక్షవిషయః ; తదర్థత్వాత్ , కరణస్య చ ద్వారత్వాత్ ; అన్యథాఽన్యత్ర కర్తృవ్యాపారోఽన్యత్ర ఫలమితి వైయధికరణ్యం స్యాత్ , ఉచ్యతే — విషయ ఉపన్యాసః ; యుక్తం యత్ర యదుపకారమన్తరేణ ఫలోత్పత్తిరేవ న సిధ్యతి, తస్యాపి తద్విషయత్వమ్ , ఇహ పునర్వినాఽపి మీమాంసయా సమ్బన్ధగ్రహణతదనుస్మరణబుద్ధిసన్నిధానమాత్రోపకృతం వాక్యమర్థమవగమయతి, నాపరమపేక్షతే । నను సంశయవిపర్యాసనిరాసద్వారేణ నిర్ణయహేతుత్వాన్నిర్ణయస్య చ నిర్ణేయప్రధానత్వాద్భవతి నిర్ణేయం వస్తు నిర్ణయహేతోర్విషయః, నైతత్సారమ్ ; యత్ర హ్యనేకం విజ్ఞానం వాక్యశ్రవణే సతి జాయతే మీమాంసానిరపేక్షమేవ, తత్రైకం వాక్యజన్యమ్ ; ఏకార్థనియతత్వాదేకస్మిన్ ప్రయోగే వాక్యస్య, ఇతరాణి పునః సామాన్యతోదృష్టనిబన్ధనాని । తత్ర మీమాంసయా లోకప్రసిద్ధశబ్దశక్త్యనుసారిణ్యేదం శబ్దజనితం జ్ఞానమితి తదాలమ్బనం వేదార్థ ఇతి జ్ఞాత్వాఽన్యదుపేక్షతే, న పునర్నిర్ణయజ్ఞానోత్పత్తౌ వ్యాపారః శాస్త్రస్య । యథా చక్షుః కుతశ్చిన్నిమిత్తాత్సమ్ప్రయుక్తేఽపి స్థాణుః పురుషో వేతి సంశయాత్మకం పురుష ఏవేతి వా విపర్యయస్వరూపం జ్ఞానముత్పాద్య పునర్నిమిత్తాన్తరానుగృహీతం సన్నిర్ణయాత్మకం సమ్యగ్రూపం జ్ఞానముత్పాదయతి, నైవం శబ్దో మీమాంసాయాః ప్రాక్ సంశయితం విపర్యస్తం వా జ్ఞానముత్పాద్య పునస్తదనుమహాన్నిర్ణయాత్మకం సమ్యగ్జ్ఞానం వా జనయతి ; కిన్తు ప్రాగేవ మీమాంసానుగ్రహాత్ స్వసామర్థ్యజన్యం జ్ఞానమజీజనదేవ । తస్మాన్న బ్రహ్మవిషయం శాస్త్రమ్ , అత్రోచ్యతే — యద్యపి వాక్యార్థజ్ఞానం శాస్త్రానుగ్రహాత్ప్రాగేవోదేతి ; తథాఽపి స్వోత్పత్తిసమకాలసముత్థేన తత్ర సామాన్యతోదృష్టనిబన్ధనేనార్థాన్తరనివేశినా సమకక్షాభిమతేన జ్ఞానేన విరోధాదున్మజ్జననిమజ్జనమివానుభవదస్యామవస్థాయాం సంశయజ్ఞానకోటినిక్షిప్తం సత్ మీమాంసయా శబ్దశక్త్యనుసరణే సతి ప్రతిపక్షజ్ఞానస్యానుత్పత్తౌ నిమజ్జనాభావాన్నిశ్చలం నిర్ణయజ్ఞానమివ జాతమితి లక్షణయా మీమాంసయా నిర్ణయః

క్రియత ఇత్యుచ్యతే, న పునః సాక్షాన్నిర్ణయజ్ఞానహేతుత్వాత్ । తదేవం లక్షణయా వేదాన్తానాం బ్రహ్మవిషయాణాం సహకారికారణం మీమాంసా ఇతి బ్రహ్మజ్ఞానవిషయం శాస్త్రమభిధీయతే । తచ్చేదం త్రయమప్యవశ్యం వక్తవ్యం ప్రయోజనం విషయః సమ్బన్ధశ్చ శాస్త్రాదౌ శ్రోతుః ప్రవృత్త్యఙ్గత్వేన । యద్యపి ప్రణేతృగౌరవాదేవ సప్రయోజనత్వం శాస్త్రస్య ; తథాఽపి న ప్రయోజనవిశేషసిద్ధిస్తత్ప్రత్యయమాత్రేణ నిర్దేశాదృతే । తస్మాత్తన్నిర్దేశ్యమ్ । నిర్దిష్టేఽపి తస్మింస్తస్యాశక్యప్రతిపాదనతాం మన్వానో విహతశ్రద్ధత్వాన్న ప్రవర్తేతేతి సాధ్యో నిర్దేశ్యః । శక్యప్రతిపాదనప్రతిపత్తావప్యన్యతః సిద్ధేఽర్థే నిర్దిష్టే నైవ ప్రవృత్తిరిత్యనన్యసాధ్యోఽపి నిర్దేశ్యః । తదేతత్ త్రయమేకత్ర సమవేతం విభక్తం చోపలభ్యత ఇత్యలమతివిస్తరేణ ॥ 'అస్తి తావద్ బ్రహ్మే'త్యాదినా ప్రసిద్ధత్వప్రదర్శనేనాప్రసిద్ధతాం నిరాకుర్వఞ్చక్యప్రతిపాద్యతయా సమ్బన్ధం సమర్థితవాన్ । కథమ్ ? బ్రహ్మశబ్దస్తావజ్జాతిజీవకమలాసనశబ్దరాశీనాం నాన్యతమాభిప్రాయేణ సూత్రే ప్రయుక్తః ; అనుపపత్తేరిత్యుక్తమ్ ; అతో నూనమన్యదేవ కిఞ్చిదభిధేయమభిప్రేత్యాయం ప్రయుక్త ఇతి గమ్యతే । తేన స్వర్గాపూర్వదేవతాద్యర్థవత్పదప్రయోగాదేవ కశ్చిదర్థోఽస్తీత్యవసీయతే । నైతత్సారమ్ ; న హి పదం చక్షురాదివదప్రతీతపూర్వ ఏవార్థే ఝటితి విజ్ఞానం జనయతి, యేనాపూర్వమన్యతోఽసిద్ధమర్థం పదప్రయోగాదేవ ప్రతీమః ; స్వర్గాద్యర్థోఽపి నైవ పదప్రయోగాదేవ సిద్ధః, అత్రోచ్యతే — యస్మిన్ వాక్య ఏకం పదం ముక్త్వేతరేషాం పదానామర్థః ప్రసిద్ధః, స కిమేకపదార్థానవగమాపరాధేన త్యజ్యతామ్ ? ఉత బహుపదార్థప్రసిద్ధిబలేనాప్రసిద్ధోఽపి కథఞ్చిదగమ్యేతేతి ? తత్ర నిగమనిరుక్తవ్యాకరణానామేవంరూపపదార్థానుగమహేతూనాం విద్యమానత్వాత్ తద్బలేనార్థమనుగమ్య వాక్యార్థావగతిర్యుక్తా, న పునరేకాప్రసిద్ధ్యా ప్రసిద్ధపదార్థసంసర్గస్త్యక్తుం యుక్తః । న హి ప్రసిద్ధిరప్రసిద్ధ్యా త్యజ్యతే ; ప్రసిద్ధిబలేనాప్రసిద్ధమపి కల్ప్యేత ఇతి న్యాయాత్ । నను నిగమాదివశేనార్థానుగమే సర్వత్రైవ కథఞ్చిదర్థాన్వయస్యానుగన్తుం శక్యత్వాదవ్యవస్థితః పదార్థః స్యాత్ ; తతశ్చ వాక్యార్థో నావధార్యేత, న తర్హి నిగమాదీనామర్థవత్తా । భవత్యర్థవత్తా, యత్ర స్వార్థాదన్యత్రాపి వినియోగాత్ ప్రయోగస్తత్ర కథమభిదధ్యాత్ ? ఇత్యపేక్షాయాం తద్గతస్యైవావయవార్థాన్వయలేశస్యానుగమాత్ । ఏవం తర్హి, ఏకార్థనియమాయ ప్రయోగపరతన్త్రతా మృగ్యతే, తదన్తరేణాపి ప్రయోగమేకార్థనియమ ఏవ కథఞ్చిన్నిగమాదివ్యాప్రియేతేతి న కశ్చిద్ దోషః । తదత్ర బ్రహ్మశబ్దే వ్యుత్పాద్యమానే బృంహతేర్ధాతోర్వృద్ధికర్మణోఽర్థానుగమాత్ , ప్రయోగానుగమే చాసతి విశిష్టార్థవిషయస్యాపేక్షికమహత్త్వస్యాపరిగ్రహాత్ సర్వతో నిరవగ్రహమహత్త్వసమ్పన్నం వస్తు వాక్యార్థాన్వయి బ్రహ్మపదాదనుగమ్యతే । తతశ్చ

కాలకృతావచ్ఛేదనిమిత్తస్యాల్పత్వస్యాభావాత్ సదా సత్త్వాన్నిత్యం కిఞ్చిద్వస్తు బ్రహ్మపదాత్ ప్రతీయతే । తథా రూపాన్తరసద్భావే తద్రూపవికలత్వాత్ తదవచ్ఛేదకృతమల్పత్వం స్యాత్ , తచ్చ బ్రహ్మపదాదేవాపాస్యతే । తస్మాదేకరసమద్వైతం వస్తు బ్రహ్మపదాత్ ప్రతీయతే । ఏతేన దేశకృతోఽపి పరిచ్ఛేదో నిరాకృతోవేదితవ్యః ॥ వస్త్వన్తరసద్భావే హి తదపేక్షయైతావతి సద్భావః, నాతః పరమస్తి, ఇతి స్యాత్ ఏతస్మాద్ వ్యావృత్త ఇతి, తదభావే న పరిచ్ఛిన్నబుద్ధిర్భవతి । బుద్ధత్వం చ బృహత్యర్థాన్వయాదేవ కథమ్ ? అబోధాత్మకం హి వస్తు భోగ్యమ్ , అతో భోక్తారం ప్రతి శేషత్వాన్నికృష్టమ్ । చేతనః పునర్న కస్యచిద్గుణభావమేతి । తేనోత్కృష్టం సర్వస్మాద్ బుద్ధస్వరూపం కిఞ్చిత్ , ఇతి బృహత్త్యర్థాన్వయమేవానుసృత్య గమ్యతే । 'ముక్తమితి' చావిద్యాకామకర్మపరతన్త్రస్తైరితశ్చాముతశ్చ పశువన్నీయమానో నికృష్టో భవతి । బ్రహ్మశబ్దస్తు స్వార్థప్రక్షేపేణ వాచ్యం కిఞ్చిద్గమయన్ సదైవావిద్యాదిసంసారబీజానాకలితతయా తస్యోత్కృష్టమహత్త్వమావేదయతి । 'సర్వజ్ఞం సర్వశక్తిసమన్వితం చ తది'తి బ్రహ్మశబ్దాదేవావగమ్యతే । కథమ్ ? యది కిఞ్చిదవిదితం తేన, కుతశ్చిద్వా కార్యాద్ వ్యావర్తతే శక్తిః, ఆపేక్షికస్తదోత్కర్షః స్యాత్ । న తద్యుక్తమన్యతోఽసిద్ధస్య వస్తునః పదప్రయోగాదేవ ప్రతిపత్తౌ । సిద్ధే హి వస్తుని ప్రయోగే తస్య యథాసిద్ధమేవ మహత్త్వం నిరుచ్యతే । శబ్దాదేవ తదర్థాన్వయప్రతీతౌ నిరఙ్కుశ ఏవార్థోఽభ్యుపేతవ్యః । ఏవం చ బృంహతేరర్థః పరిపూర్ణో భవతి, యది సర్వమస్య సాక్షాదేవ సంవిద్గోచరే వశే చ వర్తేత, తదేతదాహ — అస్తి తావద్ బ్రహ్మ నిత్యశుద్ధముక్తస్వభావం సర్వజ్ఞం సర్వశక్తిసమన్వితమ్ । బ్రహ్మశబ్దస్య హి వ్యుత్పాద్యమానస్య నిత్యశుద్ధత్వాదయోఽర్థాః ప్రతీయన్తే ; బృంహతేర్ధాతోరర్థానుగమాదితి ॥ నను ఏవమపి వ్యుత్పత్త్యనుసరణేన భవత్యేవమాత్మకే వస్తుని ప్రతీతిః, న పునరేతావతా తస్య సిద్ధిః, పదమాత్రస్యాప్రమాణత్వాత్ , సత్యమేవమ్ ; అత ఏవ జిజ్ఞాసా ధర్మస్యేవ లోకాఖ్యప్రమాణాభాససిద్ధస్య । ఇదమపరం బ్రహ్మశబ్దార్థస్య సిద్ధత్వే కారణముచ్యతే సాధ్యత్వసిద్ధ్యర్థమ్ — సర్వస్యాత్మత్వాచ్చ బ్రహ్మాస్తిత్వప్రసిద్ధిరితి ॥ తదేవ దర్శయతి — సర్వో హ్యాత్మాస్తిత్వం ప్రత్యేతి, న నాహమస్మీతి ॥ యది నాత్మాస్తిత్వప్రసిద్ధిః స్యాత్ సర్వో లోకో నాహమస్మీతి ప్రతీయాత్ । ఆత్మా చ బ్రహ్మేతి ॥ కథం పునరాత్మా బ్రహ్మ ? వేదాన్తేష్వాత్మని బ్రహ్మశబ్దప్రయోగాత్ । ఆత్మానమేవ చ లోకః అహమితి వ్యపదిశతి । తదేవమహంప్రత్యయ ఏవ బ్రహ్మణః ప్రసిద్ధత్వాద్ నాప్రసిద్ధిశఙ్కా ॥ యది తర్హి లోకే బ్రహ్మాత్మత్వేన ప్రసిద్ధమస్తి, తతో జ్ఞాతమేవేత్యజిజ్ఞాస్యత్వం పునరాపన్నమితి విషయమాక్షిపతి । అసిద్ధం హి వస్తు సాధ్యమానం విషయః, సిద్ధం తు న పునః సాధ్యతే, ఇతి న శాస్త్రస్య విషయః ॥ న తద్విశేషం ప్రతి విప్రతిపత్తేః ఇతి విషయసమ్భావో సమర్థ్యతే ।

సత్యమహమిత్యాత్మని ప్రత్యయః, ఆత్మా చ బ్రహ్మ, కిన్తు తస్మిన్నేవ విప్రతిపత్తయః అయమసౌ, అయమసావితి । తాశ్చ వస్తుతో బ్రహ్మపదార్థవిషయా ఏవ ; తదేకార్థత్వాద్ బ్రహ్మశబ్దస్య । తతః సామాన్యతః ప్రసిద్ధమపి విశేషతోఽసిద్ధేరసిద్ధకల్పమేవ, ఇతి భవత్యస్య విశేషసిద్ధిహేతోర్విషయః ; సామాన్యతః సిద్ధత్వాచ్చ శక్యతే విశేషతః ప్రతిపాదయితుమ్ , ఇతి భవతి తస్య శాస్త్రం సాధనమ్ , ఇతి సమ్బన్ధోఽపి సమర్థితః । విప్రతిపత్తిం దర్శయతి — దేహమాత్రమిత్యాది ॥ తద్యథా గోశబ్దస్య వ్యక్త్యాకృతిజాతిక్రియాగుణసాస్నాద్యనేకార్థసన్నిధౌ ప్రయుజ్యమానస్య కైశ్చిజ్జాతిః, అన్యైర్వ్యక్తిః, ఇత్యాద్యభిధేయం ప్రతిపన్నమ్ , ఏవం సచైతన్యకార్యకారణసఙ్ఘాతసన్నిధావహంప్రత్యయస్యోత్పద్యమానస్య కైశ్చిత్ కిఞ్చిదాలమ్బనం ప్రతిపన్నం, తదాహ — దేహమాత్రం చైతన్యవిశిష్టమాత్మేతి ప్రాకృతా జనా లోకాయతికాశ్చ ప్రతిపన్నా ఇతి । తథాహి — 'మనుష్యోఽహమి'త్యాత్మని మనుష్యత్వాభిమానో 'గచ్ఛామీ'తి చ గన్తృత్వాభిమానో దేహవిషయత్వ ఉపపద్యతే । 'దేహమాత్రమి'తి సశిరస్కపిణ్డాభిప్రాయం ద్రష్టవ్యమ్ । మాత్రశబ్దేన న దేహాతిరిక్తం స్వతన్త్రం చైతన్యమన్యవిశేషణం వా, కిన్తు దేహాకారపరిణతభూతచతుష్టయాన్తర్భూతమేవేతి దర్శయతి । ఆత్మేతి అహంప్రత్యయాలమ్బనమిత్యర్థః । ప్రాకృతా ఇతి ॥ శాస్త్రోపదేశాసంస్కృతమతయో దృష్టమాత్రావికల్పితవ్యవహారిణ ఇత్యర్థః । లోకాయతికా ఇతి భూతచతుష్టయతత్త్వవాదినః ప్రసిద్ధాః ॥ ఏవమ్ ఇన్ద్రియాణ్యేవ చేతనాన్యాత్మేత్యపరే ॥ ఇన్ద్రియాణాం చక్షురాదిమనఃపర్యన్తానామేకైకస్మిన్నసత్యపి శరీరే రూపాదిజ్ఞానానామభావాత్ తేషామేవ వ్యస్తానాం చేతనత్వమహంప్రత్యయవిషయత్వం చ మన్యన్తే, క్రమేణ వరగోష్ఠీవదితరేతరగుణభావమ్ । తథా చేన్ద్రియధర్మసామానాధికరణ్యమహంప్రత్యయస్య దృశ్యతే 'కాణోఽహం మూకోఽహమి'త్యాది ॥ మనః ఏవ చేతనమహంప్రత్యయస్య విషయమన్యే మన్యన్తే । దృశ్యతే హి స్వప్న ఇన్ద్రియదశకోపరమేఽపి మనస ఏవ 'అహమి'తి సర్వవ్యవహారాస్పదత్వమితి వదన్తః ॥ విజ్ఞానమాత్రం క్షణికమిత్యేక ఇతి మాత్రగ్రహణేన నాహమిత్యాకారాదివర్ణత్రయాతిరిక్తం కిఞ్చిదవభాసతే, యదహంప్రత్యయస్య విషయః కల్ప్యేత । తేన విజ్ఞానమేవ స్వరసభఙ్గురమవిరతోదయమఖిలలోకయాత్రానిలయమనుభవభగ్నపక్షాన్తరమహమిత్యుత్పద్యత ఇత్యన్యే మన్యన్తే ॥ శూన్యమిత్యపర ఇతి ॥ సుషుప్తే విజ్ఞానలేశస్యాప్యభావాదకస్మాదేవాహమితి సముదయదర్శనాదకారణస్య కాదాచిత్కస్య పరమార్థవస్తుత్వాభావాదసదవభాస ఏవాహఙ్కార ఇత్యపరే సఙ్గిరన్తే ॥ అస్తి దేహాదివ్యతిరిక్తః సంసారీ కర్తా భోక్తేత్యపర ఇతి ॥ అహముల్లేఖశూన్యస్య భోక్తృత్వస్యాదర్శనాత్ , తస్య చ ప్రత్యభిజ్ఞానాత్ స్థిరత్వసిద్ధేః, స్థిరస్య చావధిహేత్వనుపలబ్ధేర్నిత్యత్వమ్ । నిర్వికారస్య చ

భోగాసమ్భవాత్ , వికారస్య చ క్రియాఫలత్వాత్ , క్రియావేశాత్మకత్వాచ్చ కర్తృత్వస్య, ఏవమాత్మకత్వాచ్చ సంసారిత్వస్య, దేహాదేశ్చ బుద్ధిపర్యన్తస్య భోక్తృత్వానుపపత్తేః, తద్వ్యతిరిక్తః సంసారీ కర్తా భోక్తాఽహంప్రత్యయవిషయ ఇత్యపరే ప్రతిజానతే । కథం పునస్తద్వ్యతిరిక్తత్వం మన్యన్తే । తస్య భోక్తృత్వానుపపత్తేరిత్యుక్తమ్ ॥ కథం తస్య భోక్తృత్వానుపపత్తిరితి ? ఉచ్యతే — భూతసఙ్ఘాతస్తావత్ శరీరమ్ । తత్ర వ్యస్తానాం సమస్తానాం వా యుగపత్ క్రమేణ వా భోగః పరికల్ప్యేత, సర్వథాప్యసమ్భవః । యది తావత్ వ్యస్తానాం యుగపత్ పరికల్ప్యేత, తతః స్వార్థప్రయుక్తత్వాత్ ప్రవృత్తేరఙ్గాఙ్గిభావో నావకల్పేత । న చాఙ్గాఙ్గిభావమన్తరేణ సఙ్ఘాత ఉపపద్యతే । తస్మాన్న వ్యస్తేషు యుగపద్ భోగః । అస్తి తర్హి క్రమేణ విరోధాద్వరగోష్ఠీవదితి, నైతదేవం యుక్తమ్ ; తత్ర భోగ్యస్యాసాధారణత్వాత్ , అసాధారణత్వఞ్చ ప్రతిపురుషనియమాత్ , ఇహ పునర్విపరీతమ్ ; బహూనాం సన్నిధౌ సాధారణే చ భోగ్యే ప్రతినియతభోగవ్యవస్థాహేత్వసమ్భవాత్ । అస్తు తర్హి సమూహస్య ; తిలజ్వాలావచ్చేతనాసమన్వయోపపత్తేః, మా భూత్ ప్రత్యేకం యుగపత్ క్రమేణ వా, నైతదేవమ్ ; భోగేషు సమూహాసమ్భవాత్ । కథమసమ్భవః ? భోక్తుర్భోగం ప్రతి ప్రాధాన్యాత్ । నను భోగేఽపి సమూహో దృష్టః, యథా స్త్రీపుంసయోః, నైతత్ సారమ్ ; సన్దిగ్ధత్వాత్ , సమూహస్య ? ఉత తద్వ్యతిరిక్తస్యేతి । తిలజ్వాలాయాన్తు విపరీతమ్ ; సమూహకార్యే సమూహినాం గుణభావోపపత్తేః । అస్త్వేకస్య తర్హి నియతో భోగః, న ; తత్రాపి కస్యైకస్యేత్యనవధారణాత్ । కిమవధారణేన ? వినాఽపి తేన వివక్షితార్థోపపత్తేః ? యద్యేవం, సమేషు కేషాఞ్చిద్గుణభావానుపపత్తేరయుక్తః కార్యాత్మకేషు । ఏవం కారణాత్మకేష్వపి సమానశ్చర్చః ; భూతస్వాభావ్యావిశేషాత్ । తథోభయాత్మకే సమూహే । తస్మాద్ దేహాదివ్యతిరిక్తమహంప్రత్యయవిషయం మన్యన్తే ॥ భోక్తైవ కేవలం న కర్తేత్యేక ఇతి ॥ పూర్వోక్తస్యైవ దేహాదివ్యతిరిక్తస్య కర్తృత్వమతత్స్వభావం మన్వానా భోక్తైవ కేవలోఽహంప్రత్యయవిషయ ఇత్యేకే ప్రస్థితాః । కరోమి, జానామి, భుఞ్జే చేతి న సర్వదాఽహంప్రత్యయేనానుషఙ్గః, తేన నాయం తద్విషయః । యది స్యాత్ , న తదుల్లేఖవికల ఉదియాత్ । నను భోక్తాపి తర్హి నాసౌ ; తదుల్లేఖాభావాత్ , నైతదేవమ్ ; అహమితి చేతనత్వసముల్లేఖాత్ , తదర్థత్వాత్సర్వస్య, తదాత్మకమేవ భోక్తృత్వమ్ , ఇతి భోక్తైవ కేవలమితి యుక్తం మన్యన్తే । అస్తి తద్వ్యతిరిక్త ఈశ్వరః సర్వజ్ఞః సర్వశక్తిరితి కేచిదితి ॥ తస్మాదపి దేహాదివ్యతిరిక్తాదహంప్రత్యయవిషయాదన్యః సర్వస్యేశితా, తతశ్చేశితవ్యస్య సర్వాత్మనా వేత్తా, నియమనశక్తిసమ్పన్నశ్చ శరీరిణాం మనసాప్యచిన్త్యరూపాత్ తనుభువనవిరచనకార్యాత్ ప్రేక్షావత్కర్తృకత్వమన్తరేణాసమ్భావ్యమానాత్ , కులాలాదిరివ ఘటాదికార్యాత్ప్రతిపన్నః సాతిశయానాం కాష్ఠాప్రాప్తిః పరిణామానాముపలబ్ధా । సాతిశయఞ్చ

జ్ఞానమ్ , అతః క్వచిత్ కాష్ఠాం ప్రాప్తం సర్వవిషయమితి సర్వవిత్ , సర్వదా సిద్ధః, ఈశ్వరః ప్రతిపన్నో బ్రహ్మశబ్దార్థ ఇతి కేచిత్ ప్రతిపేదిరే । నను 'అహమితి సర్వో లోక ఆత్మానం ప్రత్యేతి । ఆత్మా చ బ్రహ్మే'త్యహంప్రత్యయవిషయస్యాత్మనో బ్రహ్మత్వేన తద్విప్రతిపత్తౌ బ్రహ్మవిప్రతిపత్తిం దర్శయితుం ప్రక్రాన్తం, తత్ కథమనహంప్రత్యయవిషయేఽనాత్మనీశ్వరే బ్రహ్మత్వవిప్రతిపత్తిః ప్రదర్శ్యతే ? ఉచ్యతే — బ్రహ్మణి విప్రతిపత్తిప్రదర్శనస్య ప్రక్రాన్తత్వాదహంప్రత్యయవిషయవిప్రతపత్త్యాపి ప్రణాడ్యా బ్రహ్మవిప్రతిపత్తిరేవ నిర్దిశ్యతే । యతో నాహంవిషయవిప్రతిపత్తిప్రదర్శనేన కిఞ్చిత్ కృత్యమస్తి । తస్మాత్ సాధ్వేతత్ ॥ ఆత్మా స భోక్తురిత్యపర ఇతి ॥ యోఽయమహమిత్యుల్లిఖ్యమానశ్చేతనో భోక్తా, స బ్రహ్మేతి కైశ్చిత్ప్రతిపన్నః, తస్యాహంప్రత్యయసిద్ధో భోక్తృత్వావభాసః । స మిథ్యైవానిర్వచనీయానాద్యవిద్యావిలసితః । పరమార్థతస్తు యః సర్వజ్ఞ ఈశ్వరోఽహంప్రత్యయేఽనన్తర్భూతః ప్రమాణాన్తరానవసితః, సోఽస్యాత్మా స్వరూపమ్ । ఏవమసౌ బృంహత్యర్థాన్వయాద్ బ్రహ్మశబ్దాభిధానీయతాం లభతే ; ఇతరథా తద్రూపవికలస్య న నిరఙ్కుశం బృహత్త్వమ్ , ఇతి న బ్రహ్మశబ్దాభిధేయః స్యాత్ । ఏవం బహవో విప్రతిపన్నా యుక్తివాక్యతదాభాససమాశ్రయాః సన్తః ఇత్యుపసంహరతి । ఏవమ్ ఉక్తేన ప్రకారేణ కేచిత్ కిఞ్చిద్ బ్రహ్మేతి ప్రతిపన్నాః । కిమేవమేవ మనోరథమాత్రేణ ? నేత్యాహ — యుక్తిం ప్రమాణానాం స్వవిషయనిశ్చయేఽనుగ్రాహికాం తర్కశబ్దపర్యాయాం, వాక్యఞ్చ ప్రతివేదాన్తం యథావద్ బ్రహ్మస్వరూపప్రతిపాదనపరమాలోచయన్తః । 'ఆత్మా స భోక్తురి'తి యుక్తివాక్యాభ్యామన్త్యం పక్షం నిశ్చితవన్తః సమ్యగ్దర్శినః । ఇతరే తు — యుక్తయ ఇవావభాసన్త ఇతి యుక్త్యాభాసాః, న పరమార్థతో యుక్తయః, తాః సమాశ్రిత్య, వాక్యానీవావభాసన్తే, న తాని వాక్యాని ; అతత్పరత్వాత్ ; తాని వాక్యాభాసాని పరిగృహ్య, పక్షాన్తరేషు విప్రతిపన్నాః । యుక్త్యాభసత్వం లేశతో దర్శితమేవ దేహాదివ్యతిరిక్తాత్మపక్షం దర్శయద్భిః । ఇతరేషాం యుక్త్యాభససిద్ధత్వం స్వావసరే దర్శయిష్యామః । దర్శితం చ లేశత ఉత్తరోత్తరపక్షగ్రహణకారణప్రదర్శనేన, వాక్యాభాసతాం తు తత్ర తత్రాధికరణే సిద్ధాన్తయిష్యన్తః ప్రదర్శయిష్యామః । తత్రావిచార్య యత్ కిఞ్చిత్ ప్రతిపద్యమానో నిఃశ్రేయసాత్ ప్రతిహన్యేతానర్థఞ్చేయాదితి ॥ తత్రైవం స్థితే ముముక్షుర్బ్రహ్మజ్ఞానేన పరం నిఃశ్రేయసమాప్తుకామోఽవిచార్య ఏతచ్ఛాస్త్రమశ్రుత్వా ప్రవర్తమానోఽన్యపక్షాదర్వాచీనం కఞ్చిత్ పక్షం పరిగృహ్ణీయాత్ , తదా మోక్షస్య సమ్యగ్ జ్ఞానఫలత్వాత్ , తస్య చాతథాభావాన్నిఃశ్రేయసాత్ ప్రతిహన్యేత మోక్షఫలం న ప్రాప్నుయాత్ । అనర్థఞ్చ ప్రతిపద్యేత ; 'అన్ధం తమః ప్రవిశన్తి యే కే చాత్మహనో జనాః' ఇతి శ్రుతేః ।

అనాత్మదర్శనేనాత్మనోఽసత్కల్పత్వాపాదనమాత్మహననమ్ । ఏవంరూపస్యాత్మహననస్య కృతత్వాత్ , అన్యథాఽఽత్మనో హననాసమ్భవాత్ , ప్రాణత్యాగస్య ప్రకృతానుపయోగాదితి ॥ తస్మాద్ బ్రహ్మజిజ్ఞాసోపన్యాసముఖేన వేదాన్తవాక్యమీమాంసా తదవిరోధితర్కోపకరణా నిఃశ్రేయసప్రయోజనా ప్రస్తూయత ఇతి ॥ బ్రహ్మజిజ్ఞాసోపన్యాసవ్యాజేన జిజ్ఞాసాపదేనాన్తర్ణీతమీమాంసావేదాన్తవాక్యానామారభ్యతే । అథవా బ్రహ్మజ్ఞానే కర్తవ్యతయోపదిష్టే తజ్జ్ఞానాయ ప్రవృత్తేర్భ్యోఽర్థాదేవ తత్రప్రతిపాదనం ప్రతిజ్ఞాతమ్ , ఇతి తదర్థం వేదాన్తమీమాంసాఽఽరభ్యతే । కిమ్ప్రయోజనా ? కిముపకరణా చేతి ? ఉచ్యతే — తదవిరోధితర్కోపకరణా నిఃశ్రేయసప్రయోజనా చేతి ॥ తైః వేదాన్తైః, అవిరోధీ తర్కః ; యుక్తిః, ఉపకరణమ్ ఇతికర్తవ్యతా, సహకారికారణమితి యావత్ । అథవా తర్కః అనుమానం, వేదాన్తైరవిరుద్ధమ్ ; తదర్థప్రతీతేరేవ దృఢత్వహేతుతయోపకరణమస్యా ఇత్యర్థః ॥ ౧ ॥

ఇతి పరమహంసపరివ్రాజకాది - శ్రీశఙ్కరభగవత్పాదాన్తేవాసివర - శ్రీపద్మపాదాచార్యకృతౌ పఞ్చపాదికాయాం విషయ - ప్రయోజనాక్షేపపరిహారవర్ణనం నామ తురీయవర్ణకం సమాప్తమ్ ॥

యుక్తిరపి లక్షణనిర్ణయేఽర్థాత్ సూత్రితైవ । జన్మ ఉత్పత్తిః ఆదిరస్యేతి తద్గుణసంవిజ్ఞానో బహువ్రీహిరితి పదచ్ఛేదః పదార్థః పదవిగ్రహ ఇత్యేతత్ త్రితయమపి వ్యాఖ్యానాఙ్గం సమ్పాదయతి । తద్గుణసంవిజ్ఞానే ప్రయోజనమాహ — జన్మస్థితిభఙ్గం సమాసార్థ ఇతి ॥ తృతీయలిఙ్గనిర్దేశాత్ సంహతిప్రధానం సమాసార్థః । నను ఆదిః పూర్వకాలకోటిమతో భవతి, తదభావే ప్రపఞ్చస్య కో నామాఽఽదిః ? ఇత్యాశఙ్క్యాహ — జన్మనశ్చాదిత్వం శ్రుతినిర్దేశాపేక్షం వస్తువృత్తాపేక్షం చేతి ॥ యదనేన సూత్రేణ లక్షితం బ్రహ్మ, తత్స్వరూపకథనపరం వాక్యమ్ । తత్రాదౌ జన్మ నిర్దిష్టమితి తస్యాదిత్వమ్ । వస్తుస్వభావాపేక్షమపి । న హి వస్తు ప్రలీయ తిష్ఠతి । స్థిత్వా వా జాయతే । నాపి జనిత్వైవ ప్రలీయతే ; క్షణికత్వనిరాకరణాత్ । అతో జనిత్వా స్థిత్వా ప్రలీయతే । ఏవమనాదిరయం ప్రపఞ్చః । 'అస్య' ఇతి భాష్యేణ పదభాగస్యేదమః ప్రకృతిమాత్రస్యార్థనిర్దేశః । తథాహి సర్వత్ర సర్వనామప్రక్రమాదికారణాన్తరబలేన కతిపయాభిధేయపరం, తదభావే స్వమహిమ్నా ప్రమాణవిషయమాత్రాభిధాయకం, తేనాహ — ప్రత్యక్షాదిసన్నిధాపితస్య ధర్మిణ ఇదమా నిర్దేశ ఇతి ॥ షష్ఠీ జన్మాదిధర్మసమ్బన్ధార్థేతి । సర్వ ఏవేహ సమ్బన్ధః సమ్భవతి, న తద్విశేష ఆదరణీయ ఇతి కథయతి । యత ఇతి కారణనిర్దేశ ఇతి ప్రకృతిత్వనిబన్ధనా హి పఞ్చమీ, నాన్యనిబన్ధనేతి దర్శయతి ॥ అస్య జగతః

ఇత్యాదినా భాష్యేణ లక్ష్యస్య బ్రహ్మణః స్వరూపలక్షణం కథయితుముపక్రమతే । ద్వివిధం హి లక్షణమ్ ఉపలక్షణం విశేషలక్షణం చ । తత్రేదం లక్షణం ప్రపఞ్చధర్మత్వాత్ పృథగ్భూతమేవ కారణముపలక్షయతి న విశేషణత్వేన । అతః పృథక్ స్వలక్షణకథనమ్ । నామరూపాభ్యాం వ్యాకృతస్యేతి ॥ కార్యప్రపఞ్చం కేచిత్ స్వప్రక్రియానుసారేణ విభజన్తి, తద్వ్యుదాసాయ ప్రసిద్ధార్థానువాదశ్రుతిబలేన ద్వైరాశ్యం కృత్వాఽఽహ — నామరూపాభ్యామితి ॥ ఇత్థమ్భావే తృతీయా ॥ వ్యాక్రియమాణం హి వస్త్వభిధేయరూపం స్వనామగర్భం వికల్పపూర్వమేవ వ్యాక్రియత ఇతి స్వసంవేద్యమేతత్ । అనేకకర్తృభోక్తృసంయుక్తస్యేతి ॥ కర్తృత్వభోక్తృత్వమపి నామరూపాత్మకత్వాత్ప్రపఞ్చానుయాయీతి దర్శయతి — ప్రతినియతదేశకాలనిమిత్తక్రియాఫలాశ్రయస్యేతి ॥ ప్రతికర్మఫలోపభోగే నియతో దేశః స్వర్గఫలస్య మేరుపృష్ఠం, గ్రామాదిఫలస్య భూమణ్డలమ్ । కాలోఽపి స్వర్గఫలస్య దేహపాతాదూర్ధ్వం, పుత్రఫలస్య బాలభావాత్ । నిమిత్తమపి ఉత్తరాయణాదిమరణస్య । మనసాఽప్యచిన్త్యరచనారూపస్యేతి ॥ న హ్యర్వాగ్దర్శీ క్వచిద్బహిర్లోకసన్నివేశప్రకారమధ్యాత్మం చ ప్రతినియతార్థక్రియాసమర్థావయవశిరాజాలసన్నివేశం నిరూపయితుమపి సమర్థః, కిం పునర్విరచయితుమ్ ॥ జన్మస్థితిభఙ్గం యతః సర్వజ్ఞాత్ సర్వశక్తేః కారణాద్ భవతి, తద్ బ్రహ్మేతి వాక్యశేష ఇతి సాకాఙ్క్షస్య సూత్రవాక్యస్యాకాఙ్క్షితపదపూరణమ్ , ఉపలక్షితబ్రహ్మస్వరూపం లక్షణం చ దర్శయతి ॥ నను అన్యేఽపి పరిణామాదయో భావవికారాః సన్తి, తే కిమితి న సఙ్గృహ్యన్తే ? ఇత్యాశఙ్క్యాహ — అన్యేషామపీతి ॥ న క్వచిద్వస్తునో హ్యవస్థావిశేషో వినాశరహితః, నాప్యనిర్వృత్తజన్మనోఽస్థిత స్వభావస్య వినాశః । అతస్త్రిష్వేవాన్తర్భావాన్న పృథగుపన్యాసస్తేషామ్ । నను షడ్ భావవికారా ఇతి నైరుక్తాః । తేషాం గ్రహణేఽన్తర్భావోక్తిప్రయాసోఽపి పరిహృతః స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ — యాస్కపరిపఠితానాం తు జాయతేఽస్తీత్యాదీనామితి ॥ పృథివ్యప్తేజఃసు జగద్రచనారూపస్థితేషు తన్మయానామేవ తే సమ్భావ్యన్తే । తతస్తద్గ్రహణే తేషామేవ బ్రహ్మత్వేన లక్షితత్వాశఙ్కా స్యాత్ , న చ తద్యుక్తమ్ ; అతః సూత్రార్థవత్త్వాయ శ్రుతినిర్దిష్టా ఏవోత్పత్త్యాదయో గృహ్యన్తే ; తదర్థనిర్ణయార్థత్వాత్సూత్రాణామ్ । అతో యదవష్టమ్భో విశ్వో వివర్తతే ప్రపఞ్చః, తదేవ మూలకారణం బ్రహ్మేతి సూత్రార్థః ॥ నను శ్రుతినిర్దిష్టగ్రహణే సూత్రమర్థశూన్యం స్యాత్ ; న హీమాం పృథివీం జాయమానాం పశ్యామః, నాపో న తేజః, కథం సిద్ధవల్లక్షణత్వేనోపాదీయేతేతి ? ఉచ్యతే, తేజసస్తావదరణినిర్మథనాదిషు దృశ్యతే జన్మ,

ఇన్ధనాపాయే వినాశః । అపామపి చన్ద్రకాన్తాదిషు జన్మ, క్రమేణ చ శోషః । పృథివ్యా అప్యవయవసంయోగవిభాగదర్శనాత్ తన్నిమిత్తౌ జన్మవినాశావనుమీయేతే । దృశ్యేత చాద్యాఽప్యవయవసంయోగవిభాగకృతౌ పృథివ్యేకదేశస్య జన్మవినాశౌ । వాయ్వాకాశకాలదిశామపి 'యావద్వికారం తు విభాగో లోకవది'తి వక్ష్యమాణేన న్యాయేన స్త ఏవ జన్మవినాశౌ । న యథోక్తవిశేషణస్యేత్యాదినా భాష్యేణ యుక్తిరపి బ్రహ్మస్వరూపనిర్ణయాయానేనైవ సూత్రేణ తన్త్రేణావృత్త్యా వా జన్మాద్యస్య యతః సమ్భవతీతి సూత్రితేతి దర్శయతి । అస్య జగతో నామరూపాభ్యాం వ్యాకృతస్యేత్యాద్యభిహితవిశేషణచతుష్టయస్య, యథోక్తవిశేషణమీశ్వరం ముక్త్వేతి సర్వజ్ఞం సర్వశక్తిం విహాయ నాన్యతః పరపరికల్పితాత్ ప్రధానాదేరచేతనాత్ , చేతనాదపి పరిచ్ఛిన్నజ్ఞానక్రియాశక్తేః సంసారిణో హిరణ్యగర్భాత్ ఉత్పత్త్యాది సమ్భావయితుమపి శక్యమ్ ॥ అచేతనాత్తావదచేతనత్వాదేవానుపపన్నమ్ । చేతనాదపి ; పరిచ్ఛిన్నజ్ఞానక్రియాశక్తిత్వాత్ । అభావాత్ పునర్నాచేతనత్వాదేవ కేవలాదనుపపత్తిః, అపి తు నిరుపాఖ్యత్వాదతీతకల్పసంస్కారాభావాత్ , పూర్వకల్పైకరూపో వర్తమానోఽపి కల్ప ఇతి ప్రమాణాభావాత్ , సర్వ ఏవ వ్యవహారో యాదృచ్ఛిక ఇతి న క్వచిత్ కశ్చిన్నియమోఽభవిష్యత్ । న చ స్వభావతః విశిష్టదేశకాలనిమిత్తోపాదానాదితి ॥ స్వభావో నామాన్యానపేక్షః । తేనాపేక్షైవానుపపన్నా, కుతో నియమసమ్భవః ? అతో యుక్త్యాఽపి వస్త్వన్తరస్య కారణత్వసమ్భావనానిరాకరణేన పారిశేష్యాత్పూర్వోక్తవిశేషణ ఈశ్వర ఏవ కారణమితి సిద్ధమ్ ॥ ఏతదేవానుమానమితి ॥ యేయం యుక్తిరభిహితా యథోక్తవిశేషణమీశ్వరం ముక్త్వా నాన్యతో జగతో జన్మాది సమ్భవతీతి, ఏతదేవ స్వతన్త్రమనుమానమీశ్వరసిద్ధౌ సర్వజ్ఞత్వసర్వశక్తిత్వసిద్ధౌ చ తస్య ప్రమాణమ్ , కిం వేదవాక్యైః ? ఇతీశ్వరకారణినః కణాదప్రభృతయో మన్యన్తే ।

జన్మాదిసూత్రలక్షితాన్యపి వాక్యాని 'యతో వా ఇమాని భూతాని జాయన్తే' (తై. ఉ. ౩-౧-౧) ఇత్యాదీని పరార్థానుమానవాక్యసమాని దృశ్యన్త ఇతి వదన్తః । నన్విహాపి తదేవోపన్యస్తమితి ॥ యథా ధూమవిశేషస్యాగరుసమ్భవత్వం, తథా ప్రపఞ్చసన్నివేశవిశేషస్య సర్వజ్ఞత్వాదిగుణకారణకత్వమితి । న వేదాన్తవాక్యకుసుమగ్రథనార్థత్వాత్ సూత్రాణామితి ॥ సత్యం తదేవోపన్యస్తముపకరణత్వేన, న తత్ర తాత్పర్యం, తాత్పర్యన్తు వేదవాక్యగ్రథనే । తదేవ ప్రపఞ్చయతి — వేదాన్తవాక్యానీతి ॥ సమన్వయసూత్రప్రముఖోపాత్తైః శబ్దశక్త్యనుసారిభిర్న్యాయైర్వాక్యానాం బ్రహ్మణి తాత్పర్యాధ్యవసాననిర్వృత్తా బ్రహ్మావగతిః ।

నానుమానాదిప్రమాణాన్తరనిర్వృత్త్యా । సత్సు తు వేదాన్తవాక్యేషు తదవిరోధ్యనుమానమపి ప్రమాణం భవన్న నివార్యతే ; శ్రుత్యైవ సహాయత్వేన తర్కస్యాప్యభ్యుపేతత్వాత్ ॥ తథా హి 'శ్రోతవ్యో మన్తవ్యః' ఇతి । శ్రుత్యా యథా శ్రవణం బ్రహ్మావగతిహేతురనూద్యతే, తథా మననస్యాపి సిద్ధవదనూద్యమానత్వాత్ । తథాఽపరా శ్రుతిః 'పణ్డితో మేధావీ'త్యాదిః 'ఆచార్యవాన్ పురుషో వేదే'తి పురుషబుద్ధిసాహాయ్యమాత్మనో దర్శయతి । యదాచార్యేణ శ్రుత్యనుసారిణా స్ఫటికాదినిదర్శనేన శిష్యేభ్యః ప్రత్యయదార్ఢ్యాపాదనం, తదాచార్యవాన్ పురుషో వేదేత్యనూద్యతే । న ధర్మజిజ్ఞాసాయామివేత్యాదినా యుక్తిసాహాయ్యాపేక్షణే కారణమాహ । శ్రుత్యాదయ ఇతి ॥ శ్రుతిః పదాన్తరనిరపేక్షః శబ్దః । ఆదిశబ్దేన లిఙ్గవాక్యాదయః శబ్దప్రకారా గృహ్యన్తే । న త ఏవ బ్రహ్మణి ప్రమాణం, కిన్త్వనుభవాదయోఽపి । తత్ర హేతుమాహ — అనుభవావసానత్వాద్ భూతవస్తువిషయత్వాచ్చ బ్రహ్మజ్ఞానస్యేతి ॥ సిద్ధే వస్తుని సమ్భవత్యనుభవః, తదవసానా ఆకాఙ్క్షా నివృత్తిర్యతః । నను ధర్మజిజ్ఞాసాయాం వినాఽప్యనుభవేన శబ్దశక్త్యనుసరణమాత్రేణైవ నిరాకాఙ్క్షం ఫలపర్యన్తం జ్ఞానం భవతి, న తర్కగన్ధమప్యపేక్షతే, తథేహాపి స్యాత్ ; ప్రమాణత్వావిశేషాద్వేదాన్తవాక్యానామ్ , ఇత్యాశఙ్క్య విశేషమాహ — కర్తవ్యే హి విషయ ఇత్యాదినా బ్రహ్మజ్ఞానమపి వస్తుతన్త్రమేవ భూతవస్తువిషయత్వాదిత్యన్తేన భాష్యేణ ॥ కథమ్ ? కర్తవ్యం హి కర్తవ్యత్వాదేవాసిద్ధస్వభావం నానుభవితుం శక్యమితి న తదాకాఙ్క్షా, ఇహ తు సిద్ధస్య సాక్షాద్రూపేణ విపర్యాసగృహీతస్య సమ్యగ్జ్ఞానేన సాక్షాత్కరణమన్తరేణ న మిథ్యాజ్ఞానోదయనివృత్తిః ; ద్విచన్ద్రాదిషు తథా దర్శనాత్ । న హి కర్తవ్యసిద్ధార్థనిష్ఠయోః ప్రమాణత్వసామ్యాదవబోధనప్రకారేఽపి సామ్యమ్ । యది స్యాత్ , పురుషేచ్ఛావశనిష్పాద్యమపి స్యాత్ । తతో విధిప్రతిషేధవికల్పసముచ్చయోత్సర్గాపవాదబాధాభ్యుచ్చయవ్యవస్థితవికల్పాదయోఽపి ప్రసజ్యేరన్ । న వస్తుని యుక్తమేతత్ ; నిఃస్వభావత్వప్రసఙ్గాత్ । తథా చైకస్మిన్ వస్తుని స్థాణుః పురుషో వేతి వికల్పః, న వైకల్పికద్రవ్యత్యాగవద్ సమ్యగ్జ్ఞానం భవతి స్థాణురేవేతి నిశ్చితైకార్థతా పరమార్థే । యతో వస్తుస్వభావపరతన్త్రం సిద్ధవస్తుజ్ఞానం, న జ్ఞానపరతన్త్రం వస్తు । యది స్యాత్ , శుక్తిరజతమపి తథా స్యాత్ । కర్తవ్యజ్ఞానం పునర్వైపరీత్యేఽపి సమ్యగేవ ; 'యోషా వావ గౌతమ అగ్నిరి'త్యాదిషు దర్శనాత్ । తత్రేవం సతి బ్రహ్మజ్ఞానమపి వస్తుతన్త్రమేవ భూతవస్తువిషయత్వాత్ । అతో యుక్తో యుక్తేరనుప్రవేశః, అనుభవాపేక్షా చ నేతరత్ర ॥ అపరః పరిచోదయతి — నను భూతవస్తువిషయత్వ ఇత్యాదినా ॥ అయమభిప్రాయః — భూతత్వాత్ యుక్తేరపి చేదనుప్రవేశః, తథా సతి కిం వేదవాక్యైర్విచారితైః ? యథాహురీశ్వరకారణినః, తథా భవతు పూర్వసూత్రేణ

ప్రతిజ్ఞానిర్దేశోఽనేన చ హేత్వభిధానమితి । ఉత్తరమాహ — నేన్ద్రియాదివిషయత్వేన సమ్బన్ధగ్రహణాదిత్యాదినా ॥ ఇన్ద్రియాణి ప్రపఞ్చమాత్రం గృహ్ణన్తి, న తత్కారణమ్ । యది తద్గ్రహణమపి స్యాత్ , నానుమానోపన్యాసేన కృత్యమస్తి । సామాన్యతోదృష్టమపి న ప్రమాణమతీన్ద్రియే బ్రహ్మణి, అత ఉపసంహరతి — తస్మాజ్జన్మాదిసూత్రం నానుమానోపన్యాసార్థం, కిం తర్హి ? వేదాన్తవాక్యప్రదర్శనార్థమితి ॥ యుక్తిమపి తదుపకరణాం తదర్థానుభవప్రయోజనాం సూచయతీత్యుక్తమ్ ॥ నన్వేవం సతి కథం యుక్తిరబ్రహ్మవిషయా సతీ తద్విషయాణాం వాక్యానాముపకరణం భవతి ? ఉచ్యతే, బ్రహ్మపరేషు మృదాదిదృష్టాన్తైర్యుక్తస్య ఉపన్యస్యన్తే । తాశ్చ విధిప్రతిషేధవాక్యయోః ప్రవర్తకత్వనివర్తకత్వాకాఙ్క్షితస్తుతినిన్దార్థవాదవత్ స్వరూపవాక్యస్య ఫలపర్యన్తాపేక్షితసమ్భావనార్థవాదతాం ప్రతిపద్యమానాస్తత్ర శ్రుతిసాహాయ్యే వర్తన్త ఇత్యుచ్యతే । కిమ్పునస్తద్ వేదవాక్యం యత్ సూత్రేణేహ లిలక్షయిషితమితి ॥ సర్వత్ర వేదాన్తవాక్యే బ్రహ్మపదస్యాప్రసిద్ధత్వాన్న స్వార్థం విశేష్యత్వేన విశేషణత్వేన వా వాక్యార్థే సమర్పయితుమలమిత్యాక్షిపతి । యేషాం వేదాన్తవాక్యానాం యేన సన్నివేశక్రమేణ బ్రహ్మప్రతిపాదనే సమన్వయః స్వాధ్యాయపదే స్థితః, తల్లక్షణార్థం సూత్రద్వయమితి । తత్రైవోదాహణమాహ — భృగుర్వై వారుణిరితి । అథశబ్దోపాత్తన్యాయేన ప్రథమసూత్రస్యోదాహరణం — ‘యతో వా ఇమాని భూతానీ’తి జన్మాదిసూత్రస్య । కథమ్ ? పూర్వోక్తేన న్యాయేన పృథివ్యాదీనాం జన్మాదిదర్శనాత్ తత్కారణ ఏకత్వనానాత్వయోరన్యతరావగమే ప్రమాణాభావాద్ బుద్ధిమత్కారణపూర్వతామాత్రే ప్రతిపన్నే ‘యతో వా ఇమానీ’తి కారణస్యైకవచననిర్దేశాత్తదర్థమాత్రస్యైవ విధిత్సితత్వాదర్థాత్సర్వజ్ఞం సర్వశక్తిజగత్కారణమితి కారణవిశేషో వాక్యాదవగమ్యతే । పునస్తద్విజిజ్ఞాసస్వేత్యనూద్య తద్ బ్రహ్మేతి తత్ర బ్రహ్మశబ్దప్రయోగాద్ బృహత్యర్థాన్వయేన సర్వతోఽనవచ్ఛిన్నస్వభావం జగత్కారణం బ్రహ్మపదార్థ ఇతి గమ్యతే । తస్య చ నిర్ణయవాక్యమానన్దాద్ధ్యేవ ఖల్వితి ॥ ప్రసిద్ధావద్యోతకేన హిశబ్దేన సంయుక్తమానన్దావద్యోతకముపపద్యతే । అనానన్దాత్మకే హి జగత్కారణే బ్రహ్మశబ్దప్రయోగో న యుజ్యతే । న హి తస్యోపేక్షణీయే విషయే స్వార్థప్రక్షేపేణ వృత్తిః సమఞ్జసా । తస్మాద్ బ్రహ్మపరే వాక్యే జన్మాదిధర్మజాతస్యోపలక్షణత్వాద్ బ్రహ్మసంస్పర్శాభావాత్ సర్వజ్ఞం సర్వశక్తిసమన్వితం పరమానన్దం బ్రహ్మేతి జన్మాదిసూత్రేణ బ్రహ్మస్వరూపం లక్షితమితి సిద్ధమ్ ॥

ఇతి పరమహంసపరివ్రాజకాది - శ్రీశఙ్కరభగవత్పాదాన్తేవాసివర - శ్రీపద్మపాదాచార్యకృతౌ పఞ్చపాదికాయాం జన్మాద్యధికరణం నామ పఞ్చమవర్ణకం సమాప్తమ్ ॥

అథ సప్తమం వర్ణకమ్

అథ వా యథోక్తమృగ్వేదాదీత్యాదినా సూత్రస్య ప్రమాణప్రతిజ్ఞామర్థాన్తరమాహ - అపేక్షితత్వాత్ ॥ కథం పునరేకస్య సూత్రస్యార్థద్వయమ్ ? సూత్రత్వాదేవ । తథా చ పౌరాణికాః — 'అల్పాక్షరమసన్దిగ్ధం సారవద్విశ్వతోముఖమ్ । అస్తోభమనవద్యం చ సూత్రం సూత్రవిదో విదుః' ॥ ఇతి ॥ విశ్వతోముఖమితి నానార్థతామాహ - అతోఽలఙ్కార ఏవ సూత్రాణాం యదనేకార్థతా నామ ॥ నను పూర్వసూత్రే శాస్త్రముదాహరతా బ్రహ్మావగమే శాస్త్రం ప్రమాణం ప్రతిజ్ఞాతమేవ । సత్యమేతత్సూత్రబలేన తదుదాహృతమ్ ; అన్యథా సూత్రే శాస్త్రోపాదానాభావాదనుమానాశఙ్కాయాం 'యతః సర్వజ్ఞాత్సర్వశక్తేః కారణాజ్జగతో జన్మాది భవతి, తద్ బ్రహ్మేతి వాక్యశేషః' ఇత్యస్యోపస్కారస్యాప్రమాణత్వప్రసఙ్గః । ప్రతిప్రపఞ్చం పృథక్కారణజన్మతాయా అపి సమ్భవాత్ సర్వజ్ఞత్వసర్వశక్తిత్వాసిద్ధేః, లోకే చ జగత్కారణే బ్రహ్మశబ్దప్రయోగాదర్శనాత్ । అతో 'జన్మాద్యస్య యతః' 'శాస్త్రప్రమాణకమి'త్యేతావదిదం సూత్రం సదసన్దిగ్ధమనుమానశఙ్కానివృత్తేః పృథక్కరణం ప్రపఞ్చాన్తఃపాతినః శాస్త్రస్యాపి హేతుత్వేన సర్వజ్ఞత్వం సుసమ్పాదమితి వ్యాఖ్యానాన్తరేణ కథయితుమ్ ॥

ఇతి పరమహంసపరివ్రాజకాది - శ్రీశఙ్కరభగవత్పాదాన్తేవాసివర - శ్రీపద్మపాదాచార్యకృతౌ పఞ్చపాదికాయాం బ్రహ్మణః శాస్త్రప్రమాణకత్వం నామ సప్తమం వర్ణకం సమాప్తమ్ ॥

తత్తు సమన్వయాత్ తత్ బ్రహ్మ సర్వజ్ఞత్వాదిగుణకం వేదాన్తశాస్త్రాత్ప్రతీయత ఇతి ప్రతిజానీతే । హేతుం చాచష్టే — సమన్వయాదితి । తత్ర తాత్పర్యేణ వేదాన్తవాక్యానాం సమన్వయాదిత్యర్థః ॥ సమ్యగన్వయః సమన్వయః । అథ కేయం సమ్యక్తాఽన్వయస్య ? పదానాం పరస్పరానవచ్ఛిన్నార్థానామనన్యాకాఙ్క్షాణామవ్యతిరిక్తైకరసప్రాతిపదికార్థమాత్రాన్వయః ; 'సోఽయమి'త్యాది వాక్యస్థపదానామివ । ప్రకృష్టప్రకాశశబ్దయోరివ చన్ద్రపదాభిధేయార్థకథనేన । తథా చ వ్యక్తివిశేషః, కశ్చిచ్చన్ద్రప్రాతిపదికాభిధేయః కేనచిత్ పృష్టః 'అస్మిన్ జ్యోతిర్మణ్డలే కశ్చన్ద్రో నామ ? ' ఇతి తస్య ప్రతివచనం 'ప్రకృష్టప్రకాశశ్చన్ద్రః' ఇతి । తదేవం ప్రతివచనం

భవతి యది యథా చన్ద్రపదేనోక్తం, తథాఽఽభ్యామపి పదాభ్యాముచ్యేత । ఏవం చ సతి నీలోత్పలవదయుతసిద్ధపరస్పరావచ్ఛిన్నవిశేషణవిశేష్యభావేనాప్యన్వయో దుర్లభః । కుతః పృథక్సిద్ధః క్రియాకారకలక్షణః సమ్బన్ధః ? తథావిధాన్యుదాహరతి — సదేవ సోమ్యేదమగ్ర ఇత్యాదీని ॥ నను జన్మాదిసూత్రోదాహరణేష్వేవ ప్రామాణ్యం దర్శనీయం, కిముదాహరణాన్తరేణ ? బాఢమ్ ; అస్త్యత్రాభిప్రాయో భాష్యకారస్య । తత్ర బ్రహ్మణో లక్షణం వక్తవ్యమితి తటస్థస్యైవ బ్రహ్మణో నిరూపకాణి వాక్యాన్యుదాహృతాని, ఇహ తు 'తత్త్వమసీ'తి జీవస్య బ్రహ్మాత్మతావగతిపర్యన్తాని వేదాన్తవాక్యాని న తటస్థమేవ జగత్కారణం ప్రతిపాద్య పర్యవస్యన్తి, ఇత్యతస్తథాభూతాన్యేవ వాక్యాన్యుదాహృతాని — 'సదేవ సోమ్యేదమగ్ర ఆసీది' త్యేవమాదీని । యత్పునః సిద్ధే వస్తుని ప్రత్యక్షాదిసమ్భవాత్ తదభావే మిథ్యాత్వాశఙ్కాయామప్రామాణ్యమితి, తత్ రూపాద్యభావాద్ నేన్ద్రియగోచర ఇతి ప్రత్యుక్తమ్ ॥ నను ఇన్ద్రియాగోచరత్వాదేవ ప్రత్యక్షాద్యవిషయత్వాన్న శబ్దమాత్రస్య తత్ర ప్రామాణ్యమిత్యుక్తమ్ , ఉచ్యతే ; యద్యపి శబ్దమాత్రస్య ప్రత్యక్షాదివిషయ ఏవ ప్రయోగో దృష్టః, వ్యుత్పత్తౌ తు కథం వ్యుత్పద్యతే ? ఇతి వాచ్యమ్ । శ్రోతృవ్యవహారో హి మూలం బాలానాం వ్యుత్పత్తేః । స చ శ్రోతుర్జ్ఞానాన్తరానిమిత్తతాపరిశుద్ధః శబ్దసామర్థ్యావగమహేతుః । అతో న ప్రతిపత్తుర్జ్ఞానాన్తరాసిద్ధార్థావబోధకత్వం సామర్థ్యావగమకాలేఽవగతమ్ । తేనానవగమ్యైవ తద్విషయం జ్ఞానం సామర్థ్యావగమః, యథాఽవగమం చ విజ్ఞానోత్పత్తిః । యదా పునర్వ్యుత్పన్నః స స్వయం ప్రయుయుక్షతే పరప్రతిపత్తయే, తదా జ్ఞానాన్తరసన్నిధాపితం స్వసాక్షికం వివక్షన్ సామర్థ్యావగమకాలేఽపి తయోః సత్తాం ప్రతిపద్యతే కేవలం, న జ్ఞానోత్పత్తౌ తయోరుపయోగమ్ । తస్మాన్న శబ్దస్య ప్రమాణాన్తరగృహీతార్థప్రకాశనే సామర్థ్యం వ్యుత్పత్తికాలేఽవగతం, కిన్తు చక్షురాదివదన్యనిరపేక్షో యథావగతసామర్థ్యశ్చ శబ్దో విజ్ఞానం జనయతి । తస్మాన్న ప్రమేయస్య ప్రత్యక్షాదివిషయత్వం శబ్దస్య విజ్ఞానజనన ఉపయుజ్యతే । అపి చాపౌరుషేయే శబ్దే చక్షుషీవ విజ్ఞానోత్పత్తావనపేక్షే కథమప్రామాణ్యమాశఙ్క్యేత ? నను ఉక్తమాశఙ్కాకారణం స్పర్శనగోచరచిత్రనిమ్నోన్నతవిషయస్య చాక్షుషస్య ప్రత్యయస్య తత్సంవాదాభావాదప్రమాణత్వం, న తత్సాధూక్తమ్ ; అదుష్టకరణత్వాదస్య, తస్య చ తదభావాత్ । తథాహి శబ్దస్తావదపౌరుషేయత్వాదదుష్టః । ప్రమేయస్య పునర్జ్ఞానహేతుత్వే న ప్రమాణమస్తి ; శబ్దస్యైవ తదేకనిష్ఠత్వేన తన్నియమాత్ , చిత్రస్య తు చాక్షుషజ్ఞానే సామగ్ర్యన్తఃపాతినః శ్యామాదిరేఖాసన్నివేశవిశేషో దోషః ; తదభావే తిమిరాభావ ఇవ సమ్యగ్దర్శనోత్పత్తేః । అతః ప్రవర్తమానమపి ప్రమాణం సంవాదకమేవ, ఇతి నాప్రామాణ్యమావహతి । న చ సంవాదలక్షణం ప్రామాణ్యమ్ , అపి తు బోధలక్షణమితి

ప్రమాణవిదాం స్థితిః । అతో యథైవ విధివాక్యానాం స్వార్థమాత్రే ప్రామాణ్యమ్ , ఏవం స్వరూపవాక్యానామపి ; అనవగతార్థపరిచ్ఛేదసామాన్యాత్ ॥ నను విధివాక్యానామేవ ప్రామాణ్యం యుక్తమ్ ; క్రియార్థత్వాదామ్నాయస్య, న ; ఇతరేతరాశ్రయత్వాత్ । విధివాక్యానామేవ హి ప్రామాణ్యే సిద్ధే క్రియార్థత్వమామ్నాయస్య సిద్ధ్యేత్ , క్రియార్థత్వే చ సిద్ధే తేషామేవ ప్రామాణ్యమితీతరేతరాశ్రయత్వం స్యాత్ , న హ్యేకమప్యన్యతః సిద్ధమ్ ; అతో యదవగమయత్యామ్నాయస్తదర్థః సః । తస్మాద్ యథాకార్యమవగమయన్స్తదర్థః, ఏవమైకాత్మ్యమప్యవగమయంస్తదర్థో భవితుమర్హతి । ప్రతీతికృతత్వాత్ప్రామాణ్యస్య, ప్రతీతిస్తు కార్యైకాత్మ్యయోస్తుల్యా । ప్రత్యక్షాదిష్వప్యేతదేవ ప్రమాణవృత్తం, యదనవగతమవగమ్యతే ॥ ఆహ — యుక్తం ప్రత్యక్షాదీనాం తావత్ ప్రామాణ్యమ్ ; అపేక్షాన్తరాభావాత్ , ఆమ్నాయస్య త్వధ్యయనవిధినోపాదాపితస్య న పునః పురుషార్థమప్రాప్య పర్యవసానం లభ్యతే ; విధానానర్థక్యప్రసఙ్గాత్ । తస్మాదైకాత్మ్యవాక్యానాం స్వార్థమాత్రనిష్ఠతా న యుక్తా ; ఉచ్యతే, పురుషో హ్యేతావదపేక్షతే, ఇష్టం మే స్యాదనిష్టం మే మా భూదితి, న త్వర్థమన్యథా వేతి । న చాస్య స్వయమీప్సే । ద్వివిధం చేష్టం ప్రేప్సతి, కిఞ్చిత్ప్రాప్యమ్ ; యథా గ్రామాది । కిఞ్చిత్ప్రాప్తమపి ; యథా భ్రాన్త్యా హస్తగతమేవ విస్మృతసువర్ణాది । అనిష్టమపి ద్వివిధం పరిజిహీర్షతి కిఞ్చిత్ పరిహార్యం — యథాగర్తాది కిఞ్చిత్పరిహృతమపి ; భ్రాన్త్యా యథా రజ్జ్వాది సర్పాదిబుద్ధిగృహీతమ్ । తత్ర ప్రాప్యపరిహార్యయోః సాధనజ్ఞానాయత్తత్వాత్పురుషార్థస్య విధిప్రతిషేధావర్థవన్తౌ । ఇతరయోస్తావద్ భ్రాన్తిమాత్రవ్యవహితత్వాన్న తదపనయాదన్యత్ పురుషార్థత్వేనాపేక్షతే । తదపనయశ్చ తత్త్వజ్ఞానాద్ భవతి నాన్యథా । ఏవమపి లభ్యమానం పురుషార్థమనుమన్యత ఏవ పురుషః, సుతరాం చాభినన్దతి । సధనాయత్తో హ్యాయాసాల్లభ్యేత, జ్ఞానాయత్తే త్వాయాసోఽపి పరిహ్రియతే । తేనానేకానర్థకలుషితమివాత్మానం మన్యమానస్య భ్రాన్తస్య సర్వానర్థశూన్యాత్మతత్త్వప్రతిపాదనాదేవ పురుషార్థసిద్ధేరైకాత్మ్యవాక్యానాం స్వార్థమాత్రనిష్ఠత్వేఽపి న విధ్యానర్థక్యప్రసఙ్గః । తస్మాత్ సిద్ధం బ్రహ్మణః శాస్త్రప్రమాణత్వమ్ ॥

ఇతి పరమహంసపరివ్రాజకాది - శ్రీశఙ్కరభగవత్పాదాన్తేవాసివర - శ్రీపద్మపాదాచార్యకృతౌ పఞ్చపాదికాయాం వేదాన్తానాం బ్రహ్మణి సమన్వయనిరూపణం నామాష్టమం వర్ణకం సమాప్తమ్ ॥

అథ నవమం వర్ణకమ్

అత్రాపరే ప్రత్యవతిష్ఠన్తే — యద్యపి శాస్త్రేణ ప్రమీయతే బ్రహ్మ ; తథాఽపి విధిసంస్పర్శినా, న తద్రహితేన । కస్మాదేవమ్ ? అన్యథా శబ్దప్రయోగానుపపత్తేః । పురుషేచ్ఛాసముత్థాపితో హి శబ్దప్రయోగః । సా చేష్టానిష్టప్రాప్తిపరిహారవిషయా । న చ పారమ్పర్యేణాపి సుఖదుఃఖే విహాయేష్టానిష్టే సమ్భవతః । న చ విస్మృతసువర్ణారోపితసర్పరశనాప్రతిపత్తావివ తదనన్తరం శాస్త్రాదపి బ్రహ్మాత్మప్రతిపత్తౌ సుఖావాప్తిర్దుఃఖపరిహారశ్చ దృశ్యతే ; పూర్వవత్ సంసారిత్వోపలబ్ధేః, ప్రతీత్యుత్తరకాలం చ ధ్యానోపదేశాత్ । తస్మాత్ సన్తు నామ లోకే విధిరహితాన్యపి పురుషార్థపర్యన్తాని వాక్యాని, వేదే తు న తద్రహితానాం తత్పర్యన్తతా । తస్మాద్ యద్యపి జిజ్ఞాస్యవైలక్షణ్యం ధర్మబ్రహ్మజిజ్ఞాసయోః సిద్ధసాధ్యవిషయత్వేన ; తథాఽపి 'సోఽన్వేష్టవ్యః' (ఛా. ఉ. ౮-౭-౧) 'స విజిజ్ఞాసితవ్యః' (ఛా. ఉ. ౮-౭-౧) ఇత్యాది విధిషు కోఽసావాత్మేత్యాకాఙ్క్షాయాం సర్వ ఏవ బ్రహ్మస్వరూపపరః పదసమన్వయస్తత్సమర్పకత్వేనోపయుక్తః, న స్వతన్త్రమేవ బ్రహ్మ ప్రతిపాదయితుమలమ్ । అతో విధీయమానజ్ఞానకర్మకారకత్వేనైవ బ్రహ్మ ప్రతిపాద్యత ఇతి ॥ యః పునః 'తస్మాత్ ప్రతిపత్తివిధివిషయతయైవ శాస్త్రప్రమాణకం బ్రహ్మాభ్యుపగన్తవ్యమి'తి భాష్యే పూర్వపక్షోపసంహారః, తత్ర ప్రతిపత్తిశబ్దః సర్వ ఏవ మనోవ్యాపారః ప్రమాణాత్మక ఇతరో వా బ్రహ్మసంస్పర్శిత్వేన విధేయః కైశ్చిత్ కథఞ్చిత్ కల్పితః, తస్య సర్వస్య సఙ్గ్రహార్థో ద్రష్టవ్యః ॥ అత్రోచ్యతే, కిమిదం జ్ఞానం బ్రహ్మకర్మకం విధీయతే ? న తావచ్ఛబ్దజన్యమ్ । స్వాధ్యాయపాఠాదేవ తత్సిద్ధేః, అథ శబ్దజన్యస్యైవ జ్ఞానస్యాభ్యాసో విధీయత ఇతి, న తస్య ప్రయోజనం పశ్యామః ॥ నను ఇష్టవిషయస్య జ్ఞానసన్తానస్య సుఖసన్తానహేతుత్వం దృశ్యతే, యద్యేవం తద్వదేవ విధ్యానర్థక్యమ్ । అథ పునః సాక్షాత్కరణాయ జ్ఞానసన్తానవిధిరుచ్యతే, నైతద్యుక్తమ్ ; న హి దృష్టాధికారో విధిరసమ్భావితదృష్టఫలో భవతి । న హి లైఙ్గికోఽర్థో లిఙ్గజన్మనైవ జ్ఞానేన సహస్రశోఽప్యభ్యస్యమానేన సాక్షాత్క్రియతే । మా భూత్ శాబ్దజ్ఞానాదేవాభ్యస్యమానాత్సాక్షాద్భావః, తజ్జన్మనో జ్ఞానాన్తరాద్భవిష్యతి, నేత్థమ్భావే ప్రమాణమస్తి ॥ అస్తు తర్హి శబ్దాత్ ప్రతిపన్నస్య యథాప్రతిపత్తి ధ్యానం నామ మనోవ్యాపారో విధీయత ఇతి, కిమర్థం తస్య విధానమ్ ? ధ్యేయసాక్షాత్కారాయ చేత్ , న తస్య సమ్భవః । న హి పరోక్షం ధ్యాయమానం సాక్షాద్భావమాపద్యమానం దృష్టమ్ । నను దృష్టం పరోక్షమపి ధ్యాయమానం సాక్షాద్భావమాపన్నం కామాద్యుపప్లవే, మైవమ్ ; న తద్ ధ్యాయమానమ్ , అపిత్వవిద్యాత్మకమ్ , అన్యథా బాధో న భవేత్ ॥ నను 'ద్రష్టవ్యః' ఇతి దర్శనమనూద్య

'నిదిధ్యాసితవ్యః' ఇతి ధ్యానం దర్శనఫలం విధీయతే, ఉక్తమేతద్ న దృష్టాధికారో విధిరసమ్భావితదృష్టఫలో భవతీతి । న హి ధ్యానం ధ్యేయసాక్షాద్భావ హేతుః క్వచిద్ దృష్టమ్ । అథాపి భవతు నామ ధ్యానాద్ ధ్యేయసాక్షాద్భావో ధ్యేయస్య తథాత్వే కిం ప్రమాణమ్ ? శబ్దస్తావత్సాక్షాత్కరణోపాయోపాసనవిధానే పర్యవసితో న తత్సద్భావే, సత్యమ్ ; తథాఽపి తత్త్వం సిధ్యతి వక్ష్యమాణేన దేవతావిగ్రహవత్త్వన్యాయేన । విషమ ఉపన్యాసః తత్ర హి న తథాత్వే సాధకం బాధకం వేతి ప్రతీతిశరణైస్తథాఽభ్యుపేయతే ; న తథేహ సర్వస్యాత్మత్వే ; ప్రత్యక్షాదివిరోధాత్ , ఆరోపితరూపేణాపి ధ్యానోపపత్తేః । పూర్వోక్తేష్వపి జ్ఞానవిధిపక్షేష్వనయైవ దిశా వస్తుతథాత్వసిద్ధిర్నిరాకార్యా ॥ యత్పునః కైశ్చిదుచ్యతే — శాబ్దజ్ఞానాదన్యదేవ జ్ఞానాన్తరమలౌకికం వేదాన్తేషు కర్తవ్యత్వేన విధీయత ఇతి, తత్ర వదామః, తత్పునః కింసాధనం కిఙ్కర్మ చేతి వక్తవ్యమ్ । న హ్యనవగతకర్మకారకం జ్ఞానం విధాతుం శక్యమ్ ; అవగతే చ తస్మిన్ విధానానర్థక్యమ్ । సాధనమపి న విహితమ్ ; తేన వినా సాకాఙ్క్షం వచనమనర్థకం భవేత్ । 'తమేతం వేదానువచనేన బ్రాహ్మణా వివిదిషన్తీ'త్యాదినా వచనేన సాధనం వేదానువచనాది విహితమేవేతి చేత్ , ప్రమాణాన్తరస్య తర్హి ప్రమాణం శబ్దో నాత్మతత్త్వస్య, నైతదుపపద్యతే ; కార్యగమ్యం హి ప్రామాణ్యం న విధిగమ్యమ్ । తదుక్తమ్ — 'గుణాద్వాఽప్యభిధానం స్యాత్సమ్బన్ధస్యాశాస్త్రహేతుత్వాది'తి । తదేవమయుక్తమేతత్ , విధిసమన్వయే శాస్త్రప్రమాణత్వం బ్రహ్మణః ॥

అథాపి 'అథ యదతః పరో దివో జ్యోతిరి'తి ప్రపఞ్చాతిరిక్తబ్రహ్మాభ్యుపగమే దేవతావిగ్రహవత్త్వన్యాయసమ్భవాత్ మోక్షకామస్య బ్రహ్మోపాసనం విధీయతే, తథా చ శ్రుతిః 'విద్యయా తదారోహన్తీ'తి, న చ సాధ్యత్వేఽప్యన్తవత్త్వమ్ ; శబ్దగమ్యత్వాదనావృత్తేః 'న చ పునరావర్తతే' (ఛా. ఉ. ౮-౧౫-౧) ఇతి । న హ్యేష తర్కగమ్యః, యేన తర్కేణాస్య తత్త్వం వ్యవస్థాప్యేత, శబ్దగమ్యస్య తు శబ్దాదేవ తత్త్వవ్యవస్థేతి మన్వానస్యోత్తరమాహ భాష్యకారః — న కర్మబ్రహ్మవిద్యాఫలయోర్వైలక్షణ్యాదితి ॥ వస్తుసఙ్గ్రహవాక్యమేతత్ । అస్యైవ ప్రపఞ్చః అతో న కర్తవ్యశేషత్వేన బ్రహ్మోపదేశో యుక్త ఇత్యేతదన్తం భాష్యమ్ ॥ అస్యాయమర్థః — సఙ్క్షేపతః శ్రుతితో న్యాయతశ్చ మోక్షస్య నిత్యసిద్ధత్వప్రతీతేర్న క్రియాసాధ్యో మోక్ష ఇతి । కథమ్ ? యది సన్ధ్యోపాసనవన్మానసం బ్రహ్మకర్మకముపాసనం నామ ధర్మో మోక్షఫలః స్వర్గాదిఫలయాగవద్విధీయతే, తథా సతి శరీరవతైవ తత్ఫలం భోక్తవ్యమ్ ఇతి 'అశరీరం వావ సన్తం న ప్రియాప్రియే స్పృశతః' (ఛా. ఉ. ౮-౧౨-౧) ఇత్యశరీరమోక్షానువాదో యోగ్యప్రియాప్రియస్పర్శనాభావానువాదశ్చ నిరాలమ్బనౌ స్యాతామ్ । న చాశరీరత్వమేవ

ధర్మకార్యమ్ ; స్వాభావికత్వాత్తస్య । తేనానుష్ఠేయవిలక్షణం మోక్షాఖ్యమశరీరత్వం స్వభావసిద్ధం నిత్యమితి సిద్ధమ్ ॥ తథాపి కథఞ్చిత్పరిణామి నిత్యం స్యాత్ , స్యాదపి కదాచిద్ధర్మకార్యమ్ । ఇదన్తు కూటస్థనిత్యం బ్రహ్మ జిజ్ఞాస్యత్వేన ప్రక్రాన్తం, యత్స్వరూపావగమో జీవస్య మోక్షోఽభిప్రేయతే । తత్ర యది హస్తగతవిస్మృతసువర్ణాదివద్ భ్రాన్తిమాత్రవ్యవహితం మోక్షం ప్రత్యాఖ్యాయ, బ్రహ్మవిషయధ్యానక్రియాతో దేవతావిషయయాగాదివత్ప్రీతివిశేషో భోగ్యో మోక్షః కల్ప్యేత, తత స్తేష్వేవ తారతమ్యావస్థితేషు యాగఫలేష్వయమపి తథాభూతః స్యాత్ । తతః 'తద్యథేహ కర్మచితో లోకః క్షీయతే, ఏవమేవాముత్ర పుణ్యచితో లోకః క్షీయతే' (ఛా. ఉ. ౮-౧-౬) ఇతి లిఙ్గదర్శనోపబృంహితన్యాయావగతానిత్యత్వో మోక్షః ప్రసజ్యేత । న చ తథాభ్యుపగమో మోక్షవాదినామ్ । అతో న కర్తవ్యశేషత్వేన బ్రహ్మోపదేశో యుక్త ఇత్యుపసంహారః ॥ యత్పునః 'న చ పునరావర్తతే' (ఛా. ఉ. ౮-౧౫-౧) ఇతి శాస్త్రావగతం నిత్యత్వం న తర్కేణాపనేతుం యుక్తమితి, తదయుక్తమ్ ; వర్తమానాపదేశత్వేన తథాభావే ప్రమాణాపేక్షణాత్ । న చ కార్యస్య నిత్యత్వే ప్రమాణమస్తి ; పరమాణూనాం పాకజో గుణో నిత్యత్వే నోదాహరణమ్ ; ప్రక్రియామాత్రసిద్ధత్వాత్ । కిం చ తేషామిహ న పునరావృత్తిః ; 'ఇమం మానవమావర్తం నావర్తన్తే' ఇతి శ్రుతిరిహేమమితి విశేషణాదస్మిన్ కల్పేఽనావృత్తిం దర్శయతి, నానవధికామనావృత్తిమ్ । అపి చ అభ్యుపేత్య బ్రహ్మణః క్రియానుప్రవేశం మోక్షస్యానిత్యత్వదోష ఉక్తః, న తు క్రియానుప్రవేశం క్షమతే వేదాన్తవాక్యగతః పదసమన్వయః । తథా చ 'బ్రహ్మ వేద బ్రహ్మైవ భవతీ'త్యాద్యాః శ్రుతయో బ్రహ్మవిద్యానన్తరం మోక్షం దర్శయన్త్యో మధ్యే కార్యాన్తరం వారయన్తి ; వేదనబ్రహ్మభవనయోరేకకాలత్వనిర్దేశాత్ । అతో న విదితస్య క్రియాయాం వినియోగః । తథా 'తద్ధైతత్పశ్యన్నృషిర్వామదేవః ప్రతి పేదే' (బృ. ఉ. ౧-౪-౧౦) ఇతి బ్రహ్మదర్శన సర్వాత్మభావయోరేకకాలత్వనిర్దేశాద్ మధ్యే క్రియాన్తరం వారయతి పశ్యన్నితి శతృప్రత్యయః ; 'లక్షణహేత్వోః క్రియాయాః' ఇతి క్రియాయా హేతుభూతాద్ధాతోః శతృప్రత్యయస్మరణాత్ , క్రియాయాశ్చావ్యవహితే హేతుమతి హేతుత్వాత్ । యథా 'తిష్ఠన్ గాయతీ'తి తిష్ఠతిగాయత్యోర్మధ్యే క్రియాన్తరాభావః ప్రతీయతే, తద్వత్ । అత్ర న స్థితిక్రియాసామర్థ్యాదేవ గీతిక్రియానిర్వృత్తిః, అపి తు ప్రయత్నాన్తరాత్ । శబ్దతో న తయోర్మధ్యే క్రియాన్తరప్రతీతిరిత్యేతావతోదాహరణమ్ । ఇహ పునర్న సర్వాత్మభావస్య బ్రహ్మదర్శనాతిరేకేణ ప్రయత్నాన్తరాపేక్షా విద్యతే ॥ కిం చ 'తస్మై మృదితకషాయాయ తమసః పారం దర్శయతీ'త్యాద్యాః శ్రుతయస్తమసో మిథ్యాజ్ఞానస్య మోక్షవ్యవధాయినోఽపనయనమాత్రం దర్శయన్తి, న మోక్షం క్రియాసాధ్యమ్ ।

ఇతశ్చైతదేవమ్ , అన్యేఽపి న్యాయవిదో మిథ్యాజ్ఞానాపాయే తదనన్తరం దుఃఖాభావం నిర్వాణం దర్శయన్తి మిథ్యాజ్ఞానాపాయశ్చ బ్రహ్మాత్మైకత్వవిజ్ఞానాద్భవతి, న క్రియాతః । కథం గమ్యతే ? 'ఇన్ద్రో మాయాభిః పురురూప ఈయతే' (బృ. ఉ. ౨-౫-౧౯) ఇతి మిథ్యైవ భేదావభాసః, తస్య ప్రతిపక్షాదభేదావభాసాదపనయ ఇతి గమ్యతే ॥ అథాపి స్యాన్నైకత్వవిజ్ఞానం యథావస్థితవస్తువిషయం, యేన మిథ్యారూపం భేదావభాసం నివర్తయేత్ , అపి తు సమ్పదాదిరూపమ్ ; విధితః పురుషేచ్ఛయా కర్తవ్యమితి । సమ్పన్నామాల్పమపి వస్త్వాలమ్బనీకృత్య కేనచిత్సామాన్యేన దర్శనమాత్రాన్మహద్వస్తుసమ్పాదనమ్ । తతశ్చ తత్ఫలావాప్తిః, ఫలస్యైవ వా సమ్పాదనం ; యథా మనసో వృత్త్యనన్తత్వసామాన్యేనానన్తవిశ్వదేవసమ్పాదనం కృత్వాఽనన్తలోకజయః । ఏవం జీవస్య చిద్రూపసామాన్యేన బ్రహ్మరూపసమ్పాదనం కృత్వా బ్రహ్మఫలమవాప్యత ఇతి । అధ్యాసస్త్వబ్రహ్మణి మన ఆదిత్యాదౌ బ్రహ్మదృష్ట్యోపాసనం, జీవస్యాపి బ్రహ్మదృష్ట్యోపాసనమ్ । సమ్పాద్య ఆలమ్బనమవిద్యమానసమం కృత్వా సమ్పాద్యమానస్యైవ ప్రాధాన్యేన మనసాఽనుచిన్తనమ్ , అధ్యాసే త్వాలమ్బనస్యైవ ప్రాధాన్యేనానుచిన్తనం, క్రియాయోగో వాయోరగ్న్యాదీనాం సమ్హరణాత్సంవర్గగుణత్వేనోపాసనమ్ । ఏవం జీవస్య స్వగతేన బృంహత్యర్థయోగేన బ్రహ్మేత్యుపాసనమ్ । కార్యాన్తరేణ గుణభూతస్య బ్రహ్మదృష్టిః సంస్కార ఆజ్యస్యేవావేక్షణమ్ ॥ అత్రోత్తరమ్ — సమ్పదాదిరూపే హీత్యాది ॥ తథా సతి తత్త్వమస్యాదివాక్యానాం నిరుపచరితబ్రహ్మాత్మైకత్వావగమపరః పదసమన్వయో వినా కారణేన స్వేచ్ఛామాత్రేణ సమ్పదాదిపరః పరికల్ప్యేత । తదవగమనిమిత్తం చ మిథ్యాజ్ఞానాపాయపూర్వికా విస్మృతహస్తగతసువర్ణావాప్తివద్బ్రహ్మావాప్తిః ఫలమనుభవారూఢమపహ్నూయేత । 'నేహ నానాస్తి కిఞ్చనే'తి చ భేదాభావశ్రుతిరుపరుధ్యేత । తస్మాన్న సమ్పదాదివత్పురుషవ్యాపారతన్త్రా బ్రహ్మవిద్యా, కిన్తు ప్రత్యక్షాదిజనితజ్ఞానవదపరామృష్టహానోపాదానవస్తుస్వరూపమాత్రనిష్ఠేత్యభ్యుపగన్తవ్యమ్ ॥ తత్రేవం సతి కథం బ్రహ్మ ప్రతిపత్త్యుత్తరకాలం కర్మకారకతాం నీయేత ? తత్తజ్జ్ఞానం వా తదధిగమఫలపర్యన్తం సద్ విధివిషయో భవేత్ ? అతో మిథ్యైవ భేదావభాసః । తస్య ప్రతిపక్షాదభేదావభాసాదపనయః । తస్మాద్ మిథ్యాజ్ఞాననివృత్తిమాత్రం మోక్ష ఇతి శ్రుతిన్యాయాభ్యాం సిద్ధమ్ ॥ నను విధిక్రియాకర్మ తావద్భవతి బ్రహ్మ, తతః క్రియాసమ్బన్ధే సమ్భావితే భవతి విధేరవసర ఇత్యాశఙ్క్యాహ — న చ విధిక్రియాకర్మత్వేనేత్యాది ॥ ఆహ సోఽయం శాన్తికర్మణి వేతాలోదయః బ్రహ్మణః క్రియానుప్రవేశం నిరాకర్తుం జ్ఞానక్రియాయా అపి విషయత్వం నిరాకుర్వతా తత ఏవ శాస్త్రయోనిత్వమపి నిరాకృతమేవ, తదాహ —

అవిషయత్వే బ్రహ్మణః శాస్త్రయోనిత్వానుపపత్తిరితి చేదితి ॥ అత్రోత్తరం —
నావిద్యాకల్పితేత్యాది ॥ శాస్త్రం హి సోఽయమిత్యాదిలౌకికవాక్యవద్ బ్రహ్మణి ప్రమాణమ్ ।
తథాహి సోఽయమితి దేశకాలభేధోపాధిప్రవిలయేనాభేదోఽవగమ్యతే । తథా
త్వమ్పదార్థోఽప్యాత్మానమహంరూపం మన్యమానస్తత్త్వమసివాక్యాత్తత్పదార్థైకతాముపగచ్ఛన్
సోఽయమితివదహమాత్మకేదమంశోపాధికృతవేద్యవేదితవేదనాత్మకప్రపఞ్చేనార్థాత్ప్రలీయ
మానేనావచ్ఛిద్యవిచ్ఛిద్యమానానిదమ్ప్రకాశః ప్రమాణఫలం దర్శితః । తదప్యవచ్ఛేదకవినాశే
తద్గైవ విజహన్నిర్విశేషతామాపద్యతే । తేన ప్రమాణాదిచతుష్టయస్య యుగపత్ప్రలయేఽపి
తదవచ్ఛేదానుభవఫలం వాక్యనిబన్ధనమ్ । అతో వేద్గైకగోచరో నిర్వాణమితి వేదవిదః
ప్రతిపేదిరే । తథా చైవంవిధస్య ప్రమాణవ్యాపారస్య ప్రకాశకామన్త్రబ్రాహ్మణవాదా భాష్యే
దర్శితాః । ఏవం చ నిత్యముక్తాత్మస్వరూపసమర్పణాన్న మోక్షస్యానిత్యత్వదోషః । యస్య
తూత్పాద్యో మోక్ష ఇత్యాదినా తస్మాద్ జ్ఞానమేకం ముక్త్వా క్రియాయా
గన్ధమాత్రస్యాప్యనుప్రవేశ ఇహ నోపపద్యతే ఇత్యన్తేన భాష్యేణ అవిద్యానివర్తనేన
నిత్యముక్తాత్మస్వరూపసమర్పణం మోక్షం విహాయ క్రియానుప్రవేశం కల్పయతోఽపి న తస్య
తత్ర సమ్భవ ఇతి దర్శితమ్ । కథమ్ ? యది తావదుత్పాద్యో వికార్యో వా మోక్షః ? తదా
యద్యపి క్రియానుప్రవేశో యుక్తః ; తథాపి మోక్షస్య ధ్రువమనిత్యత్వమిత్యుక్తం 'న
కర్మబ్రహ్మవిద్యాఫలయోర్వైలక్షణ్యాది'త్యాది భాష్యేణ । అథానిత్యత్వపరిహారాయ
స్థితస్యైవాఽఽప్యత్వముచ్యతే, తదపి న ; ఆత్మస్వరూపస్య క్రియాపూర్వకాప్యత్వానుపపత్తేః ।
వ్యతిరేకేఽపి సర్వగతత్వేన నిత్యప్రాప్తత్వదాకాశేనేవ న క్రియాపేక్షా ప్రాప్తిః । అథ
వికారావర్తినోఽపి 'అథ యదతః పరో దివో జ్యోతిర్దీప్యతే' (ఛా. ఉ. 3-౧3-౭) ఇతి శ్రూయమాణస్య
ప్రాప్తయే క్రియాపేక్షేతి, న ; వికారదేశేఽపి బ్రహ్మణో వికారసంస్పర్శాభావాదవిశేషాత్ । అథ
వికారావర్త్యేవ బ్రహ్మ న వికారదేశేఽస్తి, తేన తత్రాప్తయే క్రియాపేక్షేతి, సా తర్హి
తత్రాప్తిరాత్మనస్తాదాత్మ్యాపత్తిః ? ఉత స్వేనైవ రూపేణ తత్రావస్థానమ్ ? యది పూర్వకల్పః,
తదా స్వరూపనాశః । అథ ద్వితీయః, సంయోగస్య విప్రయోగావసానత్వాత్ పునరావృత్తిః । న
చాపునరావృత్తిశ్రుతిర్వర్తమానాపదేశినీ ; తథాభావే ప్రమాణాన్తరమపేక్షమాణా స్వయం
ప్రమాణీభవతి । సంస్కార్యత్వమపి న సమ్భవతి ;
గుణదోషయోరాధేయాపనేయయోస్తత్రాసమ్భవాత్ । అథ విద్యమానస్యాభివ్యక్తిరాదర్శస్యేవ
నిఘర్షణేన, తచ్చ న ; ఆత్మనః క్రియారహితత్వాత్ । అన్యాశ్రయాయాస్తు న విషయః ;
ప్రత్యగ్రూపత్వాత్ । నను ఈశ్వరాభిధ్యానాన్మలాపగమో భవిష్యతి దీపప్రభయేవ
ఘటావగుణ్ఠనేన తమోఽపనయః, ఉచ్యతే — కిమసౌ మలః పరమార్థః సన్ ? ఉతావిద్యాత్మకః ।

యది పరమార్థః సన్ , న తర్హి స్వాశ్రయవికారమన్తరేణాపసారయితుం శక్యః । న హి వికార ఆత్మనః సమ్భవతి ; అవికారిత్వశ్రుతేః । అథావిద్యాత్మకః, న తర్హ్యవిద్యావధ్గతేన సమ్యగ్జ్ఞానేన వినా తస్యాపనయః ; లోకే తథా దృష్టత్వాత్ , అన్యథా చాదృష్టత్వాత్ । న చ స్నానాదిక్రియయేవ సంస్కార్యత్వసమ్భవః ; అహఙ్కర్తురిదమంశస్యైవ తత్ర సంస్కార్యత్వాత్ । తస్మాన్న సంస్కార్యోఽపి మోక్షః ఇత్యుపసంహరతి । అథాపి త్వన్యదపి క్రియాఫలమస్తి, తద్ద్వారేణ మోక్షస్య క్రియానుప్రవేశః స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ — అతోఽన్యన్మోక్షం ప్రతీత్యాది ॥ న హి దృష్టమదృష్టం వా క్రియాఫలముత్పత్త్యాదిచతుష్టయాతిరిక్తం శక్యం కేనచిద్ దర్శయితుమ్ । తస్మాజ్జ్ఞానస్యైవ మోక్షో గోచరః, న క్రియాయాః ॥ నను జ్ఞానస్యాపి న గోచరో బ్రహ్మేత్యుక్తం 'న చ విదిక్రియాకర్మత్వేన కార్యానుప్రవేశో బ్రహ్మణః' ఇతి వదతా । సత్యం కర్మత్వం జ్ఞానం ప్రతి నిషిద్ధమ్ ; న పునరనుపయోగ ఏవైకాన్తతో జ్ఞానస్యాభిహితః । తథా చ తత్రైవోపయోగప్రకారో దర్శితః — అవిద్యాపరికల్పితభేదనివృత్తిపరత్వాదిత్యాదినా భాష్యేణ । మా తర్హి వోచః క్రియాయా గన్ధమాత్రస్యాప్యనుప్రవేశ ఇహ నోపపద్యత ఇతి, నను జ్ఞానం మానసీ క్రియా, న వైలక్షణ్యాదిత్యుత్తరమ్ । కథం వైలక్షణ్యమ్ ? అజన్యఫలత్వాత్ , ఉక్తమజన్యఫలత్వమహఙ్కారటీకాయామ్ । ఇదమపరం వైలక్షణ్యం — జ్ఞానం న చోదనాజన్యం, వస్తుజన్యం హి తత్ । వస్తు చ జ్ఞానాత్ప్రాగేవ స్వరూపే వ్యవస్థితమ్ । అతస్తత్తన్త్రం జ్ఞానమ్ । న తద్ జ్ఞానేనాన్యథా కర్తుం శక్యమ్ । అథాపి స్యాత్ భవేత్ప్రత్యక్షం వస్తుజన్యమ్ , అనుమానాదిషు కథమ్ ? తత్రాపి లిఙ్గాదిపరతన్త్రమ్ , న చోదనాయాస్తత్రానుప్రవేశః । కిం చ న చోదనాజన్యం జ్ఞానమేకాన్తతో వస్తుపరిచ్ఛేదకమ్ ; యోషాదిష్వగ్న్యాదిదృష్టివిధానదర్శనాత్ । అతో వస్తువిషయస్య జ్ఞానస్య క్రియాత్వేఽపి న చోదనాజన్యత్వం, న వా పురుషతన్త్రత్వమ్ , అపి తు ప్రమాణవస్తుపరతన్త్రత్వమ్ , ఏవం సమ్యగ్జ్ఞానత్వోపపత్తేరగ్నావివాగ్నిజ్ఞానస్య । ఏవం సతి బ్రహ్మాత్మైకత్వవిజ్ఞానస్యాపి యథాభూతవస్తువిషయత్వాన్న చోదనాజన్యత్వమ్ । అతో న విధేరత్రావకాశః ॥ అతః శ్రూయమాణా అపి విధయః కేవలప్రమాణవస్తుపరతన్త్రే జ్ఞానేఽకిఞ్చిత్కరత్వాత్ కుణ్ఠీభవన్తి । అతోఽర్థవాదతయాఽఽత్మజ్ఞానస్తావకత్వేన తదున్ముఖీకరణాత్ సామర్థ్యసిద్ధబహిర్ముఖతానిరోధాచ్చ విధికార్యలేశస్య విద్యమానత్వాద్విధయ ఇవ లక్ష్యన్తే ॥ తథా చ శ్రవణం నామ ఆత్మావగతయే వేదాన్తవాక్యవిచారః, శారీరకశ్రవణం చ । మననం వస్తునిష్ఠవాక్యాపేక్షితదున్దుభ్యాదిదృష్టాన్తజన్మస్థితిలయవాచారమ్భణత్వాదియుక్తార్థవాదానుసన్ధానం, వాక్యార్థావిరోధ్యనుమానానుసన్ధానం చ । నిదిధ్యాసనం మననోపబృంహితవాక్యార్థవిషయే స్థిరీభావః, విధేయస్యోపాసనాపర్యాయస్య నిష్ఫలత్వాత్ ।

దర్శనమ్ అతో వాక్యార్థే స్థైర్యాన్నిరస్తసమస్తప్రపఞ్చావభాసవిజ్ఞానఘనైకతానుభవః । కః పునరత్రార్థవాదః ? ఇదమత్ర ప్రస్తుతం — క్రియాకారకఫలాత్మకాత్ సంసారాద్విరక్తాయై మైత్రేయ్యై ముముక్షవే మోక్షసాధనమాత్మజ్ఞానం ప్రతిపిపాదయిషన్ 'న వా అరే పత్యుః కామాయ పతిః ప్రియో భవతీ'తి పత్యాదేరీప్సితత్వం ప్రతిషిధ్యాత్మన ఈప్సితతమత్వమాహ । నను నైవాత్మన ఈప్సితతమత్వముచ్యతే, కిన్తు పత్యాదీనామేవాత్మార్థతయేప్సితత్వముచ్యతే — 'ఆత్మనస్తు కామాయ పతిః ప్రియో భవతీ'తి, మైవమ్ ; న హి తస్మిన్ననిష్టే తదర్థమిష్టం భవతి । తస్మాదనేనోపాయేనాత్మన ఏవేప్సితత్వముక్తమ్ । ఈప్సితశ్చేత్ , 'ద్రష్టవ్యః శ్రోతవ్యః' ఇత్యేషోఽర్థవాదః । ఏతచ్చ సర్వం ప్రథమసూత్రేణైవ సూత్రితం, వివృతం చ భాష్యే ॥ అపి చ నైవాయం విధౌ కృత్యః, కిం తర్హి ? 'అర్హే కృత్యతృచశ్చే'త్యర్హే కృత్యః । ఏతేన (ఛా. ఉ. ౮-౧౨-౧)'ఆత్మేత్యేవోపాసీత' (బృ. ఉ. ౧-౪-౧౫) 'ఆత్మానమేవ లోకముపాసీతే'త్యేవమాదీని విధిచ్ఛాయాని వాక్యాని వ్యాఖ్యాతాని వేదితవ్యాని ॥ అతో హానోపాదానశూన్యాత్మావగమాదేవ కృతకృత్యతా ప్రతీయతే శ్రుతిస్మృతివాదానాం చ తథా ప్రస్థితత్వాత్ । తస్మాన్న ప్రతిపత్తివిధివిషయతయా బ్రహ్మణః సమర్పణమిత్యుపసంహరతి ॥ తస్యాయమర్థః — న ప్రమాణాత్మకేనేతరేణ వా జ్ఞానవ్యాపారేణ విధీయమానత్వేన కల్పితేన సంస్పర్శో బ్రహ్మణ ఇతి ॥

యదపి కేచిదాహురిత్యాది ॥ అస్యాయమర్థః — యది స్వరూపమాత్రనిష్ఠోఽపి వేదభాగోఽస్తి, తత ఇదం పూర్వోక్తం ప్రతిష్ఠాం లభతే ; అన్యథా క్రియానుప్రవేశాతిరిక్తమవేదార్థ ఏవ స్యాదితి, అస్యోత్తరం — తన్న ; ఔపనిషదస్య పురుషస్యానన్యశేషత్వాదితి వస్తుసఙ్గ్రహవాక్యమ్ । అస్యైవ ప్రపఞ్చః యోఽసావుపనిషత్స్వేవాధిగత ఇత్యాదిః ॥ అస్యాయమర్థః — యోఽయమహంప్రత్యయవిషయాత్ క్రియాసమ్బన్ధ్యాత్మనోఽతిరిక్తః సమ ఏకః సర్వభూతేష్వహఙ్కర్తురపి సాక్షిభూతః, న స కేనచిత్ప్రమాణేన సిద్ధః, యేన క్రియాశేషతాం నీయేత । న హి ప్రమాణాన్తరాసిద్ధః క్రియాసమ్బన్ధితయోపదేష్టుం శక్యః । న చ స న ప్రతీయత ఇతి యుక్తం వక్తుం, తత్ప్రతిపాదకోపనిషత్పదసమన్వయస్య దర్శితత్వాత్ । అత ఏవౌపనిషదత్వవిశేషణమ్ ; అనన్యవిషయత్వాత్ । తచ్చ వేదాన్తానాం తత్పరత్వేఽవకల్పతే । నైష ప్రతీయమానోఽపి శుక్తిరజతవన్మిథ్యేతి శక్యం వక్తుమ్ ; బాధాభావాత్ ॥ ఇతశ్చ న శక్యతే మిథ్యేతి విదితుం తస్మిన్నౌపనిషదే పురుషే 'స ఏషః' 'నేతి నేత్యా'త్మశబ్దప్రయోగాత్ । ఆత్మనశ్చానిరాకార్యత్వాత్ , య ఏవ నిరాకర్తా తస్యైవాత్మత్వప్రసఙ్గాత్ ॥ న చ తస్య కదాచిదభావః సమ్భవతి ; అభావహేతూనామవిషయత్వాత్ । న చ నిర్హేతుకో వినాశః

చితేరేకరూపావభాసేన క్షణభఙ్గనిరాకరణాత్ । అతోఽవచ్ఛేదత్రయశూన్యే తస్మిన్ స్వయమ్ప్రకాశమానే సర్వస్య పురుషావధిర్వినాశః । సా కాష్ఠా సా పరా గతిః ॥
తదేవమసంసార్యాత్మని ప్రమాణాన్తరాగోచరే వేదాన్తవాక్యసమన్వయాత్ ప్రతీయమానే కథం తత్పరో వేదభాగో న భవేత్ ? కథం వా ప్రతీయమానో నిరాక్రియేత ? నను 'ఆమ్నాయస్య క్రియార్థత్వాదానర్థక్యమతదర్థానామి'త్యక్రియార్థానాం పదానామర్థశూన్యత్వం శాస్త్రతాత్పర్యవిద ఆహుః । తస్మాత్ప్రవృత్తినివృత్తివ్యతిరిక్తార్థవాదినాం నిరాలమ్బనత్వాద్ తతో వస్త్వవగమః సామాన్యతోదృష్టనిబన్ధనో భ్రమః । తేన ప్రవృత్తినివృత్త్యనుపయోగి వస్తు న శబ్దాదవగమ్యతే, అత ఏవ తన్మిథ్యేతి శక్యతే వక్తుమ్ ; ప్రమాణాన్తరస్యాపి తద్విషయస్యాసమ్భవాత్ । కథం పునః ప్రవృత్తినివృత్త్యనుపయోగి వస్తు న శబ్దాదవగమ్యతే ? శబ్దస్య తత్ర సామర్థ్యాగ్రహణాత్ । న చాగృహీతసామర్థ్య ఏవ శబ్దశ్చక్షురాదివద్విజ్ఞానం జనయతి । సామర్థ్యగ్రహణం చ జ్ఞానకార్యోన్నేయమ్ । జ్ఞానం చ విశిష్టార్థవిషయం తద్విషయప్రవృత్త్యాఽవగమ్యతే । తదభావే కుతః సామర్థ్యకల్పనా స్యాత్ ? అక్లృప్తసామర్థ్యశ్చ శబ్దోఽక్రియాశేషేఽర్థే కథం విజ్ఞానం జనయేత్ ?

యదపి శాస్త్రతాత్పర్యవిదామనుక్రమణమ్ — 'దృష్టో హి తస్యార్థః కర్మావబోధనమ్' ఇత్యేవమాది, తత్ ధర్మజిజ్ఞాసావిషయత్వాద్విధిప్రతిషేధశాస్త్రాభిప్రాయం ద్రష్టవ్యమ్ । అపి చ 'ఆమ్నాయస్య క్రియార్థత్వాదానర్థక్యమతదర్థానామ్' ఇత్యేతదేకాన్తేనాభ్యుపగచ్ఛతాం భూతోపదేశానర్థక్యప్రసఙ్గః । ప్రవృత్తినివృత్తివిధితచ్ఛేషవ్యతిరేకేణ భూతం చేద్వస్తూపదిశతి భవ్యార్థత్వేన, కూటస్థనిత్యం భూతం నోపదిశతీతి కో హేతుః । న హి భూతముపదిశ్యమానం క్రియా భవతి । అక్రియాత్వేఽపి భూతస్య క్రియాసాధనత్వాత్క్రియార్థ ఏవ భూతోపదేశ ఇతి చేత్ , నైష దోషః ; క్రియార్థత్వేఽపి క్రియానిర్వర్తనశక్తిమద్వస్తూపదిష్టమేవ ; క్రియార్థత్వం తు ప్రయోజనం తస్య ; న చైతావతా వస్త్వనుపదిష్టం భవతి । యది నామోపదిష్టం కిం తవ తేన స్యాదితి, ఉచ్యతే — అనవగతాత్మవస్తూపదేశశ్చ తథైవ భవితుమర్హతి ; తదవగత్యా మిథ్యాజ్ఞానస్య సంసారహేతోర్నివృత్తిః ప్రయోజనం క్రియత ఇత్యవిశిష్టమర్థవత్త్వం క్రియాసాధనవస్తూపదేశేన । అపి చ 'బ్రాహ్మణో న హన్తవ్యః' ఇతి చైవమాద్యా నివృత్తిరుపదిశ్యతే । న చ సా క్రియా । నాపి క్రియాసాధనమ్ । అక్రియార్థానాముపదేశోఽనర్థకశ్చేత్ , 'బ్రాహ్మణో న హన్తవ్యః' ఇత్యాదినివృత్త్యుపదేశానామానర్థక్యం ప్రాప్తమ్ । తచ్చానిష్టమ్ । న చ స్వభావప్రాప్తహన్త్యర్థానురాగేణ నఞః శక్యమప్రాప్తక్రియార్థత్వం కల్పయితుం హననక్రియానివృత్త్యౌదాసీన్యవ్యతిరేకేణ । నఞశ్చైష స్వభావః, యత్స్వసమ్బన్ధినోఽభావం

బోధయతీతి । అభావబుద్ధిశ్చౌదాసీన్యకారణమ్ । సా చ దగ్ధేన్ధనాగ్నివత్స్వయమేవోపశామ్యతి । తస్మాత్ప్రసక్తక్రియానివృత్త్యౌదాసీన్యమేవ ‘బ్రాహ్మణో న హన్తవ్యః’ ఇత్యాదిషు ప్రతిషేధార్థం మన్యామహే, అన్యత్ర ప్రజాపతివ్రతాదిభ్యః ।
తస్మాత్పురుషార్థానుపయోగ్యుపాఖ్యానాదిభూతార్థవాదవిషయమానర్థక్యాభిధానం ద్రష్టవ్యమ్ ॥

నను నఞర్థే నియోగః ప్రతిషేధేషు, తేన యాగాద్యనుష్ఠానాదివ నఞర్థానుష్ఠానాన్నియోగః సాధ్యః, కిముచ్యతే క్రియానివృత్త్యౌదాసీన్యం ప్రతీయత ఇతి ? వార్తమేతత్ । నఞర్థో హి నామ న క్రియా, నాపి సాధనమ్ , అపి తు యేన సంసృజ్యతే తస్యాభావో న తత్సిద్ధిహేతుః । ఏవం ప్రతిషేధస్య విధేరన్యత్వం సిధ్యతి । అన్యథా విధిరేవ సర్వం స్యాత్ । తస్మాద్ సంసృజ్యమానాభావమాత్రే ప్రతిషేధవాక్యం పర్యవస్యతి । తత్ర న విధిగన్ధోఽపి విద్యతే । తచ్చ సంసృజ్యమానం
విధినిమన్త్రణామన్త్రణాధీష్టసమ్ప్రశ్నాభ్యనుజ్ఞానానామభావాత్ప్రతిపాద్యధర్మః । ప్రతిషిధ్యమానక్రియాఫలం ప్రార్థనా ప్రతిషేధవాక్యే లిఙాద్యర్థః । తేన తదభావః ప్రతిషేధార్థః, స చ ప్రాగభావః స్వభావసిద్ధః । తస్మాత్సంస్కారోద్బోధనిమిత్తసన్నిధావపి తత్ప్రతిబన్ధే ప్రయత్న ఆస్థేయః । స చ యద్యపి సాధ్యః ; తథాఽప్యన్వయవ్యతిరేకగమ్యో న శబ్దార్థః ; తత్ప్రతిపాదకపదాభావాచ్చ, ఏకవాక్యే సంసృష్టపదార్థవ్యతిరేకేణాన్యత్ర వాక్యార్థత్వాభావాచ్చ । అతో యశ్చార్థాదర్థో న స చోదనార్థః । వాక్యన్తు క్రియాశూన్యమేవావసితమ్ । న సాధ్యం కిఞ్చిత్తేన విషయీకృతమ్ ; ఔదాసీన్యమాత్రావసితత్వాత్తస్య ॥ అథ పునర్నఞర్థవిషయో నియోగ ఏవ ప్రతిషేధేఽపి వాక్యార్థ ఇత్యభినివేశః, భవతు ; తథాఽపి ప్రతిషిధ్యమానక్రియానివృత్త్యా స సిధ్యతి, క్రియోపాదానే చ తత్ఫలప్రార్థనైవ హేతురితి తత్కారణప్రతిబన్ధే ప్రయత్నాస్థానాన్నియోగసిద్ధిః । తచ్చాన్వయవ్యతిరేకావసేయమితి పూర్వోక్తాన్మార్గాన్న విశిష్యతే । తదేవం వృద్ధవ్యవహారానుసారేణైవ సమన్వయానుసరణే సతి తద్గమ్యం బ్రహ్మ న ధర్మవచ్చోదనాగమ్యమ్ । దర్శితాని చ వేదాన్తవాక్యాని కారణసామాన్యే సిద్ధే తద్విశేషావగమాయ సమన్వితాని ‘యతో వా ఇమాని భూతాని జాయన్తే’ (తై. ఉ. ౩-౧-౧) ఇత్యాదీని తత్త్వమసీత్యాదీని చ । యత్ పునరుక్తం — ప్రతిపన్నబ్రహ్మాత్మభావస్యాపి పూర్వవత్సంసారిత్వదర్శనాన్న రజ్జుస్వరూపకథనవదర్థవత్త్వమస్య సమన్వయస్య, తతో న తన్మాత్రే తస్య పర్యవసానమితి, అత్రోత్తరమ్ — నావగతబ్రహ్మాత్మభావస్యేత్యాది ॥
అస్యాయమర్థః — న కర్మనిమిత్తస్తావచ్ఛరీరసమ్బన్ధః ;

ఇతరేతరాశ్రయదోషాత్క్రియాదిరహితత్వాచ్చ చైతన్యస్య ।
అనాదిత్వేఽప్యన్ధపరమ్పరావదప్రతిష్ఠితత్వాత్ । తన్నిమిత్తత్వే చ పుత్రాదిశరీరేష్వివ గౌణత్వప్రసఙ్గాత్ , తథానుభవాభావాత్ , ప్రసిద్ధగౌణత్వప్రకారాసమ్భవాత్ , పుత్రాదిశరీరేణేవ స్వశరీరేణాపి ప్రమాతృత్వాభావప్రసఙ్గాత్ । పారిశేష్యాదవిద్యానిమిత్తః శరీరసమ్బన్ధః । తస్యాం చ నివృత్తాయాం తత్సమ్బన్ధనివృత్తౌ కథం పూర్వవత్త్వనిమిత్తః సుఖదుఃఖానుభవః ? తథాచ శ్రుతిస్మృతివాదా బ్రహ్మవిదః సర్వసంసారప్రవృత్త్యభావం దర్శయన్త ఉదాహృతా భాష్యే । తస్మాన్న బ్రహ్మాత్మాభిమానినః పూర్వవత్సంసారిత్వమ్ ; తదభిమానవిరోధాత్ । వైషయికస్తు సాక్షాదనుభవాభిమానః సంసారవిషయ ఆరబ్ధకర్మశేషనిమిత్తః తిమిరనిమిత్తద్విచన్ద్రవత్ । మనననిదిధ్యాసనయోర్న బ్రహ్మావగత్యుత్తరకాలీనతా, కిన్తు శ్రవణవదవగత్యుపాయతయా పూర్వకాలతైవేత్యుక్తమ్ ॥

తదేవం సిద్ధస్య వస్తునః స్వరూపసత్తామాత్రేణాప్రతిపన్నస్య ప్రమాణవిషయతయా ప్రమేయత్వాద్విధీయమానక్రియాకర్మత్వే తు కారకత్వస్య ప్రమాణాన్తరసిద్ధ్యపేక్షత్వాత్తతః సిద్ధ్యనుపపత్తేర్వాక్యభేదప్రసఙ్గాత్ప్రత్యక్షాదివిరోధే దేవతాధికరణన్యాయాసిద్ధేర్వాక్యాన్తరసిద్ధస్య కర్మకారకత్వే చతుర్విధస్యాపి కర్మకార్యస్య తత్రాసమ్భవాత్ , తత్కర్మకోపాసనాద్దేవతాకర్మయాగాదివత్స్వర్గోపమో మోక్షః ఫలం కల్ప్యేత ; తస్య తద్వదేవానిత్యత్వప్రసఙ్గాత్ , 'బ్రహ్మ వేద బ్రహ్మైవ భవతీ'త్యాదిభ్యో బ్రహ్మవేదనమోక్షఫలయోః నిరన్తరత్వప్రతిపాదకేభ్యో వాక్యేభ్యోఽర్థాదన్తరాలే క్రియానుప్రవేశనిరాకరణాత్ , 'తరతి శోకమాత్మవిది'త్యాదిశ్రుతిభ్యో మోక్షప్రతిబన్ధనివృత్తిమాత్రస్యైవాత్మజ్ఞానఫలస్య దర్శితత్వాత్ , సాధ్యాన్తరాభావే క్రియానుపపత్తేర్బ్రహ్మాత్మావగమస్య చ ముఖ్యైక్యాధికరణస్య సమ్పదాదివద్వికల్పనానుపపత్తేః, ప్రమాణజన్యాయా అపి విదిక్రియాయః కర్మత్వనిషేధాద్విధీయమానోపాస్తిక్రియావిషయత్వస్య దూరనిరస్తత్వాద్ విదిక్రియావిషయత్వేఽపి సమారోపితనివర్తనముఖేన నిత్యసిద్ధచైతన్యస్య బ్రహ్మస్వరూపతాసమర్పణాద్ వాక్యవిషయత్వోపపత్తేః, సత్యపి వా విధిక్రియాకర్మత్వే తస్య చ విధ్యనాయత్తత్వాద్విధిచ్ఛాయానాం సంస్తావకత్వేనాహార్యత్వాత్ సంసారనివృత్తేశ్చ జ్ఞానఫలస్య దృష్టత్వాత్ । అతో విధినిరపేక్షం స్వతన్త్రమేవ బ్రహ్మ శాస్త్రప్రమాణకం వేదాన్తవాక్యసమన్వయాదితి సిద్ధమ్ ॥ ఏవం చ సతి పదానాం పరస్పరసమన్వయజనితవిజ్ఞానాతిరేకేణ చక్షురాదివత్ప్రవర్తకత్వస్యాభావాత్ తద్విషయః శాస్త్రారమ్భః పృథగుపపద్యతే । అన్యథాఽత్రాపి బోధకత్వాతిరేకేణ ప్రవర్తకత్వమపి చేత్ , 'అథాతో ధర్మజిజ్ఞాసే'త్యేవారబ్ధత్వాన్న పృథగారభ్యేత । అథాప్యబహిఃసాధనత్వాత్తతః

పరిశేషితమితి, తథాప్యథాతః పరిశిష్టధర్మజిజ్ఞాసేతి ప్రతిజ్ఞా స్యాత్ ; ప్రవర్తకవిశేషజిజ్ఞాసనాత్ । తదేవం బ్రహ్మావగమాత్ ప్రాగేవ విధివిధేయప్రమాణప్రమేయవ్యవహారః । పరతస్తు ప్రమాతుర్విధివిషయస్య చాభావాన్న తత్సద్భావ ఇతి । అపిచాహురితి । ప్రసిద్ధమేతద్ బ్రహ్మవిదామితి పూర్వోక్తం న్యాయం సఙ్క్షేపతః శ్లోకైః సఙ్గృహ్ణాతి గౌణమిథ్యాత్మన ఇతి ॥

గౌణోఽహంమానో మమత్వేన సమ్బన్ధాత్పుత్రదారాదౌ । అతః స గౌణ ఆత్మా । మిథ్యాదేహాదారభ్యాహఙ్కర్తురిదమంశపర్యన్తోఽహంమానో నాత్మన్యాత్మాభిమానాత్ ; అతః స మిథ్యాత్మా । తస్యోభయస్యాప్యాత్మనో ముఖ్యపరమార్థబ్రహ్మాత్మావగమేన తదాధారపుత్రదేహాదిబాధనాదసత్త్వం తన్నిమిత్తం శాస్త్రీయం నియోజ్యత్వం శారీరం చ భోక్తృత్వం నిమిత్తాభావాన్న కథఞ్చిదుద్భవేదిత్యర్థః । తదేతద్ద్రఢయన్నాహ —

అన్వేష్టవ్యాత్మేతి ॥ 'సోఽన్వేష్టవ్యః' (ఛా. ఉ. ౮-౭-౧) ఇత్యాద్యుపక్రమేణోపదిష్టాపాస్తాశేషసంసారరూపబ్రహ్మాత్మావగమాత్ప్రాగేవ ప్రమాతృత్వాభిమానః ప్రత్యక్చితేర్యదా పునస్తద్రూపం విస్మృతసువర్ణవదవాప్తం, తదా స ఏవ ప్రమాతృత్వాభిమతో నిరస్తసంసారదోషః సమ్పన్నః । కుతస్తస్య కర్తృత్వభోక్తృత్వే భవతః । యద్యయమహముల్లేఖప్రముఖప్రమాతృత్వాదివ్యవహారః కల్పితః, కథమిదానీమస్య ప్రామాణ్యమ్ ? ఇత్యాశఙ్క్యాహ — దేహాత్మప్రత్యయ ఇతి । యథా దేహే విశిష్టజాతీయే తద్వ్యతిరిక్తస్యాహఙ్కర్తురహంమానసమ్బన్ధః కల్పితోఽపి స్వనిబన్ధనే లోకశాస్త్రవ్యవహారే యథాఽవగతితత్త్వహేతుః, తథాఽయం కల్పితోఽప్యలౌకికాత్మస్వరూపప్రతిపత్తేః ప్రాక్ ప్రమాణమ్ ; నిశ్చితప్రత్యయోత్పాదనాద్బాధానుపలబ్ధేశ్చేతి ॥

ఇతి పరమహంసపరివ్రాజకాది - శ్రీశఙ్కరభగవత్పాదాన్తేవాసివర - శ్రీపద్మపాదాచార్యకృతౌ పఞ్చపాదికాయాం వేదాన్తానాం బ్రహ్మణి సమన్వయనిరూపణం నామ నవమం వర్ణకం సమాప్తమ్ ॥